

OFFICINA TEXTOLOGICA 25.

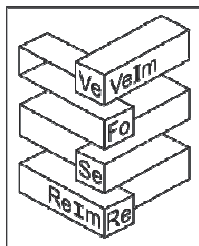
TANULMÁNYOK AZ INTERPRETÁCIÓRÓL

OFFICINA
TEXTOLOGICA
25.

Tanulmányok az interpretációról

Szerkesztette

Dobi Edit
Andor József

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2025

Officina Textologica

Szerkesztette:

DOBI EDIT
ANDOR JÓZSEF

Lektorálta:

ANDOR JÓZSEF
DOBI EDIT

Borítóterv:

VARGA JÓZSEF

Technikai szerkesztő:

DOBI EDIT

ISSN 1417-4057

ISBN 978-963-490-766-4

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Tartalom

Szerkesztői bevezető	6
NAGY ANDREA–DOBI EDIT	
Kiss Sándorra emlékezünk	7
ANDOR JÓZSEF	
Sajátos jelzős főnévi konstrukciók vizsgálata Virginia Woolf <i>To the Lighthouse</i> (A világítótoronyhoz) című regényében	9
BODA ISTVÁN KÁROLY	
A szimbolikus interpretáció egyes kérdései	19
CSATÁR PÉTER–HAASE ZSÓFIA	
A nyelvi változatok mint a meggyőzés eszközei	39
CS. JÓNÁS ERZSÉBET	
Az irodalmi fordítás mint adaptáció és interpretáció	62
CSÜRY ISTVÁN	
A megevett kutyák hatyúdala Petőfi S. János interpretáció-típusai és szövegmodellje a diskurzusközi térbe helyezett multimodális elemzés tükrében	75
DOBI EDIT	
Mitől mese vagy nem mese Ottlik meséje? Tudás és logika a szövegértelmezésben	92
KERTÉSZ ANDRÁS	
Interpretáció, narratíva, nyelvtudomány	118
NAGY ANDREA	
Tudásaszimmetria és interpretációs különbségek a manipulációs kommunikációban Közlői és befogadói stratégiák vizsgálata irodalmi példák alapján	140
SKUTTA FRANCISKA	
Térélmények két elbeszélésben Dino Buzzati: <i>A hét hírmondó</i> és Samuel Beckett: <i>Az elveszejtő</i>	153
TOLCSVAI NAGY GÁBOR	
Használatalapú kognitív szöveginterpretáció – Vázlat	165

Szerkesztői bevezető

A Petőfi S. János által alapított Poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatócsoport fórumaként működő *Officina Textologica* sorozat tematikus kötetei olyan kérdéskörök tárgyalására, vizsgálatára vállalkoznak, amelyek a szövegekről való tudományos gondolkodás számára újabb és újabb – nemritkán poliglott összevető kutatásokon alapuló – eredményeket kínálnak. A sorozat jelen kötete az interpretáció témakörével kapcsolatos tanulmányokat foglal magában.

Az interpretáció, azaz az értelmezés problematikájának rendkívül nagy és szerteágazó szakirodalma van, mind nemzetközi, mind pedig hazai tekintetben. Fogalmának meghatározása diszciplináris vonatkozásban széleskörű. Foglalkoztak és ma is foglalkoznak vele többek között nyelvtudósok, irodalomtudósok, pszichológusok, filozófusok, a kognitív tudományok művelői.

Az *Officina Textologica* jelen, tematikus kötetének célja kurrens, főként empirikus bázisú kutatások bemutatása, alapvetően a nyelvtudományok tematikai palettájára alapozva. A kötetben közölt tíz nyelvészeti tanulmány főként a szavak, a mondatok, valamint az élő és az írott nyelvi szövegek jelentésrepresentációjával, valamint magának a reprezentációnak a vizsgálatával foglalkozik.

A kötetet a közelmúltban elhunyt kutató- és szerzőtársunk, a kiváló irodalomtudós és nyelvész Kiss Sándor emlékének ajánljuk, aki indulásától fogva tagja volt a Poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatócsoportnak, és tanulmányai rendszeresen megjelentek az *Officina Textologica* köteteiben. Jelen kötetbe is tervezett tanulmányt írni, azonban – mély fájdalomunkra – gondosan kimunkált, óriási szaktudáson alapuló gondolatait az interpretációról már nem olvashatjuk.

Kiss Sándorra emlékezünk

NAGY ANDREA–DOBI EDIT

Kiss Sándor (1941–2025) a magyar és a nemzetközi romanisztika, valamint összehasonlító nyelvészet kiemelkedő alakja, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának meghatározó tanáregyénisége, a Francia Tanszék vezetője és generációk tanítója volt.

Életútja és munkássága szorosan összefonódott a debreceni és a magyarországi romanisztika történetével. Középiskolai tanulmányait a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumban végezte, majd 1959-ben felvételt nyert a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol francia és latin nyelv és irodalom szakon tanult. 1964-ben szerzett egyetemi diplomát, majd ugyanitt kezdte meg oktatói pályáját. Egyetemi doktori értekezését 1971-ben védte meg, a doktori fokozatot az 1972. évi kitüntetéses doktoravatás keretében nyerte el. 1988-ban kiváló eredménnyel védte meg kandidátusi értekezését. 1978 és 1990 között a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Romanisztikai Tanszékének oktatója volt, ugyanakkor továbbra is tanított a debreceni Kossuth Egyetemen. Fáradhatatlanul szolgálta mindkét egyetem közösségét – ezt a kettős kötődést élete végéig megőrizte. 1991-től – ismét debreceni főállásban – egyetemi docensként tizennégy éven át vezette a Kossuth Lajos Tudományegyetem, majd annak jogutódja, a Debreceni Egyetem Francia Tanszékét. Pályája hat évtizeden át meghatározó módon formálta a hazai francia nyelvészet és irodalomtudomány életét, ugyanakkor előmozdította a Francia Tanszék sokrétű nemzetközi kapcsolatainak ápolását.

Mestere, Herman József hatására fordult érdeklődése a latin és újlatin nyelvek története, fonológiája és szintaxisa felé. Pályája korán ígéretesnek bizonyult: már első nagyobb műve, a doktori disszertációjából továbbfejlesztett kötete, *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif* (1971) nemzetközi viszonylatban is alapművé vált, amelyet a romanisztikai kutatások mindmáig hivatkozási pontként tartanak számon. A latin ígerendszer átalakulását bemutató, *Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif* című kötete (1982) a latin nyelvészeti konferenciákon gyakran idézett mű. Kiss Sándort 2018-ban beválasztották a nemzetközi *Latin Vulgaire – Latin Tardif* konferenciasorozat tudományos bizottságába.

Kutatói pályája rendkívül sokoldalú és nemzetközileg is elismert volt. Érdeklődésének középpontjában a késő latin fonológia és mondattan, a francia nyelv szintaxisa, a francia–magyar kontrasztív nyelvészet, valamint a szövegnyelv-

szet állt. Számos tanulmánya a nyelvtörténet, a grammatikaelmélet és a szövegértelmezés összefüggéseit tárta fel, különös tekintettel a latin és az újlatin nyelvek fejlődésére. Ugyanakkor a szépirodalom iránti rajongását sem tagadta meg: nagyszámú, korszakokon átívelő érzékeny tanulmányt írt francia és magyar költők, írók műveiről. Publikációinak jelentős része francia nyelven látott napvilágot, így hozzájárult ahhoz, hogy a magyar romanisztikai kutatások beépüljenek a nemzetközi tudományos diskurzusba. Tanulmányainak elegáns stílusa a francia nyelv gazdag és árnyalt ismeretéről tanúskodik. Munkásságának kiemelkedő elismeréseként 1997-ben a francia kormány az Akadémiai Pálmarend tiszti fokozatával tüntette ki.

A 2000-es évek elejétől bekapcsolódott a Petőfi S. János által alapított Poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatócsoport munkájába, ettől kezdve rendszeresen publikált a szövegkutatások fórumául szolgáló *Officina Textologica* sorozat köteteiben, elsősorban kontrasztív szemléletű, a szövegek értelmi szerveződésével foglalkozó tanulmányai jelentek meg.

Tanítványai számára Kiss Sándor nem csupán oktató volt, hanem Tanár Úr – a szó legnemesebb értelmében. Közülük sokan ma is aktív oktatók, kutatók, akik saját pályájukon őrzik egykori tanáruk szellemi örökségét.

Kiss Sándor szerény, finom humorú, tapintatos kolléga volt, aki teljes figyelemmel tudott meghallgatni, és természetes kedvességgel, páratlan nyelvi érzékenységgel válaszolni. Ahogy Molière korában mondták, igazi *honnête homme*, művelt ember volt, aki azonban műveltségével sohasem kérkedett. A Francia Tanszéken dolgozó kollégái számára marad meg emlékként legmélyebben, milyen sajátos világot teremtett maga körül: olyan világot, amelyben a könyvek, a hangversenyek, a kiállítások, az utazások és az emberi találkozások kaptak fontos helyet. Sokuk emlékezetében úgy él majd, amint késő estébe nyúlóan, tanszéki irodájában, halk komolyzene mellett, az íróasztal lámpafényénél olvas vagy ír – teljes odaadással a tudománynak.

Emléke velünk marad: tanítványai munkájában, a Francia Tanszék szellemi hagyományaiban, a poliglott szövegnyelvészeti kutatásokhoz való értékes hozzájárulásában és mindazokban a könyvekben és tanulmányokban, amelyek nemzedékek számára nyitottak utat a nyelvészet, a romanisztika és a humanista tudományosság világába.

1.

**Sajátos jelzős főnévi konstrukciók vizsgálata
Virginia Woolf *To the Lighthouse* (*A világítótoronyhoz*)
című regényében**

ANDOR JÓZSEF

1. Háttérismeretek

Virginia Woolf a 20. század első fele angolszász irodalmának kiemelkedő, modernista stílusú regényírója volt. Modernista szemlélete a korát megelőző viktoriánus, realista stílusú írásmódot erős kritikával illette. Woolf nézete szerint az írói tevékenységnek nem a valóság realista ábrázolására kell irányulnia, hanem experimentális, illetve percepciós, direkt tapasztalati bázisra épülő leképezést kell nyújtania az író környezetéről és érzelmi világáról. Woolf ezt az írói szemléletét kritikai prózájában, az *új regény* fogalmának és jellegének specifikációjában határozottan meg is fogalmazta (Woolf 1920, 1925a). 1925 előtt írt első két regényében ezt a célt azonban még nem valósította meg. Első olyan regénye, amely valóságos modernista típusú szövegrepresentációra épül, az 1922-ben a Leonard és Virginia Woolf által megalapított The Hogarth Press kiadásában megjelent *Jacob's Room* (*Jákob szobája*). Ebben mutatkoznak meg a Woolf által eklatánsan használt ún. tudatfolyam-írásmód (stream of consciousness) – szövegkritikusok által írói technikának tartott – szövegrepresentációs jelei. Ezt követő regényében, az 1925-ben rendkívül rövid idő alatt befejezett *To the Lighthouse* (*A világítótoronyhoz*¹) címűben az említett írásmód textuális jellemzőinek már teljes arzenálját megjeleníti. Ez a műve a modernista regény iskolapéldája (Pease 2015: 1), Woolf leginkább önéletrajzi regénye (Fernand 2015: 6), az érzelmek aprólékos, részletes leírása. A mű valamennyi karakterének alapja önéletrajzi ihletésű, valós személyek imágói. Margaret Drabble a regény műfaját impresszionista elégiaként klasszifikálja (Drabble 1998: XVI–XVIII). Bővelkedik az érzelmi viszonyoknak és a kogníciónak – a perspektivikus ábrázolásmódra jellemző – váltásaiban (Levenson 2021: 21).

A *To the Lighthouse* című regényt az irodalomkritikusok jelentős hányada a Woolf-életmű egyik legjobb és legsikeresebb alkotásának tartja, poszt-szimbolista írásként tipizálja. Szerkezetét, karakterrajzolatait szerzője előzetesen tétele-

¹ Megjegyezzük, hogy a regény Tandori Dezső által fordított egyéb tekintetben briliáns, magyar nyelvű változatában helytelenül *A világítótorony* cím szerepel. Ez amiatt szerencsétlen, mivel túlhangsúlyozza a *világítótorony* regénybeli szimbolikus státusát, míg az eredeti *A világítótoronyhoz* cím locativusi konstrukciója ezt nem teszi.

sen megtervezte, 1925. májusi naplójegyzetében a művet ő maga elégikus családregeynek nevezte. A tudatfolyam típusú írásmód legjellemzőbb ismérvei a szabad asszociációkat felvonultató, megszakítás nélküli reprezentáció, a gyakran bármiféle tematikus, eseményalapú vagy egyéb alapú – például bekezdésekre való – tagolás nélkülsége, bizonyos szerkezeti, lexikálisan rögzített konstituentek periodikus ismétlődése. Mindezek azonosíthatók Woolf regényszövegében. Viszont azt, hogy ezek produkciója a szerző részéről tudatosnak tekinthető-e, a kritikusok által pedig bizonyíthatóan technikai eljárásnak, szövegtani tekintetben a mai napig nem tudhatjuk. A jelenség megítélésében figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy írásának idején egészségi, elsősorban pszichikai állapota, bipoláris betegségének előrehaladott volta miatt Woolf meglehetősen labilis volt.

Andreasen leírása szerint (1979) a bipoláris pszichózisra vonatkozó ismérvek között a legjellemzőbben a következők játszanak szerepet:

- periodikusan jelentkező hangulatzavar hullámzó jellegű potenciállal, ami depressziós és mániás epizódok váltakozásával jár;
- a mániás epizódokban tapasztalható túlzott aktivitás;
- alvászavarok, fáradtság;
- szuicid készletések;
- ingerlékenység, izgatottság, szorongás;
- hallucinációk, váratlanul fellépő gondolatváltások szabad asszociációkkal;
- a szövegprukció tematikai jelöltségének ingadozása;
- témaváltások indokolatlan gyakorisága, témaeltolódások előfordulása;
- a kulturálisan sztenderdizált szóhasználat egyenetlensége, ami befolyásolhatja a szövegkohézió egyenletes tartását;
- esetlegesen fellépő gondolkodási és beszédzavarok.

Woolf esetében ezekből a tünetekből több észlelhető. Hogy bipoláris zavara milyen mértékben és hogyan befolyásolhatta szöveg-, illetve írásprodukciónak, annak kimutatása további orvosi pszichiátriai kutatást igényel. Az mindenesetre nyelvészeti – szövegtani és lexikális, szemantikai, illetve pragmatikai – vizsgálatok révén konstatació, hogy a fenti tünetegyüttes nyilvánvalóan befolyásol(hat)ta bipoláris zavarának periódusaiban a szöveg-reprezentációját. Ennek nyomai a *To the Lighthouse* című regényének szövegében is felismerhetők. Gillian Beer hívta fel a figyelmet arra, hogy Woolf szövegeiben viszonylag gyakran megnyilvánul a szóhasználat referenciális instabilitása (1996: 131).

Rendkívül fontos megfigyelést tesz a tudatfolyam-alapú diskurzusról klasszikus tanulmányában Robert Humphrey. Megállapítása szerint a tudatfolyam nem tekinthető a belső monológ szinonimájának (1965: 5). Fontos annak vizsgálata, hogy esszenciálisan az írásmód technikai reprezentációja-e, vagy pedig az egyéni, spontán kifejeződő beszédmodor reprezentációját képezi-e. Előző tipizálása esetén megállapítandó, hogy az írásmódot zsánerként kell-e értelmezni. Humphrey kimutatja, hogy regényeiben Virginia Woolf kombinálja a direkt és az in-

direkt monológ használatát, leginkább az indirekt monológ reprezentálására fektetve hangsúlyt. Ez a diskurzusmódozat érhető tetten a *To the Lighthouse* című regényében. Szövegbeli megjelenítésében Woolf nagymértékben támaszkodik a montázsszerű elrendezésre, a puntuációs eszközök használatára. Monográfiájában Humphrey tételesen tárgyalja Woolf szabad asszociációkra épített szövegiségének írástechnikai részleteit (1965: 30, 56, 59–66). Megjegyezzük, hogy míg a tudatfolyam-alapú kifejezésmód főként az írásbeli nyelvezetet jellemzi, addig a pszichotikus beszédmodor a szóbeli diszkurzív nyelvi kommunikációt. Míg a pszichotikus beszédstílus spontaneitásánál fogva jelentős mértékben nem tartható tudatosnak, addig a tudatfolyam-alapú nyelvi kifejezésmód javarészt tudatos írói tevékenység. Emiatt tartották ezt a kritikusok Woolf esetében írói technikának. Az ő esetében mindkét kifejezésforma tetten érhető: a tudatfolyam írásbeli kifejezésmódja írói kreativitásának a jelzőrendszere; szóban történő diskurzusa esetében pedig szubjektív jellegű, és az egyéni kifejezésmód abszurdítására utal.

A *To the Lighthouse* című tudatfolyam-alapú regény szerkezetét tekintve triadikus, három tematikai tételből áll. A benne megjelenített időszak terjedelme tíz év. Az egyes tételek számozott, tematikájukban összefüggő eseményfolyamatot kifejező részekből állnak. Legtöbbjük szeparálódása váratlan, szerkezetileg elővezetetlen. A szöveg több tucatnyi perceptuális, az érzelmi világot érzékeltető multivalens, periodikusan ismétlődő képet demonstrál, melyek váltásai/váltakozásai szintén hirtelenek, váratlanok (Goldman 2015: 30). Eseményszerkezete határozottan szakaszolt, töredezett, amit a szerző puntuációs eszközökkel, köztük különféle típusú zárójelezéssel, szünetek beiktatásával is jelöl. Ennek következtében a folyamatleírás többnyire diszkurzív vonásokat mutat. A szövegben meglehetősen magas az egyedi, szokatlan tartalmú lexikális kifejezések, lexikogrammatikai konstrukciók száma, köztük számottevő arányban bukkan a kötet olvasója olyan jelzős főnévi kapcsolatokra, amelyek tudáskereti bázisa gyakorlatilag azonosíthatatlan, tartalmi zártságuk feloldása nem csekély mértékű értelmezési munkát igényel. Ezek asszociatív potenciálját és konceptuális bázisú értelmét irodalomkritikai szemszögből érdemes vizsgálni. Asszociatív alapú tartalmuk, lexikogrammatikai kapcsolatuk/összekapcsoltságuk spontaneitása határozottan eltér a kollokációként ismert lexikális egységek együttes előfordulásától, a fordulatokétól, melyek szomszédsági viszonyai egy sztenderdizált kulturális bázisú kör nyelvhasználói számára megszokottak, gyakoriak és könnyen értelmezhetők.

Virginia Woolf a regényeit kiadásuk előtt többször átolvasta, részben át is írta, kritikai észrevételekre számot tartva férjével, Leonard Woolffal is elolvastatta őket. Így történt ez a *To the Lighthouse* esetében is. Ennek ellenére lexikai reprezentációjának szokatlanságait változtatás nélkül a műben hagyta, ami azt tanúsítja, hogy ezek valamennyien adott formájukban a szerző egyéni lexikális és lexikogrammatikai kifejezésmódjának általa sztenderdizált jelenségei. Megjegyzem, hogy írói naplója szövegeiben ezeknek egyikét sem sikerült megtalálnom.

Önéletrajzi naplóját ugyanakkor szerkezeti tekintetben bizonyos fokú szaggatottság, a stílus darabossága, számos helyen a puntuáció hiányossága jellemzi. Naplószövegei érzések, gondolatok gyors szekvenciáival telítettek. Különösen jó példa erre a *The Moment: Summer's Night (A pillanat: Nyári éjszaka)* című írása (1948), alapvetően inkoherens módon darabolt tételeinek soraival. Mindez arra is utalhat, hogy Woolf írói tevékenysége során mégiscsak tudatosan alkalmazta a lexikális kifejezéseit. Allison Pease (2015: 1) kritikájában kiemeli, hogy a *To the Lighthouse*-ból hiányzik a tartalomfolyás, valamint a perspektíva-váltások következetes kezelése. Woolf írói szemléletében nem a valóság tényének hű ábrázolása a szövegreprezentáció fő célja, hanem ennek megtapasztalása és belső feldolgozása (Woolf 2025).

Susan Bellamy a *To the Lighthouse*-t – Quentin Bell művészetkritikus nyomán – vizuális regénynek, kubista írásnak tartja (2015: 136–138). Benne Woolf festői percepcióval, impresszionista szenzitivitással írta le a tengeri tájat, az eseményeket, az emberi érzelmeket, a színárnyalatokat, a formákat, a hangeffektusokat. A regény kompozícióját, festményszerűségét határozottan befolyásolhatta Gertrud Stein, akivel Woolf baráti kapcsolatot tartott fenn (Zhang 2021: 147). Woolf alkotását szintén „kubizmus-közeli” műnek tartotta Gabrielle McIntire, főleg a triadikus szerkezetű időábrázolás sajátos paramétereinek folyamatos összemosása miatt (2008: 174).

A fogalmi keret szépirodalmi szövegek reprezentációjában (különös tekintettel Virginia Woolf tevékenységére és életábrázolására) és műalkotások produkciójának mechanizmusában játszott szerepének összevetésével C. Ruth Miller foglalkozott behatóan, 1988-ban publikált monográfiájában. Megállapítása szerint Woolf, aki rendkívüli érdeklődést mutatott korának impresszionista és poszt-impresszionista festészete iránt – amellelt, hogy konstataálta ezek keretismereten alapuló percepcióra épülő ábrázolásmódját –, közvetlenül beépítette a konceptuális alapú ismeretek tényeit és tényezőit természet- és emberismereti leírásaiba (Miller 1988: 75). Eklatáns példáit mutatták be ebbéli attitűdjének a *To the Lighthouse* művészi síkú ábrázolásmódjának kognitív alapú sematizációi. Virginia Woolfot határozottan motíválta, hogy műveiben novellisztikus párját nyújtsa az impresszionizmusnak vagy a poszt-impresszionizmusnak (McLaurin 1973: 79).

2. Woolf sajátos főnévi jelzős szerkezeteinek korpusza

Mindezek után lássuk jelen tanulmány szoros értelemben vett szakmai célját, ami a Virginia Woolf szóhasználatára jellemző lexikai reprezentáció egyediségének bemutatása. Lexikai megoldásainak sajátosságait informatívan szemléltetik jelzős főnévi szószerkezeti.

A továbbiakban áttekintjük azokat a manuálisan összegyűjtött példákat, amelyek megítélésem szerint magas fokú lexikai kreativitásáról tanúskodnak, nem

felelnek meg a szociokulturális közegében megszokott és elfogadott sztenderdizációknak, konvencióknak. A *To the Lighthouse* szövegegészében összesen 37 ilyen kifejezést találtam. Érdekes módon ezek többsége a mű első tételében szerepelt, ehhez képest a második és a harmadik részben számuk igen csekély. Az alábbi listában néhány, a jelzős kifejezésektől eltérő struktúrájú, egyedi, sajátos tartalmú igei szószerkezet is szerepel. Az eredeti angol példák után, zárójelek közé zárva a kifejezések magyar fordítását is megadom², a sorszámkok oldalszámot jelölnek. Fontos hangsúlyoznom, hogy a regény korpuszából kigyűjtött példák tárgyalására kizárólagosan az eredeti angol nyelvű szöveg alapján kerül sor.

I. rész:

1. *the wheel of sensation has the power to crystallise and transfix the moment* (7.) – (kristályosítani és rögzíteni bármely pillanatot, 9.)
2. *to see the same dreary waves breaking week after week* (9.) – (sivár hullámokat lássa, ahogy jönnek, megtörnek, 11.)
3. *mute questioning of deference* (10.) – (csöndes gyanúval tekintettek, 13.)
4. *had lisped so charmingly, had stormed so wildly* (13.) – (bájosan sejtpege, szilajul kavarulva, 16.)
5. *cease to be a private woman* (13.) – (magános, esetleges nőszemély, 17.)
6. *benevolent lethargy of well-wishing* (14.) – (jóakarató, üdvöztető ernyedtségben, 18.)
7. *sunk ... in a grey-green somnolence* (14.) – (belemerült ... szürkészöldes derengésbe, 18.)
8. *they said it would be a positive tornado* (20.) – (tódítják, hogy tornádó fenyeget, 25.)
9. *with fluttering wings* (27.) – (rebegő szárnyakkal, 34.)
10. *flamingo clouds* (28.) – (flamingó-rózsaszín felhőjét, 35.)
11. *trim his hair into a pudding basin* (30.) – (pudingformázó frizurát nyírasson, 37.)
12. *this impure rhapsody* (38.) – (repedt rapszódíát, 38.)
13. *penetrating and exciting universe* (53.) – (átható és izgató mindenségnek, 66.)
14. *distilled and filtered love* (53.) – (párolt és leszűrt szerelem, 67.)
15. *exist in that portentous atmosphere* (63.) – (tud élni ... álmos környezetben – 80.)
16. *in the tangle of his thought* (64.) – (gondolatgubancban, 80.)
17. *a wedge-shaped core of darkness* (69.) – (a sötétség ék alakú magvává, 86.)
18. *this core of darkness* (69.) – (a sötétségnek ez a magva, a sötétség éle, éke, 87.)
19. *Ramsey had dished himself* (98.) – (Ramsey is magának köszönheti, 123.)

² A kifejezések fordítását Tandori Dezső kiváló átültetésében adom meg (*A világitótorny*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2021) Az eredeti angol szöveg oldalszámait a Penguin Books 1992-ben megjelent szövegkiadása alapján közlöm.

20. *Ribs and thy bones of the young man's desire to impress himself ... of his vanity* (99.) – (észlelnie a fiatalember érvényesülési vágyát ... hiúsága husán át, 123.)
21. *her old-maidenly fairness* (99.) – (vénkisasszonyos igazságoskodással, 124.)
22. *in seas of fire* (100.) – (ebben a tüztengerben, 125.)
23. *the children are disgraceful* (102.) – (a gyerekek kis haszontalanok, 127.)
24. *something harum-scarum about them* (107.) – (valami mindig lobog rajtuk, 133.)
25. *they were out of things* (112–113.) – (ketten kimaradtak a dolgokból, 140.)
26. *began washing from side to side her mind rhythmically* (129.) – (kezdték lötybölteni agyát, 158.)
27. *crepuscular walls of their intimacy* (133.) – (meghitt kapcsolatuk ködbe vezető válaszfalain át, 163.)

II. rész:

28. *pools of uneasy water* (144.) – (nyugtalan vizek megannyi tavában, 178.)
29. *a downpouring immense darkness began* (137.) – (feneketlen sötétség borult a világra, 170.)
30. *thin rain drumming* (137.) – (a tetőn csendes eső dobolt, 170.)
31. *descending, blanched the apples on the dining-room table* (138.) – (alászálltukba belesápadnak az almák az ebédlő asztalán, 171.)
32. *fumbled the petals of roses* (138.) – (rózsaszirmok kavarnak turkálásuk nyomán, 171.)
33. *disturb the swaying mantle of silence* (141.) – (lebegő palástú csendet meg nem zavarhatta volna, 175.)
34. *looking at the sea which had scarcely a stain on it* (207.) – (a jószerén teljesen folttalan tengert bámulta, 257.)
35. *looking at the long glittering windows and the plume of blue smoke* (208.) – (nézte a hosszú, csillogó ablakokat meg a kék füst tollbokrát, 257.)

III. rész:

36. *the slumbrous shapes in her mind* (205.) – (gondolatai sötétjében szunnyadó alakzatokra hulltak, 253.)
37. *a pool of thought* (194.) – (a gondolat egyetlen tengerévé, 238.)

A regény szövegkorpuszából kigyűjtött sajátos nyelvi kifejezések jelentésének interpretációja során az olvasó akarva-akaratlanul megszokott nyelvezetének koncepcionált, sztenderdizált tudáskereteire támaszkodva igyekszik támpontokat találni. Ezek lexikális bázisa teheti számára Woolf kifejezéseit dekódolhatóvá, konstatálva azonban ezek furcsa tartalmi viszonyait. Az olvasói tudáskeret-alapú értelmezés révén válhatnak a sajátos lexikai kifejezések értelmessé számára, Woolf szövege pedig kohezív, a tartalom egész koherenssé.

A fenti lista elemei önmagukban nem tekinthetők pusztán lexikai szomszédsági kapcsolatoknak, kollokációknak. A kollokációk – John Rupert Firth meghatározása alapján – két vagy akár több lexikai egység együttes sztenderdizált és konvencionalizált előfordulásának gyakoriságából adódnak (1957: 11). John Sinclair útmutató definíciója szerint a kollokáció a nyelvhasználók lexikális memóriájában rögzített jelentésalapú, morfoszintaktikai megjelenésüket tekintve kötött kapcsolatok, amelyek alapját képezik az ún. idiomatikus nyelvhasználat lexikális pilléreinek (Sinclair 1991: 110, 173). Mindez a kritérium Woolf egyedi szókapcsolatairól nem mondható el. Meglátásom szerint az ő kifejezései mind konstrukciók, amelyek lexiko-grammatikai státussal rendelkeznek. Míg a kollokációk, spontaneitásuk, ugyanakkor konvencionalizáltságuk révén nem intencionális bázisú szerkezetek, addig a konstrukciók létesítése szándékos alapú. A konstrukcióba hozott két vagy több lexikai egység mindegyikének megvan a maga lexikális pragmatikai vonzásköre, de ezek többnyire bizonyos fokig inkongruensek egymással. Emiatt a nyelvhasználók korpuszában általában nem fordulnak elő. A lexikális összetevők konstrukcióba hozatala Woolf egyéni írói kreativitásának lexikális jegye. Ugyanakkor, ahogy erre fentebb hivatkoztunk, bizonyításra szorul, hogy létezésük (létesítésük) esetleges kapcsolatban áll-e Woolf pszichotikus betegségével és/vagy az írásmódja sajátosságainak, a tudásfolyam realizációjának reprezentációjával. Mivel a tudáskeretnek kulturálisan sztenderdizált, kontextusaktíváló és -behívó szerepe van, megállapítható, hogy Woolf jelzős főnévi konstrukciói ilyen szereppel nem képesek rendelkezni. Korpuszbeli gyakoriságuk egy kivételével gyakorlatilag nulla, illetve legfeljebb hapax státusú.³ Potenciális előfordulásukat megvizsgáltuk a 20. század angol nyelvezetét reprezentáló, 100 millió szövegységet tartalmazó British National Corpusban. A benne található 36 tétel eredményeit az alábbiakban közöljük.⁴

1. *crystallize the moment*: 0
2. *transfix the moment*: 0
3. *dreary waves*: 0
4. *mute questioning*: 0
5. *lisp(ed) charmingly*: 0
6. *private woman*: 3
7. *grey-green somnolence*: 0
8. *benevolent lethargy*: 0
9. *positive tornado*: 0
10. *fluttering wings*: 0

³ Az egy kivétel a 12. tételszámú *pudding basin*, melynek 21 előfordulása a BNC korpuszban viszonylag magasnak tekinthető. Ennek oka historikus kulturális forrásban keresendő: a középkorból ismert klasszikus, körbenyírt formázású hajvágási technika tudáskereti ismervéből.

⁴ A korpuszadatok kinyerésében nyújtott segítségéért köszönetet mondok debreceni kollégámnak, Cserép Attilának.

11. *flamingo clouds*: 0
12. *pudding basin*: 21
13. *impure rhapsody*: 0
14. *penetrating universe*: 0
15. *distilled love*: 0
16. *filtered love*: 0
17. *portentous atmosphere*: 1
18. *tangle of thought*: 1, *tangles of thought*: 0
19. *wedge-shaped core of darkness*: 0
20. *wedge of darkness*: 0
21. *dished himself*: 0
22. *ribs and thigh bones of desire*: 0
23. *maidenly fairness*: 0
24. *seas of fire*: 0
25. *wash her/his mind*: 0, *washing her mind*: 1
26. *disgraceful children*: 0, *disgraceful child*: 0
27. *harum-scarum about something*: 0
28. *were out of things*: 0
29. *crepuscular walls of intimacy*: 0
30. *downpuring darkness*: 0
31. *blanched the apples*: 0
32. *fumbled the petals of roses*: 0, *fumbled the roses*: 0
33. *swaying mantle of silence*: 0
34. *uneasy water*: 1
35. *pool of thought*: 0, *pools of thought*: 0
36. *slumbrous (slumberous) shapes in her mind*: 0

Összehasonlításképpen nézzük a fenti lista néhány melléknevének jelzői funkciójú gyakoriságát a BNC korpuszban:

crepuscular: 18,
dreary: 119,
disgraceful: 79,
maidenly: 11,
portentous: 28,
slumb(e)rous: 4.

3. Következtetések

Az ismertetett adatok alapján látható, hogy míg ezeknek a lexikális kifejezéseknek a korpuszbeli gyakorisága egyáltalán nem csekély, addig Virginia Woolf nyelvezetében sajátosak, valóságtartalmuk rendkívül alacsony, értelmezésük a

To the Lighthouse című regény olvasójától feltétlenül alapos interpretációt, tudáskeret-alapú, a koherencia feltételrendszerére alapozott egyeztetést kíván.

Értelmezett jelentésük a következő típusokba sorolható:

- (i) a valóság realitásának inkongruitása: 1, 11, 14, 17, 18, 26, 27, 28, 31, 33, 34;
- (ii) idiomatikus szóhasználat: 16, 25;
- (iii) képi, érzékletesen, képletesen kifejezett tartalom: 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 27, 32, 34, 35;
- (iv) logikai irrealitás, értelmileg ellentétes kapcsolat kifejeződése: 3, 8, 28;
- (v) pozitív vs. negatív konnotáció kifejeződése: 2, 23;
- (vi) a konnotáció abszurditása: 5, 6;
- (vii) perceptuálisan kifejezett érzékletesség: 12, 13, 14, 15, 34, 35;
- (viii) metaforikusan kifejezett igei jelentés: 20, 21, 29, 30;
- (ix) alakilag metaforikus inkongruitás: 36, 37.

Mindezeket a jelentésviszonyokat szabad asszociációkban realizált kapcsolatuk alapján jellemeztük. Az író nyelvhasználatában való megjelenésük nagymértékben emeli a lexikális kifejezés művészi tartalmának értékét, tanúsítja gondolkodásának, írói kreativitásának rendkívül magas fokát, egyedisét, különlegességét.

Irodalomjegyzék

- Andor J. 2023. Elmélkedés a nem létező lények és dolgok fogalmi bázisáról és lexikális reprezentációjáról. In: *Officina Textologica* 23, 9–27.
- Andreasen, N. C. 1979. Thought, language, and communication disorders: 1. Clinical assessment, definition of terms and evaluation of their reliability. *Archives of General Psychiatry* 36, 1315–1321.
- Beer, G. 1996. *Virginia Woolf: The Common Ground*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bellamy, S. 2015. The Visual Arts in *To the Lighthouse*. In: Pease, A. (ed.): *The Cambridge Companion to To the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, 136–145.
- Drabble, M. 1998. Introduction. *To the Lighthouse* by Virginia Woolf. Oxford: Oxford University Press, XV–XXIX.
- Fernand, A. E. 2015. *To the Lighthouse* in the Context of Virginia Woolf's Diaries and Life. In: Pease, A. (ed.): *The Cambridge Companion to To the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, 6–18.
- Firth, J. R. 1957. *Papers in Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldman, J. 2015. *To the Lighthouse's* Use of Language and Form. In: Pease, A. (ed.): *The Cambridge Companion to To the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, 30–46.
- Humphrey, R. 1965. *Stream of Consciousness in the Modern Novel*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

- Levenson, M. 2021. Narrative Perspective in *To the Lighthouse*. In: Fernald, A. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Virginia Woolf*. Oxford: Oxford University Press, 19–29.
- McIntire, G. 2008. Other kinds of autobiographies: sketching the past, forgetting Freud, and reaching the lighthouse. In: *Modernism, Memory, and Desire*. Cambridge: Cambridge University Press, 147–179.
- McLaurin, A. 1973. *Virginia Woolf: The Echoes Enslaved*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, C. R. 1988. *Virginia Woolf: The Frames of Art and Life*. New York: St. Martin's Press.
- Pease, A. 2015. Introduction. In: Pease, A. (ed.): *The Cambridge Companion to To the Lighthouse*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–5.
- Sinclair, J. 2001. *Corpus, Conformance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Woolf, V. 1920/2001. An Unwritten Novel. In: *The Mark on the Wall and Other Short Fiction*. Oxford: Oxford University Press, 18–29.
- Woolf, V. 1925. *To the Lighthouse*. New York: Random House.
- Woolf, V. 1925a. Modern Fiction. In: Woolf, V.: *The Common Reader*. Glasgow: William Collins.
- Zhang, D. 2021. Stream of Consciousness. In: Fernald, A. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Virginia Woolf*. Oxford: Oxford University Press, 133–148.

Investigating Virginia Woolf's Attributive Nominal Lexical Constructions of Highly Specific, Individualistic Content in Her Novel *To the Lighthouse*

The paper investigates the nature and content of Virginia Woolf's attributive nominal lexical expressions used in her most elegiac novel *To the Lighthouse*. It is argued that the attributive nominal expressions characteristic of Woolf's prose, strictly innovative in nature, rather have the grammatical status of constructions than of mere collocations. Uniqueness of their nature and content is justified by studying their rate of occurrence in the British National Corpus. It has been pointed out as a result of our search that Woolf's expressions have hardly any representation in BNC with a volume of 100 million lexical items. Understanding their role in Woolf's prose of stream of consciousness representation requires a high degree of conceptual frame-based interpretation on the part of the reader.

2.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

BODA ISTVÁN KÁROLY

1. Bevezetés

Jelen tanulmány fókuszában olyan szimbólumok állnak, amelyek jelentését egy, esetenként több *alapszöveg* határozza meg. Ebben a megközelítésben a vizsgált szimbólum az alapszöveg absztrakcióját valósítja meg, és jelentését a szöveg lényegesnek tartott, az eredeti kontextusból kiemelt elemei adják. Az általunk vizsgált szimbólumok jelentésének alapja ez az absztrakt szövegrepresentáció. Az absztrakció mértékétől függően a szimbólum önállósodik, és képes magába olvasztani az alapszöveghez strukturálisan hasonló szövegeket. A szimbólum szövegtani jelentőségét ebben a megközelítésben az adja, hogy a folyamat kétirányú: egy adott szövegben megjelenő szimbólum a szöveg tartalmát kibővíti az általa hordozott és a szöveg tartalmával koherens („invariáns”) jelentéstartalmakkal. Ebben a folyamatban a szimbólum hordozói lehetnek adott, a szimbólumra jellemző kulcsszavak („attribútumok”), ill. strukturális mintázatok.

A kulcsszavakon keresztül megvalósuló kapcsolat a szövegek hipertextuális szerveződését valósítja meg és egy (koherens) hiperszöveggel modellezhető. A hasonló strukturális mintázatokon alapuló szövegek közötti kapcsolat a *fogalmi tartományok* leképezését valósítja meg (amely különböző fogalmi tartományok esetén a fogalmi metaforák kognitív mechanizmusával analóg). Ez utóbbi esetre egy lehetséges példa a szövegek, például a versek „hagyományos” értelmezése, amely tartalmi szempontból egy olyan koherens *metaszöveget* ír le, amely az értelmezett szöveg elsődleges, „szó szerinti” tartalmát kibővíti az értelmező által relevánsnak tartott jelentéstartalmakkal, adott esetben több jelentéstartományt is megadva (pl. a verselemzések vagy a Biblia skolasztikus értelmezései erre kiváló példák). Jegyezzük meg, hogy az informatika jelenlegi szintjén a különböző mesterséges intelligencia (AI) alkalmazások az eddigi tapasztalatok szerint képesek különböző szövegek „kivonatolására”, azonban érdekes és vizsgálendő kérdés, hogy képesek-e a fentiek értelmében szövegértelmezésre.

A tanulmány célja a fenti kérdések konstruktív vizsgálata, kiindulva egy vagy több alapszövegből és szimbólumból, és értelemszerűen ezekhez kapcsolva olyan szövegeket vagy szövegrészleteket (idézeteket, regények, novellák és filmek tartalmi ismertetéseit, képeket és ezek verbalizált formáit, „leírásait”, mű- és verselemzéseket stb.), amelyek lehetőséget adnak egy koherens hiperszöveg létrehozására.

2. Komplex szimbólumok

Korábbi tanulmányunkban (Boda–Porkoláb 2024) megfogalmaztuk az általunk vizsgált szimbólumokra vonatkozó fontosabb megállapításokat. Komplex szimbólumoknak neveztük azokat, amelyek jelentése mögött olyan fogalmi leképezés áll, amely „(legalább) két, általában komplex és egymással szoros kapcsolatban álló fogalmi struktúrát, tartományt vagy (jelentés)síkot tételez fel” (Boda–Porkoláb 2024: 31). A szimbolikus leképezés értelmezési tartományát, a „kifejező, viszonyító, konkretizáló, érzéki-szemléleti, képi jelentéssíkot” a továbbiakban forrástartománynak, a leképezés értékkészletét vagy értéktartományát, a „kifejezett, viszonyított, elvont, szimbolikus jelentéssíko(ka)t” pedig céltartománynak nevezzük (i.m. 34). Jelen tanulmányunkban leszűkítjük vizsgálódásaink körét, és olyan szimbólumokkal foglalkozunk, amelyek esetében a szimbólum jelentését adó szimbolikus leképezés forrástartománya valamilyen szöveg, amelyet a továbbiakban *alapszövegnek* nevezünk, a szöveg mint komplex jel fogalmába beleértve mind a verbális, mind a „multimediális, de dominánsan verbális szemiotikai objektumokat” (Petőfi S. 2004: 29).

A szimbólumok korábban megadott csoportosításának (Boda–Porkoláb 2024: 35–36) megfelelően az alapszövegek alábbi típusait különböztethetjük meg:

- (1) (részben) metaforikus, többértelmű szövegek, „amelyekben a forrás- és a céltartományok különböző fogalmi tartományokhoz tartoznak” (i.m. 35);
- (2) stilizált vagy idealizált, valóságos vagy valós alappal rendelkező szövegek (vö. Cicero: „A történelem az élet tanítómestere”);
- (3) elképzelt történeteket leíró vagy megjelenítő szövegek, „amelyekben a forrás- és a céltartományok a szimbólum szempontjából lényeges elemeiket illetően ugyanahhoz a fogalmi tartományhoz tartoznak, de legalább egy alapvető szempontban (például valóságtartalmuk tekintetében) élesen különböznek egymástól” (i.m. 36).

Emeljük ki, hogy az alapszövegek mindegyik típus esetében egy szimbolikus leképezés forrástartományai lehetnek.

Az alábbiakban megadunk néhány jellemző példát az alapszövegek egyes típusaira. Bár próbáltunk jól ismert példákat választani, azoknál a szövegeknél (könyveknél, filmeknél stb.), amelyek esetleg kevésbé ismertek, vagy nem egyértelmű a besorolásuk, lábjegyzetben megadunk néhány hivatkozást kiindulási pontként.

többértelmű szövegek	stilizált, valós alapú szövegek	elképzeltek történetek
értelmezést, ill. részletes kommentárt igénylő szövegek; pl. – a Biblia – Dante Alighieri: Isteni színjáték – T. S. Eliot: Átokföldje – Ezra Pound: Cantók	történelmi események feldolgozása; visszaemlékezések, memoárok, naplók; pl. – Füst Milán: Napló – William L. Shirer: A harmadik birodalom felemelkedése és bukása – Kovács András: Októberi vasárnap ¹	mítoszok, regék, mondák; pl. – Homérosz: Iliász és Odüsszeia ² – a görög mitológia történetei, istenek és hősök – Arthur király és a Kerekasztal lovagjai – Robin Hood kalandjai – történetek Mátyás királyról
„klasszikus” mesék, ³ tündérmesék, varázsmesék; pl. – Jacob és Wilhelm Grimm: Piroska és a farkas, Hófehérke, Hamupipőke, Csipkerózsika – Hans Christian Andersen: A király új ruhája; Az árnyék	életrajzok, önéletrajzok; pl. – Illyés Gyula: Petőfi Sándor; Tűz vagyok – Ernest Jones: Sigmund Freud élete és munkássága – Werner Heisenberg: A rész és az egész ⁴ – Ian MacDonald: A fejek forradalma ⁵ – Joseph Ratzinger: A názáreti Jézus	mesék és mesészerű történetek; népmesék; ifjúsági regények; pl. – Az Ezeregyéjszaka meséi – Lewis Carroll: Alice Csodaországban – R. L. Stevenson: Kincses sziget – Karl May: Winnetou; Az Ezüst-tó kincse – J. K. Rowling: Harry Potter
szimbolikus történetek; jövőképek; pl. – buddhista és zen történetek és kóanok – Ezópusz meséi – La Fontaine meséi – Wolfgang Amadeus Mozart: A varázsfuvola – Ingmar Bergman: A hetedik pecsét – John Carpenter: A sötétség fejedelme – Walter Hill: A harcosok [The Warriors] – Kurt Wimmer: Halálos nyugalom [Equilibrium] – Christopher Nolan: Eredet [Inception]; Csillagok között	meg történt események irodalmi feldolgozása, történelmi regények; pl. – Henryk Sienkiewicz: Quo vadis – Lev Nyikolajevics Tolsztoj: Háború és béke – Mihail Bulgakov: A Mester és Margarita – Gárdonyi G.: Egri csillagok – James Jones: Most és mindörökké – Borisz Vasziljev: A hajnalok itt csendesek ⁶ – Ken Follett: Katedrális; Kulcs a Manderley-házhoz – Oliver Stone: JFK; A szakasz	kalandregények, detektív-történetek; akciófilmek; pl. – Arthur Conan Doyle: Sherlock Holmes történetei – Edgar Rice Burroughs: Tarzan, a majomember film- és tévésorozatok; pl. – Jóbarátok [Friends] – Dr. House [House M.D.] színművek, romantikus filmek, „művészfilmek”; pl. – William Shakespeare: Hamlet; Vihar – Eugene O’Neill: Ha eljő a jeges

¹ Kovács A. 1979. *Októberi vasárnap*. Mafilm – ZDF etc. Az 1944. október 14-i és 15-i történelmi események filmes feldolgozása Magyarország német megszállásáról.

² Prózai formában pl. Szabó Á. 1971. *A trójai háború*. Budapest: Móra Kiadó.

³ A „klasszikus” mesék szimbolikus tartalma alapvető szerepet játszik mind a gyermek személyiségfejlődésében, a „bontakozó gyermeki lélek” fejlődése során (vö. Bettelheim 1988), mind a sorskönyv, a „gyermekkori döntésen alapuló, a szülők által megerősített, a későbbi események által igazolt” életterv (Berne 1972: 511) kialakításában.

⁴ Heisenberg, W. 1975. *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Budapest: Gondolat Kiadó.

⁵ MacDonald, I. 1999. *A fejek forradalma. A Beatles dalai és a hatvanas évek*. Budapest: Park Kiadó.

⁶ Vasziljev, B. 1983. *A hajnalok itt csendesek*. Budapest: Európa K. A kisregény 1972-es Oscar-díjas feldolgozása: *Csendesek a hajnalok*. Rendezte Rostotsky, S.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

férfi-nő kapcsolat; pl. – Erősz és Pszühké – William Shakespeare: Sok hűhó semmiért; Ahogy tetszik – John Keats: La Belle Dame sans Merci – A Kékszakállú Herceg vára – Philip K. Dick: A második változat ⁷	dokumentumfilmek; riportok, portrék, szociográfiák; pl. – Hoffer József: Alberttől Zsákig ⁸ – Kósa Ferenc: Küldetés ⁹ – Zsolt Róbert: Labdarúgók, sportolók ¹⁰ – Moldova György: Akit a mozdony füstje megcsapott	sci-fi, fantasy és horror történetek; pl. – Bram Stoker: Drakula – Isaac Asimov: Alapítvány – Frank Herbert: Dűne – Zsoldos Péter: A feladat; Ellenpont – J. R. R. Tolkien: A Gyűrűk ura
filmlegendák, „kultfilmek”; pl. – John Sturges: A hét meseterlövész – Sergio Leone: Volt egyszer egy Vadnyugat – Quentin Tarantino: Pulp Fiction – Ridley Scott: Alien – James Cameron: Aliens; The Terminator	„lélekemelő”, motiváló történetek; pl. – Erőleves a léleknek 1–5 ¹¹ idézetgyűjtemények; híres művek összefoglalói; pl. – Memoriterek könyve ¹² – 100 híres regény ¹³ – 50 nagyon fontos »gyerekkönyv« ¹⁴ – Bölcsességek könyve ¹⁵	hőstörténetek, misztikus történetek (regények, képregények, filmek); pl. – Superman – Batman – James Bond – M. Night Shyamalan: A sebezhetetlen (Unbreakable) – Stephenie Meyer: Alkonyat [Twilight Saga]

1. táblázat: Példák a szimbolikus leképezés forrástartományára

Jegyezzük meg, hogy ez a csoportosítás nem merev, például *Erősz és Pszühké* története mind a mitológiához, mint a mesékhez sorolható („A jól ismert népmesék motívumaiból szőtt érzelmes történet”, Tótfalusi 2010: 344); Philip K. Dick: *A második változat* című kisregénye műfajilag science fiction, de szimbolikusan a férfi és a nő közötti kapcsolat egyik legsötétebb formáját jeleníti meg; *A harcosok* egyszerre szimbolikus történet és kultfilm; az *Erőleves a léleknek* című válogatásokban mesék, kitalált történetek stb. is előfordulnak.

⁷ Dick, P. K. 1992. A kettes változat. In: Gáspár A.–Novák Cs. (szerk.): *Analógia. SF és Fantasy antológia* 1. Budapest: Valhalla Páholy, 48–80. Angolul *Second Variety*. A téma 1995-ös filmes feldolgozása: *Screamers* [Az elhagyott bolygó]. Rendezte Duguay, C.

⁸ Hoffer J. 1968. *Alberttől Zsákig. Válogatott labdarúgók könyve*. Budapest: Sport Kiadó.

⁹ Kósa A. 1976. *Küldetés. Portréfilm Balczó Andrásról*.

¹⁰ Zsolt R. 1978. *Labdarúgók, sportolók*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. (Magyarország felfedezése)

¹¹ Canfield, J.–Hansen, M. V. (írta és válogatta) 1996. *Erőleves a léleknek. 101 erőt adó és lélekemelő történet*. 2010. *Erőleves a léleknek. 2. porció. További 101 erőt adó és lélekemelő történet*. 2010. *Erőleves a léleknek. 3. porció. További 101 erőt adó és lélekemelő történet*. 1999. *Erőleves a léleknek. 4. porció. További 101 erőt adó és lélekemelő történet*. 1999. *Erőleves a léleknek. 5. porció. További 101 erőt adó és lélekemelő történet*. Budapest: Bagolyvár Kiadó.

¹² Osztoivits Sz.–Turcsányi M. (szerk.) 1997. *Memoriterek könyve. Szövegek, szövegrészletek, szállóigék a közös emlékezet köréből*. Budapest: Helikon Kiadó.

¹³ Lutter T. et al. (szerk.) 1960. *100 híres regény* 1–2. Budapest: Táncsics Kiadó.

¹⁴ Borbély S. (szerk.) 1996. *Ötven nagyon fontos »gyerekkönyv«*. Műismertetések és műelemzések. Budapest: Lord Kiadó.

¹⁵ Kristó Nagy I. (szerk.) 1984. *Bölcsességek könyve* 1–2. *Aforizmák, szállóigék*. Budapest: Gondolat Kiadó; Kristó Nagy I. (szerk.) 1998. *Bölcsességek könyve* 3. *Idézetek, aforizmák, szállóigék*. Budapest: Szalay Kiadó.

A szimbólumoknak mint a forrástartományra – esetünkben egy vagy több alapszövegre – utaló kulcsszavaknak vagy kulcskifejezéseknek az alábbi megjelenési formáit különböztetjük meg (vö. Boda–Porkoláb 2024: 36):

- **nevesített szimbólumok:** rendszerint köznevek, amelyek az alapszövegek egy jellemző egyedére vagy entitására (személyre, tárgyra stb.) utalnak;
- **prototipikus szimbólumok:** rendszerint tulajdonnevek, amelyek egy vagy több alapszöveg egy kiemelt, megnevezett alakjára vagy szereplőjére utalnak, „aki az adott szimbólum jelentéstartalmát (proto)tipikusan reprezentálja” (uo.);
- **ikonikus szimbólumok:** rendszerint metaforikus utalások egy vagy több alapszöveg olyan összetett jelentéstartalmaira, amelyeket „képileg, egészlegesen (»holisztikusan«) jelenítünk meg” (uo.);
- **indexikus szimbólumok:** utalások egy vagy több alapszöveg egy egyedére, entitására annak egy meghatározó jellemzője vagy attribútuma segítségével.

A nevesített, prototipikus, ikonikus és indexikus szimbólumok a szimbolikus leképezés forrástartományára utaló kulcsszavaknak vagy kulcskifejezéseknek lehetséges megjelenési formái. Az alábbiakban megadunk néhány jellemző példát ezekre a szimbólumokra.¹⁶ Ebben értelemszerűen nem törekedhetünk teljességre, mivel a szimbólumok forrástartományára lényegében felöleli az emberi kultúra egészét; inkább igyekeztünk a válogatásba belevenni néhány jól ismert (pl. az irodalmi „kánonhoz” tartozó) és általunk érdekesnek tartott, ill. a hagyományos gyűjteményekben nem vagy csak ritkán szereplő alapszöveget. Jegyezzük meg, hogy minden megadott példához egy vagy több alapszöveg kapcsolódik. A jól ismert (vagy annak tekinthető) alapszövegeket külön nem jelöljük. A kevésbé ismert vagy nem nyilvánvaló forrású alapszövegek esetén azonban lábjegyzetben utalunk egy vagy több konkrét forrásra.

nevesített szimbólumok	
állatok	bagoly; bárány/juh; bálna; béka; bika; cápa; csalogány/fülemüle; csiga; daru; delfin; denevér; (vad)disznó; egér; elefánt; farkas; fecske; gólya; (arany)hal; hangya; hattyú; holló; (kis)kakas; kígyó; kutya; liba; ló/paripa; macska; madár; (kis)malac; medve; méh; mókus; nyúl; nőtény farkas; ¹⁷ oroszlán; őz; párduc/leopárd; páva; pillangó/lepke; pók; pulyka; rák; róka; sas; sáska; sólyom; számár; szarvas; tehén; teknős; teve; tigris; tücsök; vadlúd; varangy(os béka); varjú; víziló stb.
emberek	aggastyán; álomnő [dreamgirl]; ¹⁸ anya; apa; banya; (gonosz) boszorkány; bosszúálló; feleség; férfi; férj; gazember; halász; harcos; herceg; hercegnő;

¹⁶ A szimbólumok megadásakor és csoportosításakor felhasználtuk a Pál József és Újvári Edit által szerkesztett *Szimbólumtárat* (Pál–Újvári 2001), valamint Tótfalusi István három lexikonát (Tótfalusi 1994, 2010 és 2011).

¹⁷ Vö. Dante: *Pokol*. 1. ének; ld. pl. Dante, A. 2004. *Isteni színjáték. Pokol – Purgatórium – Paradicsom*. (Ford. Szabadi S.) Budapest: Püski Kiadó.

¹⁸ dreamgirl = One's ideal vision of a female companion. [Az ideális kép (elképzelés) egy női társról.] <https://en.wiktionary.org/wiki/dreamgirl> (Letöltve: 2025. 09. 04.)

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

	hős; katona; király; királyfi; királylány; királyné; királynő; (gonosz) mosztoha; nő; vadász; vándor; varázsló; vasorrú bába; a végzet asszonya [femme fatale]
testrészek	arc; csont; fej; kéz; koponya; gerinc(oszlop); láb; (anya)méh; ököl; szárny; szarv; szem; szív; toll; test; vér stb.
mitikus vagy mesebeli lények	angyal; aranytojáshoz tojót tyúk; démon; unikornis; elf; farkasember; fenevad; gólem; (kis) gömböc; ifrit; idegen [alien]; kentaur; kobold; küklöpsz; nimfa; ork; óriás; ördög; (a hétfejű) sárkány; sellő; szellem; szfinx/szphinx; szirén; törpe/törp; tündér/tünde; vámpír stb.
növények; virágok, gyümölcsök	(arany)alma; áfonya; ág; akác(fa); árvácska; babér(levél); bokor; búza; cédrus; citrom; csipkebokor; dió; eper/szamóca; fa, fenyőfa; fű; fűzfa; gabona; gomba; gránátalma; gyökér; gyümölcs; ibolya; körte; (gyémánt fél)krajcár; (fa)levél; (tűz)liliom; lótusz; mag; mandragóra; mandula; mák; málna; mirtusz; nád; napraforgó; nyárfa; nyírfa; orchidea; őszirózsa/krizantém; pálma; rizs; rózsza; rózsabokor; rügy; szegfű; szőlő; (arany)tojás; tölggyfa; tulipán; vessző; virág stb.
ételek, italok	bor; étel; ital; kenyér; méz; pálinka; rum; ¹⁹ tej; tojás; tüzes víz; ²⁰ vodka martini ²¹ stb.
eszközök, tárgyak	ablak; ajtó; ágy; ásó; autó; balta/bárd; bot; cipő/saru/topánka; csizma; csodaszőnyeg; dob; doboz/szelence; edény; ékszer; ékszerdoboz; érme; fáklya; fal; fátyol/lepel; fegyver; folyosó; fonál; gyertya; gyűrű; hajó; hinta; homokóra; hordó; íj és nyíl; inga; kalap; kalapács/pöröly; kapu; kard; kártya; kapa; kapu; kasza; kehely; kerék; kés; kincs; kincsesláda; korona; korsó; koporsó; koszorú; könyv; könyvtár; kötél; kristálygömb; kulcs; kút; labda; láda; ládikó (arany, ezüst, ólom); ²² lámpa; lánc; lándzsa; lant; lépcső; létra; mérleg; motor; olló; orsó; oszlop; padlás; pajzs; páncél/vért; pecsét; pecsétgyűrű; pénz; pince; piramis; pisztoly; pohár; puska; ruha; sapka; sarkantyú; sarló; sátor; sír; sisak; szeg/szög; szekér; szigony; szita; torony; trón; tükör; tű; varázspálca; zászló stb.
helyek, helyszínek; helyiségek	barlang; domb; dzsungel; erdő; (skót) felföld; ²³ folyó; forrás; ház; hegy; hegycsúcs; híd; kastély/palota; katedrális; kert; kikötő; labirintus; mocsár; óceán; ország; ösvény; patak; pince; puszta; sétány; síkság; sivatag; szálloda; ²⁴ sziget; (kő)szikla; szoba; templom; tenger; tér [square]; tisztás; út; utca; vadon; vár; város; völgy; zsákutca stb.

2.1. táblázat: Nevesített szimbólumok mint a szimbolikus leképezés forrástartományára utaló kulcsszavak vagy kulcskifejezések lehetséges megjelenési formái

¹⁹ „Hetén a halott ládáján – / Yo-ho-ho, meg egy üveg rum!” (Stevenson, R. L.: *A kincses sziget*. Ford. Devecseri G.)

²⁰ A szeszecskék neve az indiánregényekben (pl. *Winnetou, A nagy medve fiai* stb.).

²¹ Vodka, martini rázva, nem keverve [shaken, not stirred]. James Bond nevezetes szólása v. szlogenje [catchphrase].

²² Portia kéréseinek választaniuk kell három ládikó közül (Shakespeare, W.: *A velencei kalmár*, 2. felv. 7. szín et passim).

²³ Mulcahy, R. (dir.): *Highlander [Hegylakó]*. Thorn EMI Screen Entertainment etc.

²⁴ Például a Continental Hotel olyan luxushotel a *John Wick* című akciófilmben, amely semleges terepként szolgál az alvilág számára; a szállodában minden illegális, bűnözői tevékenység tiltott. In: Stahelski, S. (dir.): *John Wick*. Summit Entertainment etc.

prototipikus szimbólumok	
görög és római mitológiai alakok	Akhilleusz; Aphrodité/Vénusz, Apollón; Arész/Mars; Artemisz, Ariadné; (Pallasz) Athéné/Minerva; Bellerophontész; Démétér; Dionüszosz; Erósz/Ámor; Hádész/Plútó; Hekaté; Helené; Héphaisztosz; Héra/Juno; Hé- raklész/Herkules; Hermész/Merkur; Hesztia/Vesta; Iaszón; Janus, Kirké; Kronosz/Szturnusz; Médeia; Odüsszeusz; Oresztész; Orpheusz; Parisz; Perszephoné; Perszeusz; Poszeidón/Neptunusz; Prométheusz; Thészeusz; Uranosz, Zeus/Jupiter stb.
mesealakok	Aladdin; Alice (Csodaországban); Babszem Jankó; Borsószem királykis- asszony; Csipkerózsika; Hamupipőke; Hófehérke és a hét törpe, Tudor, Szen- de, Szundi, Vidor, Hapci, Morgó, Kuka); Jancsi és Juliska; a három kismalac (Rafi, Rifi és Röfi); Kukucsmanó; ²⁵ Piroska (és a Farkas) stb.
irodalmi és történelmi alakok	Aragorn; Arthur/Arthus; Batman; Beatrice; Joe Black; ²⁶ James Bond; Ga- lahad; Gawain; Guinevere/Ginevra; Frodó; Gandalf; Hamlet; Harry Potter; Dr. House és Wilson; Iphigeneia; Jézus; Lancelot; Mátyás király; a Mester és Margarita; Ophelia; Perceval/Parsifal; Petőfi Sándor; ²⁷ Petronius Arbi- ter; Ponczius Pilátus; Poppaea Sabina; Selina Kyle; ²⁸ III. Richard; Robin Hood; Rómeó és Júlia; Rosalind és Celia; Gregor Samsa; Old Shatterhand; Sherlock Holmes és Watson; Superman; Isabella Swan; ²⁹ a három testőr (Athos, Porthos, Aramis) és D'Artagnan; a három testőr Afrikában (Csü- lök, Tuskó Hopkins, Senki Alfonz); ³⁰ Vergilius; Winnetou; Woland stb.
mitikus, mesebeli lények	a lernai hidra; Kerberosz; Kharübdisz; Khimaira; Leviatán; Minótauros; Pé- gaszosz; Szküllá; a kalüdoni vadkan stb.
mitikus tárgyak	Akhilleusz pajzsa; a Bölcsék Köve; a csodalámpa; Excalibur; Grál; a Ha- talom Gyűrűi és az Egy Gyűrű; ³¹ a trójai faló stb.
valós, elkép- zelt, mitikus helyszínek	Camelot; Éden(kert); Eger; Hádész/alvilág; Hatvan; Karthágó; Mohács; Názáret; Olümposz; Paradicsom/Mennyország; Minas Tirith; Mordor; Pá- rizs; Pokol; Purgatórium; Róma; Rubicon; Tartaros; Trója; Világos stb.

2.2. táblázat: Prototipikus szimbólumok mint a szimbolikus leképezés forrástartományára utaló kulcsszavak vagy kulcskifejezések lehetséges megjelenési formái

²⁵ Döbrentey Ildikó: *Kukucsmanó, a tűzoltó*. <https://egyszervolt.hu/mese/kukucsmano-a-tuzolto.html> (Letöltve: 2025. 09. 04.)

²⁶ Brest, M. (dir.) 1998. *Meet Joe Black [Ha eljön Joe Black]*. Universal Pictures etc.

²⁷ „Jelkép lett a név, de forró fejét / köbe vésvé láthatod sok íróasztalon” (Bródy J.: Egy fiatal költő emlékére. In: Koncz Zs. 1973. *Jelbeszéd*. Hungaroton).

²⁸ Nolan, C. (dir.) 2012. *The Dark Knight Rises [A sötét lovag: Felemelkedés]*. Warner Bros etc.

²⁹ Meyer, S. 2008. *Twilight – Alkonyat*. Budapest: Könyvmolyképző Kiadó.

³⁰ Rejtő J. 2000. Az elátkozott part. A három testőr Afrikában. In: Rejtő J.: *Légió mindhaláláig*. Budapest: Könyvkuckó K. 5–108, 109–216.

³¹ Jackson, P. (dir.) 2001. *The Lord of the Rings. The Fellowship of the Rings [A Gyűrűk Ura. A Gyűrű Szövetsége]*. New Line Cinema etc.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

ikonikus szimbólumok	
geometriai, absztrakt szimbólumok	ábra/diagram; egyenes; fekete folt; ³² gömb; görbe; háromszög; jin-jang; kereszt; kocka; kör; mandala; négyzet; smiley stb.
kozmozgóniai és kozmológiai szimbólumok	apokalipszis; dallam; disszonancia; egyensúly; evolúció; fejlődés; filozófia; hálózat; harmónia/összhang; három világ; ³³ hét szabad művészet; káosz; kapcsolat(ok); költészet/poétika; mocsok/szenny/piszok; művészet; ok-okozat; okság/kauzalitás; őszállapot/őskáosz; rend; rendszer; rendtelenség; rész és egész; rútság; szabály; szépség; szerencse; szerkezet/struktúra; szférák zenéje; tánc; tao; tartalom és forma egysége; teljesség; teremtett világ; teleológia/a célszerűség tana; ³⁴ tisztaság; tökéletesség; töredékesség; töredezettség; törvény(szerűség); tudomány; (vak) véletlen; világ(egyetem)/kozmosz; (középkori) világgép (Pokol, Purgatórium, Paradicsom); világrend; világosság és sötétség; (zűr)zavar; zene stb.
természet; természeti jelenségek	alapelemek (föld, víz, levegő, tűz); alkony(at); állatöv; bolygó; csillag; csillagkép/konstelláció; délibáb; ég(bolt); égtáj; éjszaka; eső; este; évszak (tavasz, nyár, ősz, tél); felhő; forgósél; földrengés; gáz(láng); gőz; hajnal; hó(esés); hold; hullám; idő; jég; kő; láng; nap; napkelte és naplemente; nappal; örvény; parázs; reggel; szél; szférák; szikra; szivárvány; tér [space]; természet; (világ)úr; vákuum; vihar; vulkán stb.
(földrajzi) helyek; helyszínek; helyiségek	barlang; domb; dzsungel; erdő; felföld; folyó; forrás; ház; hegy; hegycsúcs; híd; kamra; kastély/palota; katedrális; kert; kikötő; labirintus; mocsár; óceán; ország; ösvény; patak; puszta; sátor; sétány; síkság; sivatag; szálloda; sziget; (kő)szikla; szoba; templom; tenger; tér [square]; tisztás; út; utca; vadon; vár; város; völgy; zsákutca stb.

2.3. táblázat: Ikonikus szimbólumok mint a szimbolikus leképezés forrástartományára utaló kulcsszavak vagy kulcskifejezések lehetséges megjelenési formái

indexikus szimbólumok	
színek, színárnyalatok	fehér; szürke; fekete; sötét; fényes; világos (fény); élénk; tompa/matt (szín); arany(szín); azúr; barna; bíbor; bordó; cián/türkiz; ibolya; kék; lila; narancs(szín); piros/vörös; rózsaszín; sárga; zöld stb.
drágakövek, ékkövek; ásványok, fémek; anyagok stb.	acél; arany; bronz; ezüst; füst; gyémánt; (igaz)gyöngy; gyöngyszem; hamu; higany; homok; jáspis; jáde(kő); kén; kristály; mágnes; olaj; ólom; réz; rubint; smaragd; só; szén; türkiz; üveg; vas; zafir stb.

³² Stevenson, R. L. 1974. *A kincses sziget*. Budapest: Móra Kiadó.

³³ Vö. Popper, K. R. 1998. *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest: TypoTex Kiadó, 14–15 et passim.

³⁴ teleológia: célszerűség, a létezők és folyamatok célra irányulása. A teleológia a „mire jó”, ill. a „hova?” kérdésekre meghatározott céllal válaszol. „Isten és a természet semmit sem tesznek célta-lanul” (Arisztotelész: Az égboltról [De Caelo], Magyar Katolikus Lexikon, <https://lexikon.katolikus.hu/T/teleolo%C3%B3gia.html>) (Letöltve: 2025. 09. 05.)

számok	egy; három; négy; hét; stb. (a természetes számok 1 és 13 között); 60; ³⁵ 100; 666; 1000; millió; milliárd; billió stb.
--------	---

2.4. táblázat: Indexikus szimbólumok mint a szimbolikus leképezés forrástartományára utaló kulcsszavak vagy kulcskifejezések lehetséges megjelenési formái

Jegyezzük meg, hogy a szimbólumok csoportosítása most sem merev:

- egy nevesített szimbólum lehet egy prototipikus szimbólum attribútuma, ilyen értelemben indexikus szimbólum (például a görög mitológiában a villám Zeuszhoz, a szivárvány Iriszhez, az aranyalma Pariszhoz, a nyíl Apollónhoz vagy Erószhoz köthető; a mesékben a mérgezett alma Hófehérkéhez és a gonosz boszorkányhoz, az üvegcipő³⁶ Hamupipókéhez, az orsó Csipkerózsikához kapcsolódik stb.);
- egy nevesített szimbólum mint alapmetafora megadhatja egy metaforikus leképezés forrástartományát, és ehhez további, főleg határozatlan („homályos”, „ködös”) metaforákat kapcsolva (Boda–Porkoláb 2012: 172–173) létrehozhatunk egy ikonikus szimbólumot; egy „klasszikus” példa a ’vár’, amely a ’lélek’ metaforája Ady Endre: *A vár fehér asszonya* című versében (uo. 174 et passim);
- a fent felsorolt példák az ikonikus és indexikus szimbólumokra tekinthetők olyan nevesített szimbólumoknak, amelyek főként, ill. tipikusan ikonikus vagy indexikus szimbólumokként jelennek meg.

A hasonló strukturális mintázatokon alapuló szövegek közötti kapcsolat a *fogalmi tartományok* leképezését valósítja meg. Ha nem találunk pontos kulcsszavakon, illetve kulcskifejezéseken alapuló egyezést, a gondolati struktúra hasonlósága lehet az a kapcsolat, amely az alapszöveget és az értelmezett szöveget összeköti.³⁷ Ennek tipikus példája a közmondásokban, szólásokban, „magvas” gondolatokat megfogalmazó idézetekben, példázatokban, szentenciákban, maximákban stb. kifejezett gondolati tartalom, amit a különböző szövegek értelmezésekor, illetve a szövegekben rejlő tanulság megfogalmazásakor használhatunk. Jegyezzük meg, hogy egy kulturálisan széles körben ismert alapszöveg esetében magának a műnek a címe is utalhat a műben kifejezett tartalomra.

Végül emeljük ki, hogy egy értelmezett szöveg maga is alapszöveggé válhat a további szövegek számára. Ebben az értelemben a szimbolikus interpretáció kétirányú: egyrészt a szövegek értelmezésekor a szimbólumok jelentéstartalma invariáns módon (azaz az értelmezett szöveg koherenciáját megőrizve) beleolvad az ér-

³⁵ „hatvan fáklya tüze ontaná vad lángjait / A semminek...” (Füst M.: *Szellemek utcája*)

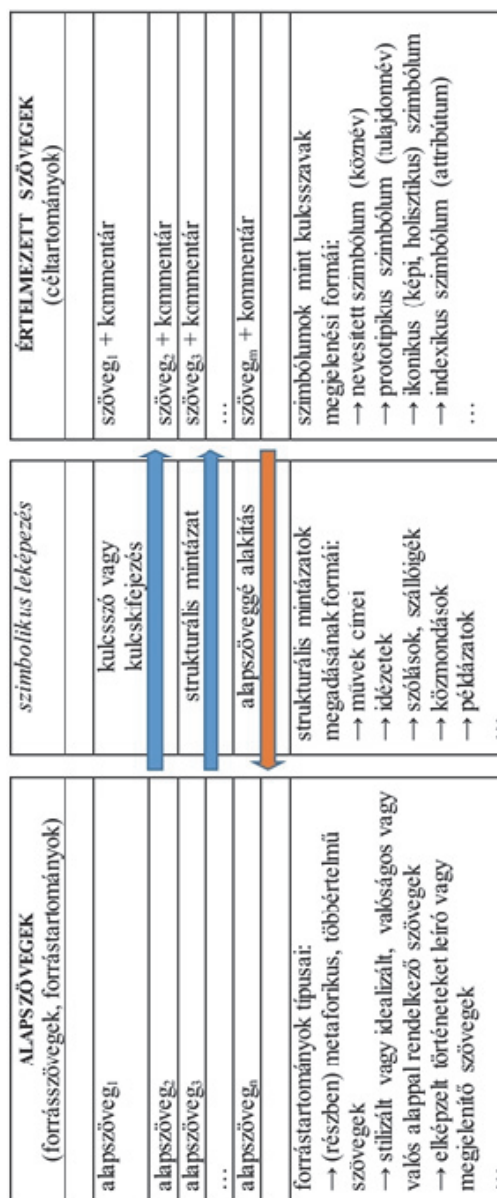
³⁶ Más változatban: ezüsthímes selyemtopánka. Grimm *legszebb meséi*. (Magyarra átdolgozta Rónay Gy.) Budapest: Móra Kiadó. 1980, 66.

³⁷ Érdekes elméleti kérdés, hogy össze lehet-e kapcsolni két strukturálisan hasonló szöveget fogalmi leképezésekkel (és ezáltal „visszavezetni” a strukturális hasonlóságot a szövegek kulcsszavakkal való összekapcsolására). Bár a metaforák használata nagymértékben kiterjeszti a lehetséges leképezések körét, olykor (például költői szimbólumok esetében) a szimbólumok jelentéstartalmának inherens kifejtetlensége, „sugallatossága” (vö. Boda–Porkoláb 2012: 172–173) erősen kérdésessé teszi, hogy explicit módon meg tudjuk-e adni a koherens (metafora)rendszert alkotó leképezéseket.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

telmezett szövegbe; másrészt az értelmezett szöveg mint alapszöveg egyszersmind kibővíti a benne szereplő szimbólumok jelentéstartalmát.

Mielőtt az elmondottakat konkrét példákon keresztül vizsgálnánk, foglaljuk össze a fentiekben kifejtett gondolatokat egy táblázatban, amely a tanulmányban tárgyalt szimbolikus leképezés sematikus ábráját jeleníti meg (3. táblázat).

3. táblázat: A tanulmányban tárgyalt szimbolikus leképezés sematikus ábrája

3. Kiválasztott idézetek és versrészletek szimbolikus interpretációja

3.1. Szimbólumok Füst Milán költészetében (válogatás)

Alább válogatás látható Füst Milán verseiből,³⁸ megadva az egyes versrészletek értelmezéséhez használható alapszövegeket, a szövegeket összekapcsoló szimbólumokat, ill. különböző kulcsszavak és/vagy forrástartományok esetén a szimbolikus leképezést. Értelemszerűen a megadott alapszövegek kiválasztása csak egy lehetőség a számtalan más lehetőség közül, mivel egy adott idézet, ill. versrészlet értelmezéséhez egy adott kultúrában különböző alapszövegek tartozhatnak. A szimbólumokat hordozó kulcsszavakat, kulcskifejezéseket az alapszövegekben és a kiválasztott idézetekben, versrészletekben aláhúzással emeljük ki.

Alapszöveg(ek)	Idézet, versrészlet
De hatalmasok, akik ok nélkül <u>bántanak</u> , és sokan vannak, kik jogtalanul gyűlölnék. A jót rosszal viszonzózzák nekem, s megtámadnak, mert az igazságot keresem. <u>Uram</u> , ne hagyj magamra, <u>Istenem</u> , ne maradj távol tőlem! (Zsolt 38.20–22) ³⁹	Ó <u>Uram</u> , engem <u>bántanak</u> – Csendes vagyok, <u>félek</u> , kis helyre, sarokba meghúzódok. (Zsoltár)
Én azonban <u>Istenhez</u> kiáltok, az <u>Úr</u> megment engem. Panaszodom és sóhajtozom színe előtt este, reggel, délben, és meghallgatja szavam. Békében menti meg lelkemet azoktól, akik <u>bántanak</u> . Mert sokan vannak ellenem. (Zsolt 55.17–19) ⁴⁰	
[Ha egyszer <u>megbántottak</u> , rettegsz majd attól, hogy újra kötődj valakihez. Ez a <u>félelem</u> úrrá lesz rajtad, és attól félsz majd, hogy mindenki, akit szeretsz, összetöri a szíved.] ⁴¹ (Bhandari Ankit) ⁴²	

4.1. táblázat: Szimbólumok Füst Milán költészetében (Zsoltár).

³⁸ A válogatás alapja: Milán Füst / Füst Milán 1990. 25 Poems / 25 vers. (Ford. Tótfalusi István.) Budapest: Maecenas Kiadó.

³⁹ 38. zsoltár. Ima szükség idején. In: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest: Szent István Társulat, 1982. 634–635.

⁴⁰ 55. zsoltár. Az üldözött imája. In: Biblia i.m. 642.

⁴¹ Füst Milán Zsoltára a megsebzett gyermeki én mérhetetlen, skizoid, „archaikus” szorongásáról szól. „Az archaikus szorongás intenzitása elképesztően nagy, mert a kicsiny gyermek, lévén teljesen tehetetlen, úgy éli meg azt, mint olyan valamit, ami a valóját, egész létét fenyegeti” (Riemann 2011: 38). Bhandari Ankit az emberi kapcsolatokban jeleníti meg tömören a *bántás* → *szorongás* komplexus jelenségét.

⁴² Once you have been hurt, you are so scared to get attached again. You have this fear that everyone you like is gonna break you heart. In: Being Scared Of Love Quotes. <https://in.pinterest.com/pin/once-you-have-been-hurt-you-are-so-scared-711076228702003556> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

Alapszöveg(ek)	Idézet, versrészlet
Hol a <u>boldogság</u> mostanában? Barátságos meleg szobában. (<i>Petőfi Sándor: Téli világ</i>)	S míg felenged a <u>tél</u> s a hordók kotyogó bora erjed,
[A <u>szőlőtőkében</u> <u>bölcsesség</u> , a sörben szabadság, a vízben baktériumok laknak.] (<i>Benjamin Franklin</i>) ⁴³	<u>Vidáman</u> heverész és <u>derüs</u> kedvvel <u>borocskáit</u> issza
[Egy üveg <u>bor</u> több <u>bölcsességet</u> rejt, mint a világ összes könyve.] (<i>Louis Pasteur</i>) ⁴⁴	S tiszta <u>bölcsességnek</u> <u>örül</u> , amíg kívül hull a hó. (<i>A szőlőműves</i>)
boldogság → vidámság, derű, öröm szőlőtőke → bor	

4.2. táblázat: Szimbólumok Füst Milán költészetében (*A szőlőműves*)

Alapszöveg(ek)	Idézet, versrészlet
Lemegyek a, lemegyek a <u>pince</u> fenekére, Felülök a, felülök a <u>hordó</u> tetejére. Addig iszom, még egy csöpp lesz, (<i>Lemegyek a, lemegyek a</i>) ⁴⁵	Mint akit <u>hordó</u> tetején a saját horkolása <u>ébreszt</u>
Lemegyek a, lemegyek a <u>pince</u> fenekére, ráülök a, ráülök a <u>hordó</u> tetejére, addig iszom, míg csak <u>bor</u> lesz, (<i>Lemegyek a lemegyek a pince fenekére</i>) ⁴⁶	Nem tudja, mint került oda, (<i>Köd előtttem, köd utánam...</i>)
[Ha kortyolunk egy kis <u>bort</u> , <u>álmok</u> szállnak ránk (v. kerítenek hatalmukba) a közelgő éjszakából.”] (<i>D. H. Lawrence</i>) ⁴⁷	
[pince], hordó, [bor], [álom] → hordó [bor], [(mély) alvás], álmok → [(mély) alvás], ébredés	

4.3. táblázat: Szimbólumok Füst Milán költészetében (*Köd előtttem, köd utánam...*)

⁴³ In vine there is wisdom, in beer there is freedom, in water there is bacteria. In: 111 Inspirational Wine Quotes for the Classy Drinker. https://winetravelista.com/inspirational-wine-quotes/#_Inspirational_Wine_Quotes_About_Wisdom (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁴⁴ A bottle of wine contains more philosophy than all the books in the world. In: 111 Inspirational Wine Quotes for the Classy Drinker. https://winetravelista.com/inspirational-wine-quotes/#_Inspirational_Wine_Quotes_About_Wisdom (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁴⁵ Lemegyek a, lemegyek a... Magyar nóták. https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/58595/magyar-notak/lemegyek-a-lemegyek-a-zeneszoveg.html (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁴⁶ Lemegyek a lemegyek a pince fenekére. Magyar népdal. https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/90831/nepdal/lemegyek-a-lemegyek-a-pince-fenekere-zeneszoveg.html (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁴⁷ If we sip the wine, we find dreams coming upon us out of the imminent night. In: Quote by Lawrence, D. H. <https://www.goodreads.com/quotes/81868-if-we-sip-the-wine-we-find-dreams-coming-upon> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

A továbbiakban egy hosszabb versrészlet értelmezése kapcsán láthatjuk a szimbolikus interpretáció lehetőségeit. A kiválasztott versrészletben elsősorban a szimbólumok jelentésszervező, jelentésbővítő hatására helyezzük a hangsúlyt. A szimbólumokat hordozó kulcsszavakat, ill. kulcskifejezéseket a versrészletben most is aláhúzással emeljük ki.

3.2. Füst Milán: *Szellemek utcája* (részlet)

[...] Hallgatok. Az életem javát sötétben töltöm el,
A mélyen elrejtező, néma férfikort.

*E sugallat hívós. – Mint aki csendes és veszélyes utcán járkal éjszaka
És abban minden lobogásban volna, – hatvan fáklya tüze ontaná vad lángjait
A semminek... mert nincs ott senki sem. A szellemek utcája ez!
S még néhány lépés benne s nemsokára vékonypénzű leszél magad is
És régi, kipróbált szived kutyáknak vettetik.*

A kiválasztott versrészlet forrástartománya (kb. a versrészlet „szó szerinti” értelmé) látszólag feloldhatatlan ellentétet tartalmaz: a sötétben élő költő egy fáklyákkal megvilágított, fényes utcán járkal (ami nemcsak, hogy nem sötét, hanem „vad lángokkal” megvilágított, és benne „minden lobogásban” van). Az értelmezéshez vizsgáljuk meg az alábbi szimbolikus leképezéseket:

Alapszöveg	Leképezés
Az özvegy, a <u>sötét</u> vigasztalan vagyok, templomtalan kegyúr, az aquitáni herceg; fényes lantom fölött, mert <u>csillagom</u> halott, a <u>melankólia</u> fekete napja reszket. (Guy de Nerval: <i>El Desdichado</i> . Ford. Kálnoky L.)	A MELANKÓLIA (BÁNAT, SZOMORÚSÁG, LEVERTSÉG, DEPRESSZIÓ STB.) SÖTÉTSÉG

5.1. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (sötétség)

Alapszöveg	Leképezés
Clifford D. Simak: Sétálni egy város utcáin ⁴⁸	AZ ÉLET JÁRKÁLÁS/SÉTA EGY (CSENDES ÉS VESZÉLYES) UTCÁN

⁴⁸ Simak, C. D. 1977. Sétálni egy város utcáin. (Ford. Nagy Á.) In: Kuczka P. (szerk.) 1977. *Ötvenedik*. Budapest: Kozmosz Könyvek, 62–74.

A novella története Ernie Fosstról szól, egy férfiről, akinek egyedülálló képessége van arra, hogy pusztán jelenlétével betegségeket gyógyítson és megelőzzön. A kormány úgy dönt, hogy felhasználja őt egy titkos „egészségügyi kampány” keretében. A cél az, hogy Ernie az Egyesült Államok nyomor-nyegedeinek utcáin gyalogosan sétáljon, hogy mindenkit meggyógyítson. Mígnem egyszer csak kiderül, hogy Ernie egy újfajta, halálos vírus hordozója.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

[Ha nem tetszik az az út, amin jársz, kö- vezz ki magadnak egy másikat.] (Dolly Parton) ⁴⁹	AZ ÉLET (VÉGIG)HALADÁS EGY (SZÁMUNKRA) KIJELÖLT ÚTON
[Az ember gyakran azon az úton találkozik a sorsával, amelyet el akart kerülni.] (Jean de La Fontaine) ⁵⁰	
A nehéz utak gyakran gyönyörű helyekre ezetnek.] (Zig Ziglar) ⁵¹	

5.2. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (utca, út)

Alapszöveg	Leképezés
[Az élet nem egy rövid gyertya, hanem egy ragyogó fáklya, amely egyre fényesebben ég.] (Edward Dunlop) ⁵²	A (PÉLDAMUTATÓ) ÉLET FÁKLYA A VÁGYAK / A VÁGYOTT CÉLOK FÁKLYÁK
[A hős az, aki nagy fényt gyújt a világban, aki lángoló fáklyákat gyújt az élet sötét utcáin, hogy az emberek lássanak. A szent az az em- ber, aki a világ sötét ösvényein jár, és maga is fény.] (Adam Adler) ⁵³	
[A céltudatos élet megköveteli tőlünk, hogy megtaláljuk, amit hevesen szeretünk, belead- juk mindenünket, majd továbbadjuk, mintha egy fáklya lenne, azoknak, akik követnek min- ket.] (Dawna Markova) ⁵⁴	

5.3. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (fáklya)

⁴⁹ If you don't like the road you're walking, start paving another one.

https://www.brainyquote.com/quotes/dolly_parton_383701 (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵⁰ A person often meets his destiny on the road he took to avoid it. Quote by Jean de La Fontaine, Fables. <https://www.goodreads.com/quotes/64758-a-person-often-meets-his-destiny-on-the-road-he> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵¹ Difficult roads often lead to beautiful destinations. Quote by Zig Ziglar.

<https://www.goodreads.com/quotes/8401194-difficult-roads-often-lead-to-beautiful-destinations> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵² Life is no brief candle but a splendid torch made to burn ever more brightly.

<https://www.azquotes.com/quote/594781?ref=torches> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵³ The hero is one who kindles a great light in the world, who sets up blazing torches in the dark streets of life for men to see by. The saint is the man who walks through the dark paths of the world, himself a light.

<https://www.azquotes.com/quote/1306976?ref=torches> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵⁴ Living on purpose requires us to find what we love fiercely, give it all we've got and then pass it on, as if it were a torch, to those who follow.

<https://www.azquotes.com/quote/781433?ref=torches> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

Alapszöveg	Leképezés
Illyés Gyula: <i>Fáklyaláng</i> ⁵⁵	HATVAN ⁵⁶ SORSFORDULÓ (MÉRFÖLDKŐ STB.) HATVAN FÁKLYA LÁNGJA

5.4. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (*fáklyaláng*)

Alapszöveg	Leképezés
Tüzesen süt le a nyári nap sugára Az ég tetejéről a juhászbojtárra. [...] Szerellem tüze ég fiatal szivében, Ugy legelteti a nyájt a faluvégen. (<i>Petőfi Sándor: János vitéz</i>)	A SZENVEDÉLY TŰZ (LÁNG, LOBOGÁS)
[Lobbantsd lángra magad a szenvedély tü- zével, és az emberek messze földről jönnek majd, hogy nézzék, ahogy lángolsz.] (<i>John Wesley</i>) ⁵⁷	
[Koncentrálj arra, ami lángra lobbant vala- mit benned, és használd ezt a szenvedélyt arra, hogy betöltsd a hiányosságokat. Ne félj a kihívásoktól, a hibáktól és a kudarcoktól az út során. Csak az a fontos, hogy kitarts.] (<i>Kendra Scott</i>) ⁵⁸	

5.5. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (*tűz*)

⁵⁵ A mű átdolgozása „elsősorban Kossuth és Görgey jellemét, politikai felfogását és történelmi szerepét tette plasztikusabbá.” 1849. augusztus 9-én „adta át a hatalmat Kossuth Görgeynek, ezen a napon dőlt el hosszú időre Magyarország és Ausztria sorsa” <https://moly.hu/konyvek/illyes-gyula-faklyalang> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵⁶ Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 1849-es dicsőséges tavaszi hadjáratának első, győztes csatája Hatvan térségében volt. Füst Milán majdnem biztos, hogy nem erre utalt (a *Szellemek utcája* keletkezési dátuma 1934, Illyés Gyula *Fáklyaláng* című drámáját pedig 1952-ben mutatta be a Nemzeti Színház), az indexikus *hatvan* (szám) szimbólum és a prototipikus *Hatvan* (város) szimbólum formai egyezése a fáklyaláng/Fáklyaláng kontextusában azonban rendkívüli.

⁵⁷ Set yourself on fire with passion and people will come from miles to watch you burn. <https://vocal.media/motivation/fuel-your-fire-20-quotes-that-light-the-spark-within> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁵⁸ Focus on what lights a fire inside of you and use that passion to fill a white space. Don't be afraid of the challenges, the missteps, and the setbacks along the way. What matters is that you keep going. <https://vocal.media/motivation/fuel-your-fire-20-quotes-that-light-the-spark-within> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

Alapszöveg	Leképezés
[Üres vagyok. Üres mindenem, kivéve a szobámban lévő vékony, törékeny szellemeket.] (<i>Jean Rhys</i>) ⁵⁹	A TÁRSÁK SZELLEMEK

5.6. táblázat: Szimbolikus leképezések a *Szellemek utcája* értelmezéséhez (*szellem*)

Vagyis a „sötétben töltöm el” az érzelmek, a tudattalan világát jellemzi, míg a fáklyákkal kivilágított utca a vágyakozás szimbóluma. A fáklyák ebben a jelentésben olyan vágyakat szimbolizálnak, amelyeket a költő az életben (az ’utcán’) nem tud elérni. A motívum ismerős lehet például Tantalosz mitológiájából, aki büntetésből a Tartaroszban „[á]llog vízben van, de soha nem tud a vízből inni, és tantaloszzi kínokat szenved a gyümölcsöktől roskadozó ágak miatt is, amelyeket nem tud elérni” (Hajja et al. 1998: 256).

A versrészlet „mert nincs ott senki sem” szakasza kifejezi a vágyakozás tárgyát is: a társakkal, a baráti „szellemekkel” való meghitt együttlét az, ami oldhatná a magány sötétségét.

A kiválasztott versrészlet mutatja, hogy a szimbolikus interpretáció nemcsak a versrészlet jelentését bővíti ki, hanem egyszersmind biztosítja a versszöveg koherenciáját is.

Végül érdekességgént jegyezzük meg, hogy a Füst Milán-i versrészletben kifejezett tartalom strukturálisan hasonló egy sokak által jól ismert, és rendszerint táborokban, tábortüzek mellett énekelt dallal:

*A börtön ablakába soha nem süt be a nap,
Az évek tovaszállnak mint egy múltó pillanat.
Ragyogón süt a nap és szikrázik a fény,
Csak a szívem szomorú ha rád gondolok én,
Szeretlek én, szeretlek én.*⁶⁰

⁵⁹ I am empty of everything. I am empty of everything but the thin, frail ghosts in my room. [‘I am empty of everything’ expresses a profound feeling of inner void, lack of purpose, and emotional disconnectedness, which can stem from mental health conditions like depression, life changes, burnout, or social isolation. It signifies a loss of meaning, a lack of goals or values, and feeling like you’re going through life mechanically and without significance. In: AI alapú áttekintés, Google Search] (Letöltve: 2025. 09. 05.)

<https://www.goodreads.com/quotes/902069-i-am-empty-of-everything-i-am-empty-of-everything> (Letöltve: 2025. 09. 05.)

⁶⁰ Beatrice 2007. *A börtön ablakában*. (A refrén utolsó sorát gyakran így énekeltük: „Szeretlek téged.”) https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/37128/beatrice/a-borton-ablakaban-zeneszoveg.html (Letöltve: 2025. 09. 05.)

A dalban a börtön sötétsége áll szemben a napfényes külvilággal, amely a rab számára elérhetetlen, és számára csak a vágyak maradnak. Miközben „az évek tovaszállnak”, a rab „élete javát sötétben tölti el”.

A fenti dalrészletet mint alapszöveget leképezve, „rávetítve” a *Szellemek utcája* kiválasztott részletére a szimbolikus interpretáció azonnal „működésbe lép”, és kibővíti az értelmezett versrészlet jelentéstartalmát. Ezáltal, bár Füst Milán verse főként a magányosságról és a hiányzó társakról (barátokról, tisztelőről, költőtársakról stb.) szól, a ’társak’ között – homályosan, sugallatosan, „titokzatosan”⁶¹ – felsejlik egy testi-lelki női társ, egy „álomnő” iránti vágy is. Aki betölthetné a „mélyen elrejtő, néma férfikor” ürességét, és felszíthatná a szenvedély tüzeit.

4. Kitekintés: a szimbolikus interpretáció a szemiotikai textológiában

A szimbólumok alapvető jelentőségük az emberi kommunikációban. „Az emberek szimbólumok és jelek segítségével kommunikálnak egymással; az antropológia számára, amely nem más, mint párbeszéd ember és ember között, szimbólum és jel minden, ami közvetítőként ékelődik két alany közé” (Claude Lévi-Strauss; idézi Újváry 2021: 64). Mindez középpontba állítja a szimbólum fogalmát és vizsgálatát az emberi kommunikációval, általánosan az emberi kultúrával foglalkozó tudományokban: „a világ szimbolikus megközelítése az emberi gondolkodás egész történetében meghatározó, ebből következően számos tudomány foglalkozik ezzel a jelentésterülettel” (Kapitány–Kapitány 2021: 9). Ilyen például a kulturális antropológia (vagy szociokulturális antropológia) és az antropológiai hermeneutika, amely a szemiotikai szövegtan interdiszciplináris környezetében fontos szerepet tölt be (vö. Petőfi S.–Benkes 1998: 50, 144 et passim; Petőfi S.–Benkes 2002: 51, 133 et passim).

A **szemiotikai textológia** elméletének megalkotója, Petőfi S. János megközelítésében a szemiotikai textológia kidolgozásának alapelvei között mind a fogalom, mind a szimbólum fogalma központi helyen szerepel. Ezzel összefüggésben emeljük ki azokat az alapvető megállapításokat, alapelveket, amelyekre támaszkodva Petőfi S. János elkezdte a szemiotikai textológia koncepciójának megalkotását (Petőfi S. 2011: 33):

- A sensus-hozzárendelés az antropológiai hermeneutikában az interpretáció parafrázisaként gyakran használt kifejezés. Ez a használat annak a ténynek a hangsúlyozására szolgál, hogy a szövegek, azaz a komplex jelek sensusa nem belső elemük, hogy ’a sensussal rendelkezés’ nem inherens tulajdonságuk, hanem valami, amit mi rendelünk hozzájuk.

⁶¹ Vö. Buñuel, L. 1977. *Cet obscur objet du désir* [A vágy titokzatos tárgya]. Greenwich Film Productions etc.

A szimbolikus interpretáció egyes kérdései

- A sensus-hozzárendelés az antropológiai hermeneutikában különbséget tesz fogalom és szimbólum, valamint fogalmi és szimbolikus tapasztalat között. Rövid meghatározással élve azt mondhatjuk, hogy a fogalmi tapasztalat a világ, a szimbolikus tapasztalat ezzel szemben önmagunk megismerésére szolgál.⁶²
- A fogalmak és a szimbólumok megkülönböztetése nagy jelentőségű a nyelvek és irodalmak oktatásában. Mindkét esetben foglalkoznunk kell mind a fogalmi, mind a szimbolikus aspektusokkal.
- A nyelvek oktatásában foglalkoznunk kell nemcsak az elsősorban fogalmi kommunikációban használt nyelvészeti eszközökkel, hanem azokkal is, amelyek a szimbolikus kommunikáció számára szükségesek.
- Az irodalmak oktatásában egyrészt foglalkoznunk kell a fogalmi kommunikációnak azokkal az eszközeivel, amelyek poétikai, stilisztikai ismeretek közvetítésére szolgálnak, másrészt teret kell engednünk azoknak a szimbolikus tevékenységeknek is, amelyek lehetővé teszik helyzetekkel, állapotokkal, értékekkel való azonosulásunkat.⁶³

Emeljünk ki két elemet a fenti megállapításokból: a szimbolikus megközelítés szerepét és a szövegek értelmezésének, interpretációjának fontosságát (amely esetünkben elsősorban másodfokú interpretációt⁶⁴ jelent). Jelen tanulmányunkban a **szimbólum** mint szimbólum-jel fogalmát az általa hordozott szemantikai tartalom szempontjából a legáltalánosabban értelmeztük, forrását illetően azonban leszűkítettük: azokkal a szimbólumokkal foglalkoztunk, amelyek az adott kultúrában általánosan ismert és a kulturális örökségbe beépült (verbális vagy multimediális) **alapszövegeken** mint elmondott, leírt vagy (képekben, filmekben stb.) megjelenített történetekben manifesztálódó komplex jeleken alapulnak.

Ez a kutatási irány közvetlenül kapcsolódik az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris keretének antropológiai hermeneutikai szempontú megközelítéséhez. Az antropológiai hermeneutika egyik posztulátuma szerint ugyanis a kulturális modellek örökségét figyelembe kell venni; olyan modellekre utal, „amelyek jelentésteremtő képekben/történetekben kodifikáltak, és szociokulturálisan azt a célt szolgálják, hogy értelmet/értéket lehessen rendelni az egzisztenciális és történeti helyzetek számtalan és változó aspektusaihoz, amelyekben az emberek mint gondolkodó organizmusok élnek” (Petőfi S.–Benkes 1998: 51). Ezzel kapcsolatban emeljük ki a szimbólum fogalmának általános megközelítését: „A szimbólum-jelek – a kulturálisan kodifikált szimbolikus jelentést hordozó jelek – csoportja

⁶² Lásd Tullio-Altan 1992 (idézi Petőfi S. 2011: 33).

⁶³ Petőfi S. János: A mondatnyelvészettől a multimediális kommunikátumok szövegtanainak létrehozásáig. Az idegen nyelvek oktatása mint alkalmazott szövegtan. Plenáris előadás a MANYE XX. kongresszusán. (Debrecen, 2010. augusztus 26–28.)

⁶⁴ Másodfokú interpretációról „akkor beszélünk, amikor az adott vehikulumhoz szimbolikus jelentést rendelünk, attól függetlenül, hogy az a vehikulum betű szerinti vagy figuratív értelmével is interpretálható – általában ez az eset áll fenn költői szövegek vagy mítoszok interpretálásakor” (Petőfi S. 2004: 95).

azoknak a produktumoknak az együttesét foglalja magába, amelyek a 'spirituális' (a művészi, a morális, a vallási) kultúra formáitól a mindennapi élet legkülönbözőbb valóságelemeinek transzfigurációjáig terjednek" (uo.). A szimbólumok fogalmának ilyen általános megközelítését követi az általános szimbólumlexikon céljából készült *Szimbólumtár* (Pál–Újvári 2001), amelynek egyes szócikkei és a függelék mutatóiban kiemelt (és adott szempontok szerint rendszerezett) kulcsszavai nagyon hasznosnak bizonyultak a példaszövegek szimbolikus interpretációja és a tanulmányunkban vizsgált szimbólumok fogalmának értelmezése során is.

Reményeink szerint tanulmányunk hasznos adalékokkal szolgál a szimbolikus interpretáció kutatásához szemiotikai textológiai keretben, és – tekintve a téma lényegi kimeríthetlenségét – hozzájárul a szimbólum fogalmát középpontba állító további szemiotikai textológiai vizsgálatokhoz, valamint az ezeket közreadó tanulmányok megjelenéséhez.

Irodalomjegyzék

- Berne, E. 1972. *Sorskönyv*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Bettelheim, B. 1988. *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Boda I. K.–Porkoláb J. 2012. *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Boda I. K.–Porkoláb J. 2024. Szimbólumok a hipertextuális szövegértelmezésben. In: Andor J.–Dobi E. et al. (szerk.): *Officina Textologica* 24, 30–46.
- Hajja A.–Marosi J.–Vágó T. 1998. *Mitológiai ki kicsoda*. Debrecen: Hajja és Fiai Kiadó.
- Kapitány Á.–Kapitány G. 2021. *A szimbolizáció. (Hogyan cselekszünk szimbólumokkal?)* Budapest: Ventus Commerce.
- Pál J.–Újvári E. (szerk.) 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Petőfi S. J.–Benkes Zs. 1998. *A szöveg megközelítései*. Budapest: Iskolakultúra.
- Petőfi S. J.–Benkes Zs. 2002. *A multimediális szövegek megközelítései*. Budapest: Iskolakultúra.
- Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Petőfi S. J. 2011. A mondatnyelvészettől a multimediális kommunikátumok szövegtanainak létrehozásáig. Az idegen nyelvek oktatása mint alkalmazott szövegtan. In: Boda I. K.–Mónos K. (szerk.): *MANYE XX. Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció*. Budapest–Debrecen: MANYE–Debreceni Egyetem.
- Révai Nagy Lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája*. XII. kötet. Budapest: Révai Testvérek, 1915.

- Riemann, F. 2011. *A szorongás alapformái*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Tótfalusi I. 1994. *Irodalmi alakok lexikona*. Budapest: Móra Kiadó.
- Tótfalusi I. 2005. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tótfalusi I. 2010. *Irodalmi alakok nagy lexikona. 1. Mítoszok és mondák*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tótfalusi I. 2011. *Irodalmi alakok nagy lexikona. 1. Magyar irodalom*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tullio-Altan, C. 1992. *Soggetto simbolo e valore. Per un' ermeneutica antropologica*. Milano: Feltrinelli.
- Újvári E. 2021. *Bevezetés a kulturális antropológia történetébe*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

On Some Aspects of Symbolic Interpretation

The focus of our study is on symbols whose meaning is determined by one or more basic texts. In this approach, each symbol under study realizes an abstraction of the basic text, and its meaning is given by those elements of the basic text that are considered essential, and highlighted from the original context. Accordingly, the meaning of the symbols we examine is based on this abstract text representation. Depending on the degree of abstraction, the symbol becomes independent and is able to absorb texts that are structurally similar to the basic text. The textual significance of the symbol in this approach is given by the fact that the process is reversible: a symbol appearing in a given text expands the content of the text with the meanings it carries and that are coherent (“invariant”) with the content of the text. In this process, the carriers of the symbol can be specific keywords or key phrases (“attributes”) that are characteristic of the symbol, or structural patterns. The aim of the study is to constructively examine the above questions: starting from one or more basic texts and corresponding symbols, and linking to them other texts or text fragments that provide the opportunity to create a coherent hypertext.

3.

A nyelvi változatok mint a meggyőzés eszközei

CSATÁR PÉTER–HAASE ZSÓFIA

1. Előzetes megjegyzések

Egy korábbi tanulmányában Haase (2024) Schwarz-Friesel–Consten (2014) funkcionális-kognitív szövegnyelvészeti modelljére támaszkodva a **szövegeket nyomokként, illetve jel(zés)ekként** értelmezte. Ennek értelmében a szövegek a szövegalkotó nézőpontjából nyomoknak minősülnek, mivel belőlük a nyelvi produktum létrehozójának szellemi képességeire, kognitív beállítottságára, indítékaira, motivációira, ismereteire és stílusára következtethetünk (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 23). Másfelől viszont a szövegek jel(zés)ek, amelyek mentális cselekvési impulzusokként hatnak a befogadóra, hiszen következtetési és érzelmi folyamatokat indíthatnak el benne (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 23).

Ez a korábbi tanulmány elsősorban átdolgozott szövegekre koncentrált, példaelemzéseiben pedig az Agatha Christie regényeiben végrehajtott módosításokat vizsgálta. Ennek során felmerült a kérdés, hogy mi is történik a szövegekkel mint nyomokkal és jel(zés)ekkel, ha megváltoztatják őket. A tanulmány egyfelől azt szemléltette, hogy a szövegben végrehajtott változtatásokkal a nyomok hogyan torzulnak. A szerző identitását az átdolgozás megbontja, mivel az átdolgozott szövegben nem ugyanazok a szellemi képességek, indítékok, illetve beállítottság artikulálódnak, és nem ugyanazokat az ismereteket és stílust közvetíti, mint az eredeti. Másfelől a befogadó a megtévesztés áldozatává válik, mivel nem azok az érzelmi és szellemi folyamatok játszódnak le benne, mint amelyeket az eredeti szöveg váltana ki, így nem jöhetnek létre ugyanazok a cselekvésre ösztönző impulzusok, mint az eredeti esetében. A változtatások következtében a szöveg mint produktum integritása is sérül, ami negatív következményekkel járhat a befogadási folyamat egészére nézve (Haase 2024).

2. A szövegek meggyőzőési potenciálja

Ebben a tanulmányban a szövegek nyom-, illetve jel(zés)-jellegének összefüggésében a **szövegek meggyőzőési potenciáljára** helyezzük a hangsúlyt: Perszuázión (meggyőzésen) a nyelv véleményformáló és tudatirányító potenciálját értjük. A szövegek pedig mint a perszuázió nyelvi eszközei képesek az emberek kognitív és érzelmi beállítódásait, továbbá döntéseit befolyásolni (vö. „szövegek mint jel(zés)ek”). A szövegek mint a meggyőzés eszközei hatalommal bírnak, hiszen

irányítják gondolatainkat és érzéseinket, kívánságokat és félelmeket ébresztenek bennünk, valamint olyan képzeteket konstruálnak, amelyek később konkrét cselekvésekhez vezethetnek (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 146). A befogadók meggyőzésének eszközeit perszuazív stratégiáknak nevezzük:

„A perszuazív stratégiák olyan kommunikatív eljárasmódok, amelyek kifejezetten a befogadók befolyásolására irányulnak, vagyis szándékosan egy meghatározott hatás kiváltására törekszenek. A különböző szövegtípusok és társadalmi területek függvényében [...] alkalmazásuk eltérhet, mivel az adott hatásszándék révén különböző argumentatív és strukturális követelmények állnak elő” (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 147).¹

Számos perszuazív szövegalkotási eszköz és stratégia létezik, amelyek alkalmazhatók a szövegekben.² Ezek közül első lépésként a **referencializációt** (utalási módokat) és az **információstrukturálást** mutatjuk be, mégpedig úgy, hogy meggyőző erejüket szemléletes példákkal illusztráljuk.

A referencializáció két formáját különböztetjük meg: egyrészt a referenciális alulspecifikálást, másrészt a referenciális felülspecifikálást. Referenciális alulspecifikálásról akkor beszélünk, amikor egy referenciális tényállás bemutatásához kevesebb információt használnak fel, mint amennyi a pontos megértéséhez szükséges lenne, és ezzel bizonyos következtetések előzetes előhívását (inferencia) feltételezik elő. Vizsgáljuk meg a következő példát:

(1) *Media Markt – Mert hülye azért nem vagyok*

A Media Markt reklámszlogenje referenciálisan alulspecifikált. Ahhoz, hogy megértsük, következtetéseket kell levonnunk. A *Mert hülye azért nem vagyok!* jelmondat azt kívánja szemléltetni, hogy azok, akik a Media Marktban vásárolnak, okos vásárlási döntéseket hoznak, és pontosan tudják, hol tudják megoldani a technikai jellegű problémáikat (Eger 2023). Ez a szlogen meggyőző hatású, mivel a befogadó saját kognitív aktivitása révén jut arra az eredményre, hogy hol érdemes vásárolnia, és ez a felismerés úgy jelenik meg a számára, mint amelyet ő maga dolgozott ki önállóan, ez pedig sokkal hatékonyabb, mintha előre megformált „igazságokat” vagy eredményeket kapna. (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 147).

Ezzel szemben referenciális felülspecifikálásról akkor beszélhetünk, ha egy referenciális tényállás bemutatásához több információt adunk meg, mint amennyi szükséges. Ezt jól példázza az olyan modális kifejezések használata, mint például a *nyilvánvalóan, esetleg, kétségtelenül*, ezek ugyanis a nyelvhasználó (a szövegalkotó)

¹ A tanulmányban a szakirodalmi idézetek fordítása a szerzők munkája (a szerzők.)

² További szakirodalomért a témában lásd Schwarz-Friesel–Consten (2014: 50).

kotó) viszonyulását tükrözik az adott tényálláshoz. A beszélő ilyenkor saját kompetenciáját, hitelességét és tudását helyezi előtérbe. A szavahihetőség felülspecifikáltan fejeződik ki az olyan modális kifejezések révén, mint például a *nyilvánvalóan*, hiszen a befogadó alapvetően abból indul ki, hogy a beszélő igazat mond, és megfelelő ismeretekkel rendelkezik (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 148). Az alábbi példában a *nyilvánvalóan* modalitását ugyanilyen módon használja a ki a szövegalkotó: „A tanulmányt *nyilvánvalóan* nem véletlenül épp ebben az időpontban tették közzé.” Ez a megfogalmazás arra hivatott, hogy a befogadó számára világossá tegye: a szöveg alkotója tisztán átlátja az események hátterét, a tényállás ok-okozati összefüggéseit, és ennek láttatásával meg tudja győzni a befogadót a saját álláspontjáról, továbbá alá tudja támasztani saját hozzáértését, azaz a befogadónak nem szabad kételkednie abban, hogy a tárgyalt események úgy estek meg, ahogyan bemutatták őket.³

(2)

Magyarország hathatós segítségével Moszkvának az egész régiót sikerült visszaszoktatnia az orosz gázra.

[...]

Bemutatta a tervét az Európai Unió az orosz energia teljes betiltására, majd kisvártatva megjelent az a tanulmány, mely levezette, hogy az unió két, leglátványosabban Oroszország-barát tagállama, Magyarország és Szlovákia az ukrain invázió megindulása óta csak nyersolajért annyit fizetett Moszkvának, amennyiből fedezni lehet 1800 Iszkander-M rakéta megvásárlását.

A nyilvánvalóan nem véletlen időzítéssel megjelentetett tanulmány röviden összefoglalva amellet érvel, hogy az Orbán- és a Fico-kormány a saját állításaival szemben könnyedén gondoskodni tudna országaiknak az orosz energiáról való leválásáról, csak nem akarják ezt, mert akkor Oroszország mellett ők maguk is jókora haszontól esnének el (Tiszai 2025). (A mi kiemelésünk – a szerzők.)

Az információstrukturálás mint a másik általunk szemléltetett perszuazív stratégia nagy mértékben befolyásolja, hogy a nyelven kívüli valóság eseményeit, folyamatait, jelenségeit stb. hogyan értelmezi a befogadó. Strukturálás alatt itt az információk specifikus elrendezését, elhelyezését, kiemelését és elhagyását értjük (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 149). Receptív (befogadásra irányuló) vizsgálatok szerint a főcímek, illetve a sajtószövegek utolsó mondatai textuális szalienciával bírnak, azaz kiemelt figyelmet stáusszal rendelkeznek, és a befogadás során kiemelt szerep jut nekik. Vizsgáljuk meg ezt a következő példán!

³ Másfelől az olyan modális kifejezések, mint például *látszólag* vagy *állítólag*, gyengíthetik egy tényállás tényszerűségét, és ezáltal kétséget ébreszthetnek a befogadóban az adott állítás helyességét illetően (Schwarz-Friesel–Consten 2014: 148).

(3)

Moszkva tárgyalna, de Kijev részvétele kérdéses

Oroszország kész megkezdeni a békétárgyalásokat Ukrajnával – legalábbis ezt állítja Vlagyimir Medinszkij, a moszkvai delegáció vezetője és Vlagyimir Putyin tanácsadója – írja a The Kyiv Independent.

Közlése szerint május 16-án, helyi idő szerint délelőtt 10 órakor várják az ukrán felet Isztambulban, ahol a tervek szerint közvetlen egyeztetések kezdődhetnek a háború lezárásáról.

*Medinszkij szerint számítanak az ukránok megjelenésére, **ám Kijev egyelőre nem jelezte hivatalosan – mikor és hogy egyáltalán –, részt vesz-e a tárgyaláson.***

A TASZSZ orosz állami hírügynökség a török külügyminisztériumra hivatkozva azt is közölte, hogy egy török delegáció is jelen lesz a háromoldalú egyeztetésen (Kecső 2025). (A mi kiemelésünk – a szerzők.)

Ez a szöveg egy hosszabb ideje tartó válság, nevezetesen az Oroszország és Ukrajna közötti háború konfliktusbeszámolójának része. Oroszország 2022 februárjában megtámadta Ukrajnát, és ezáltal Oroszország egyértelműen az agresszor szerepébe helyezhető. A címsor – *Moszkva tárgyalna, de Kijev részvétele kérdéses* – enyhíti Oroszország agresszív magatartását, gyengíti agresszori státuszát, és azt sugallja, hogy Oroszország a békére törekvő fél, számára fontosabbak a békétárgyalások, és ő az, aki véget akar vetni ennek a szörnyű háborúnak. A mondat: [...] *ám Kijev egyelőre nem jelezte hivatalosan – mikor és hogy egyáltalán –, részt vesz-e a tárgyaláson.* – szintén azt sugallja, hogy Kijev az, aki akadályozza a békét. Moszkvát mint a konfliktus egyik szereplőjét a béketeremtő szerepébe helyezni a konfliktushelyzet valóságtartalmát torzító képet eredményez. A címsorban és a szöveg többi részében használt megfogalmazások elhallgatják az események természetes kronológiáját: azt a tényt ugyanis, hogy Oroszország támadta meg Ukrajnát, és így katonai cselekmények kezdeményezőjeként értelmezhető, egyáltalán nem veszik figyelembe. Ehelyett Oroszország csak mint a béke szószólója jelenik meg egy olyan háborúban, amelyet valójában ő maga indított el. Így Kijev vonakodásának okai sem válnak érthetővé a befogadó számára, aki ezáltal bizonytalanná válik abban, hogy ki is áll most valójában a „jól” oldalon (vö. Schwarz-Friesel–Consten 2014: 149).

3. A nyelvváltozat mint meggyőzési eszköz a szövegekben

A legfontosabb perszuazív szövegalkotási eszközök ismertetése után a jelen tanulmány mellett érvel, hogy a nyelvváltozat, vagyis a különböző csoportos nyelvhasználati módok alkalmazása is joggal sorolható a meggyőzési stratégiák körébe.

Feltevésünk szerint egyes nyelvhasználati módok (például dialektusok, szten-derd nyelvváltozatok, anglicizmusok stb.) – a szövegekhez hasonlóan – nyom-és jel(zés)értékkel bírnak: a nyelvi produktum létrehozójának nézőpontjából ezek nyomoknak tekinthetők, hiszen általuk információ közvetítődik a nyelv-használó szellemi képességeiről, kognitív beállítódásáról, motivációiról, indíté-kairól, ismereteiről és stílusáról. Másfelől ezek a nyelvváltozatok jel(zés)ek is, amelyek mentális cselekvési impulzusként hatnak a befogadóra, s ezáltal érzelmi és kognitív folyamatokat válthatnak ki benne.

A befogadók gondolatainak és érzéseinek irányítása, döntéseik befolyásolása, illetve beállítódásaik megerősítése specifikus nyelvhasználati módok révén is létrejöhet, mivel ezek **nyelvideológiai konstrukciókként** is értelmezhetők. A nyelvi ideológiák alatt olyan elképzeléseket, értékeléseket és racionalizálási fo-lyamatokat értünk, amelyek a nyelvre, nyelvhasználatra, valamint a beszélőkre és a szövegalkotókra irányulnak (vö. Silverstein 1979 in Busch–Efing 2024: 113).⁴ Már ezen a ponton hangsúlyozni szükséges, hogy a nyelvről és nyelv-használatról szóló társadalmi reflexiókban elsősorban a beszélők társadalmi érté-kelei kerülnek felszínre:

„Egy specifikusnak észlelt nyelvhasználat a beszélők személyiségjegyeinek az indikátoraként értelmeződik. Így például a *wegen* [*miatt* – a szerzők] előljáró dativusszal történő használata iskolázatlanságra utal; az anglicizmu-sok használata „kérkedőnek” minősül, a francia akcentus pedig „csábító-nak” hat – hogy csak néhányat említsünk az efféle közkeletű elképzelések közül” (Busch–Efing 2024: 113).

A nyelvi beállítódásokat ennek megfelelően társadalmi attitűdökként kell ér-telmezni: amikor egy nyelvhasználati módot „(nem) udvariasnak”, „(nem) szim-patikusnak” vagy éppen „műveltnak”, vagy „butának” észlelünk (Busch–Efing 2024: 9), akkor ezek a tulajdonságok valójában azokat a beszélőket hivatottak minősíteni, akik az adott nyelvváltozatot használják. A nyelvi formák tehát egy közösségen belül szociális indexikalitással ruházódnak fel: „Szociális indexikali-tás alatt a nyelvi formák azon szemiotikai erejét értjük, melynek révén ezek tár-sadalmi személytípusokat és interperszonális viszonyokat jeleznek” (vö. Agha 2007: 14, idézi Busch–Efing 2024: 114).

Például a /ç/ hang [ʃ]-ként való ejtése (*isch* az *ich* helyett a németben) etno-lektális nyelvhasználatként is értelmezhető, amely bizonyos sztereotip személy-típusokat idéz fel (pl. agresszív fiatal férfiak, macsók). Az ilyen metanyelvi érté-kelek tehát közvetlenül hatnak a beszélők társadalmi megítélésére.

⁴ Amint ismert, Silverstein (1979) tanulmánya indította el a nyelvi ideológiák kutatását, aminek inten-zitása azóta sem csökken. A kutatási terület áttekintéséhez lásd Piller (2015), Kroskrity (2016), a ma-gyar nyelvű kutatásokhoz pedig Lanstyák (2011).

A nyelvi ideológiák ezen kívül értelmezhetők a fennálló hatalmi viszonyok kifejeződéseként is: a társadalom bizonyos nyelvhasználati módokat társadalmilag értékesnek tekint, másokat viszont leértékel. Ez nem csupán tükrözi a társadalmi hatalmi struktúrákat, hanem újra is termeli őket. A nyelvhasználat módjait és a beszélőket hierarchikusan rendezi el, miközben ezeket a hierarchiákat az ideológia teljesen természetesnek tünteti fel (Busch–Efing 2024: 115).

A legfontosabb nyelvideológiai konstrukciók egyike a sztenderdnyelv-ideológia: „Azt az elképzelést, miszerint egy olyan nyelvnek, mint a német, lenne egy homogén, általánosan érvényes standardváltozata, amely helyesebb, funkcionálisabb, értékesebb – és végső soron egyszerűen *jobb* – a nyelv többi változatánál, **sztenderdnyelv-ideológiának** nevezzük” (Busch–Efing 2024: 117). Ez az ideológia teremti meg a *helyes* és *helytelen nyelvhasználat* fogalmát. A sztenderd nyelvváltozat a köztudatban általában a nem sztenderd változatok fölé rendelődik (a németben erre külön kifejezést is használnak: hannoverizmus)⁵, a nem sztenderd változatok pedig a társadalmi megbélyegzés tárgyává válnak. A sztenderd formák a felső középosztály nyelvhasználatának felelnek meg (Busch–Efing 2024: 119). A nyelvi formák „helyességének” megítélése egy adott társadalmi csoporthoz való kötődéssel párosul, ez pedig magas szintű normatív elvárásként tételeződik más társadalmi rétegek nyelvi viselkedésével szemben. Ez azt is jelenti, hogy egy sztenderd nyelvi ideológiát követő társadalomban csak az válhat sikeressé, aki el-sajátítja az elvárt nyelvi normát. Azok a társadalmi csoportok, amelyeknek az általánosan bevett nyelvhasználatuk eleve tükrözi a sztenderd nyelvi célnormát, nyilvánvaló előnnyel rendelkeznek. Nekik nincs szükségük különösebb nyelvi erőfeszítésre ahhoz, hogy megfeleljenek az elvárásoknak. A felsőoktatásban való részvétel, a közéleti vitákba való bekapcsolódás, valamint az állásinterjúk is kevésbé jelentenek számukra kihívást, mivel a sztenderd nyelvi eszközöket használják.

A nyelvi ideológiák nyelvészeti vizsgálatára többféle módszert alkalmaznak. Egyik oldalról említést érdemelnek a diskurzusnyelvészeti megközelítések, amelyek a nyelvi ideológiákat a diskurzus jelenségeként vizsgálják; a másik oldalról ott vannak az interakcionista megközelítések, amelyek a nyelvi interakciókat vizsgálva azonosítják a nyelvi ideológiákat (Busch–Efing 2024: 121). A nyelvi ideológiák diskurzuselemző vizsgálata arra törekszik, hogy feltárja a társadalmi regisztrációs folyamatok dinamikáját. A társadalmi regisztráció alatt a következőt értjük:

„[Ezt] a folyamatot, amelynek során a nyelvi formák társadalmi jelentéssel telítődnek, **társadalmi regisztrációnak** nevezzük (vö. Agha 2007). Egy nyelvi forma akkor tekinthető társadalmilag regisztráltnak, ha egy közösség tagjai számára egy adott társadalmi típushoz tartozóként fel-

⁵ Vö. Ikegana–Ehrlich–Conrad (2024).

ismerhető, vagyis – a korábban tárgyalt értelemben – társadalmilag értelmezhető” (Busch–Efing 2024: 122).

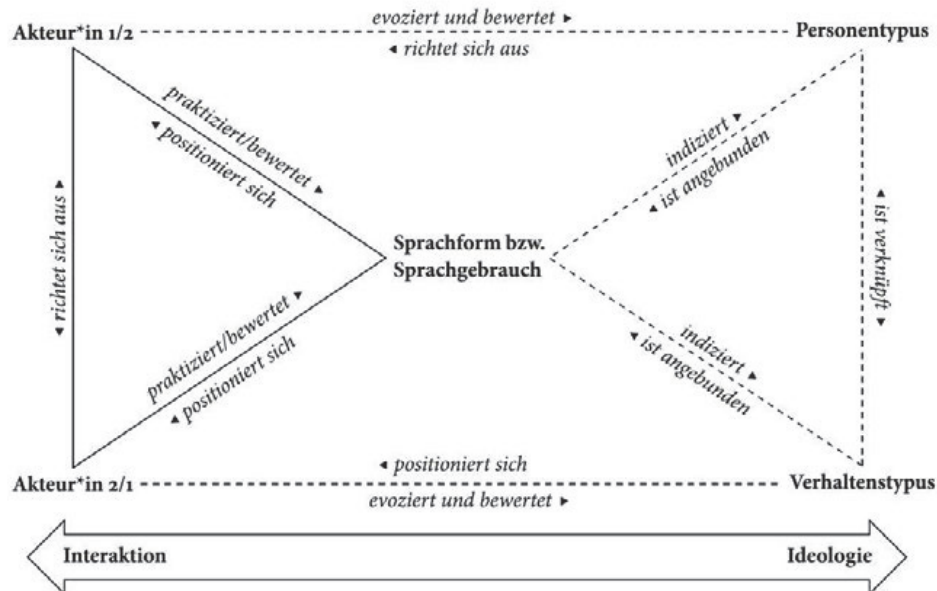
A jelen tanulmány szempontjából fontos kiemelni, hogy a társadalmi regisztráció nemcsak explicit módon valósul meg a nyelvvideológiai diskurzusokban. Gyakran implicit módon ölt testet a nyelvi cselekvésben, illetve a nyelvi cselekvés mediális reprezentációjában. Ezek az implicit nyelvi ideológiák például olyan tömegkulturális médiumokban is megjelennek, mint a videójátékok, a filmek vagy a regények, amelyekben a karaktereket az általuk használt nyelvváltozatok révén is megkülönböztetik és jellemzik.⁶ Az ilyen tömegkommunikációs termékek révén a társadalmi regisztrációk szélesebb körben is elterjednek, a használt nyelvi formák társadalmi jelentése pedig társadalmilag normalizálódik, ami viszont egyes beszélők társadalmi megbélyegzéséhez is vezethet (Busch–Efing 2024: 125k.).

A nyelvi ideológiák ugyanakkor interakcionális nézőpontból is vizsgálhatók, hiszen a nyelvvideológiai diskurzusok a hétköznapi nyelvi interakciókban is érvényesülnek: ezek az ideológiák magyarázati keretet biztosítanak az interakcióban részt vevő partnerek számára az adott nyelvi variáció értelmezéséhez (Busch–Efing 2024: 126). Az interakció során kialakuló komplex viszonyrendszert, amely egyrészt a beszélgetés résztvevői közötti kapcsolatokról, másrészt a nyelvi formákhoz társított társadalmi értékekkel való viszonyból áll, Spitzmüller (2013: 273) az ún. metapragmatikai pozicionálás modelljében (1. ábra) írja le.

Spitzmüller elképzelése Du Bois (2007) ún. attitűd-háromszög (*stance triangle*) modelljére épül. Az ábra bal oldalán Du Bois ún. „attitűd-háromszöge” látható: a kommunikációs állásfoglalás (azaz a *stancetaking*) három alfolymatból áll: (1) az „objektum” (tárgy, tényállás, eszme stb.) értékelése egy vagy több „szubjektum” (aktor) részéről; (2) az értékelő aktorok pozicionálása az adott tárgyhoz viszonyítva, (3) továbbá az igazodás (*alignment*) folyamata, amelyben a különböző szereplők álláspontjai egymáshoz igazítódnak, azaz az aktorok egymáshoz való viszonyulása alakul ki az objektumra vonatkozó értékeléseik mentén (Spitzmüller 2013: 268–269).⁷

⁶ Vö. Goorimoorthee és mtsai (2019), akik azt mutatják be, hogy miként használják az angol akcentusokat a társadalmi hierarchia megkonstruálására a „*Dragon Age: Origins*” című fantasy-videójáték fiktív világában (Busch–Efing 2024: 125).

⁷ Röviden: Értékelek valamit, ezáltal pozicionálok magam, és ily módon hozzád igazodok [I evaluate something, and thereby position myself, and thereby align with you.] (Du Bois 2007: 163 in Spitzmüller 2013: 269).

1. ábra

Spitzmüller javaslata értelmében a társadalmi pozicionálást a nyelvhasználatban megnyilvánuló metapragmatikai pozicionálásként (*stancetaking*) érdemes értelmezni. Ehhez a Du Bois-féle modell módosított változatát alkalmazza, ahol a „tárgy” helyét maga a nyelvhasználat foglalja el:

„Egy aktor egy bizonyos nyelvhasználati formát *értékel* vagy alkalmaz (például *hitelesítve, elidegenítően* stb.). Azzal, *hogyan* ezt teszi, és azzal, *ahogyan* teszi, specifikus módon *pozicionálja* önmagát (megerősítő, ironikus stb.) a szóban forgó nyelvhasználati forma viszonylatában. Ezáltal az aktor viszonyba kerül más aktorokkal, akik hozzá hasonló módon cselekszenek. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy a *nyelvhasználat maga* is indexikálisan jelez: a *regiszter* szignifikánsaként a nyelvhasználati forma társadalmi személytípusokat és tipizált viselkedésformákat jelöl. A személy- és viselkedéstípusok tehát a nyelvhasználati formákhoz *kötődnek*, és a regiszteren keresztül egymással is összekapcsolódnak – ez pedig egy szemiotikai viszonyrendszer, amely szintén háromszöggé modellezhető [...]. Így amikor egy aktor egy *társadalmilag regisztrált nyelvhasználati formát* alkalmaz, akkor ezzel tipizált személytípusokhoz is *viszonyt jelöl ki* a maga részéről, és a tipizált, „regisztrált” viselkedésformákhoz viszonyítva *pozicionálja magát*” (Spitzmüller 2013: 272–273).

Az, ahogyan egy interakcióban valaki például anglicizmusokra (pl. *gyakran megprenkelik egymást, ez a csaj olyan cringe*) reagál – legyen az elutasító vagy épp utánzó –, világossá teszi a beszélő attitűdjét is a beszélgetés többi szereplője számára. Az ilyen értékelések ideológiai alapon jönnek létre, mivel az anglicizmusok, csakúgy, mint megannyi más nyelvi forma, társadalmilag regisztráltak. Amikor tehát valaki anglicizmusokat használ, akkor nemcsak a saját személye értékelődik, hanem felidéződik egy társadalmi szereptípus is, amely a metanyelvi diskurzus során korábban megkonstruálódott, és amely az adott közösség tagjai számára felismerhető. Az ilyen személytípusokhoz mindig társulnak bizonyos viselkedési mintázatok is. Így például az anglicizmusok használata (interakciós kontextustól függően) olyan képzeteket hívhat elő, mint „nagyvárosi arc”, „közösségimédia-influenszer” vagy egyszerűen „fiatal”. Ezekhez a viselkedési típusokhoz a következő attribútumok társulhatnak: „kérkedő”, „felszínes”, „fiatalos”, „lázadó” vagy éppen „menő”.

Fontos tehát hangsúlyozni, hogy az interakcióban létrejövő pozicionálások nemcsak a résztvevők egymás közötti viszonyára vonatkoznak, hanem a nyelvi formákhoz kötődő nyelvvideológiai regisztrációkra is. Továbbá hangsúlyozandó, hogy minden olyan interakció, amelyben egy adott személy- vagy viselkedéstípus megjelenik vagy megkonstruálódik, hozzájárul egy nyelvi forma társadalmi regisztrációjához, és ezáltal annak nyelvvideológiai értékeléséhez is (Busch–Efing 2024: 129).

3. A nyelvi variáció mint perszuazív eszköz a *whodunit* történetekben

Az úgynevezett *whodunit* (*Ki a tettes? Ki tette?*) történetekben különösen fontos szerepet játszanak azok a személy- és viselkedéstípusok, amelyeket egy-egy adott nyelvhasználati forma (nyelvváltozat) idéz elő. De miért is? Egy korábbi tanulmányban Haase (2024) kimutatta, hogy Agatha Christie klasszikus krimijeiben a társadalmi osztályokra, etnikai és nemzeti előítéletekre, sztereotípiákra épülő narratív megjelenítések performatív funkcióval bírnak. Ezek a detektív és az olvasó figyelmét elterelik, és félrevezetik őket. A használt sztereotípiák megerősítik az olvasó rokonszenvét a detektív iránt, a detektív figurája heroikusabbá válik, döntései indokoltabbnak tűnnek (Eckert 2021: 191). Különösen jól megfigyelhető ez a *Gyilkosság az Orient expresszen* (*Murder on the Orient Express*) című regényben.

A *whodunit* történetek olvasói élményéhez gyakran hozzájárulnak az álmegeoldások és a zsákutcák, amelyek sztereotípiák, azaz nyelvi formákon keresztül előhívott személy- és viselkedéstípusok révén jönnek létre. Ezek a típusok specifikus nyelvhasználati módokon, vagyis nyelvváltozatokon keresztül aktiválódnak. Ezért a nyelvi variáció szerepe a *whodunit* történetekben semmiképp sem elhanyagolható. Egy adott szereplőt a nyelvhasználata könnyen gyanússá, akár

potenciális gyilkossá is tehet, vagy éppen felmentheti őt az olvasó szemében. Következésképp a specifikus nyelvhasználati formák joggal sorolhatók a szövegek legfontosabb perszuazív eszközei közé, amelyek irányítják és befolyásolják az olvasó gondolatait, érzelmeit és döntéseit.

A specifikus nyelvi formák szerepét az alábbiakban egy konkrét példával szemléltetjük. A például szolgáló alkotás a *Kitz* című Netflix-sorozat, amelyet 2021 decemberében mutattak be a streamingplatformon. A következő alfejezetben röviden összefoglaljuk a hatszor egyórás német televíziós sorozat cselekményét.

3.1. A *Kitz* című Netflix-sorozat

A sorozat főszereplője, az Instagram-modell Vanessa „Nessa” von Höhenfeldt, aki a kedvesével, Dominik Reid-del („Dom”), valamint két legjobb barátjával, Kosh Ziervogellel („Kosh”) és Pippával („Pippa”) Szilveszterre elutazik Kitzbühelbe (Tirol), egy fényűző buli kedvéért. A 19 éves helyi pincérmő, Lisi Madlmeyer („Lisi”), közelebb próbál kerülni Vanessa társaságához, mivel Vanessa lehetett az utolsó, aki Joseph-et („Jo”), Lisi testvérét (aki szerelmes volt Vanessába), élve látta. Joseph egy évvel korábban halt meg. Lisi pincérmőként állást kap Vanessa szilveszteri partiján. Lisi – Joseph barátja, Hans Gassner („Hans”) segítségével – megrendez egy támadást Vanessa ellen. A célja az, hogy elnyerje Vanessa bizalmát. Hans maszkban támad, Lisi pedig „megmenti” Vanessát. Vanessa hálás, és meghívja Lisit egy brunchra. Pippa gyanakodni kezd Lisire. Lisi megtudja, hogy Pippa viszonyt folytat Vanessa apjával, Ferdinand von Höhenfelddel. Ezt Lisi Vanessával is közli, így Pippát sikerül eltávolítani a baráti körből, Kosh pedig Lisi manipulációi miatt veszíti el Vanessa bizalmát.

Lisi Vanessa legjobb barátjává válik. Bár beszélnek Josephről, Lisi nem árulja el, hogy tud a kapcsolatukról. Kosh gyászolja apját, a barátai elutasítják, és szenvedélybeteg is lett. Hans és Kosh között titkos viszony alakul ki, és Kosh idővel bele is szeret Hansba. Vanessa és Lisi kapcsolata bonyolódik, amikor Dominik és Lisi viszonyt kezdenek. Ez veszélyezteti Lisi bosszútervét, amit ezért ideiglenesen fel is függeszt. Dominik segíti Lisi divatterveinek bemutatását egy divatbemutatón. Vanessa féltékenységből tönkreteszi Lisi ruháját, mire Lisi kompromittáló videót tölt fel róla az internetre. A videóban Vanessa gúnyolja a falu lakóit. A videó gyorsan terjed, és lejárhatja Vanessát. Ezután konfrontációra kerül sor: Lisi mindent elmond Vanessának, aki tagadja, hogy köze lett volna Joseph halálához. Azt mondja, szerette a bátyját. Lisi nem hisz neki. Vanessa titokban felveszi a beszélgetést, hogy megvédje hírnevét. Harc tör ki a telefonért. Közben a falubeliek felgyűjtják a von Höhenfeldt család házát. Vanessa meghal a tűzben, Lisi pedig elszökik.

Lisinél van a mobil, de nem tudja törölni Vanessa vallomását a kód nélkül. Dominik megtalálja a telefont, és hogy elkerülje a viszonyuk kiderülését Lisivel,

kitörli az üzeneteket. Később Lisi Kosh segítségét kéri, hogy Hansot is megvédje, és Kosh is törli a felvételt – egy magánnyomozó szeme láttára, akit Vanessa szülei bíztak meg a történetek kiderítésével.

A sorozat végén Lisi és Dominik, valamint Kosh és Hans kapcsolata is nyilvánosságra kerül. Vanessa temetésén Lisi megtudja, hogy Vanessa tényleg komolyan gondolta a kapcsolatot Josephfel. Kiderül, hogy Vanessa telefonja aznap eltűnt, valaki más írt Josephnek. Lisi rájön: csakis Dominik lehetett az. Lisi és Dominik utoljára egymásra néznek, majd Lisi eltűnik. Kosht – Hans szeme láttára – bizonyíték eltüntetéséért letartóztatják (Kitz 2024).

3.2. Nyelvhasználat és perszuázió a *Kitz* című Netflix-sorozatban

A sorozat hat epizódjában három német nyelvváltozat figyelhető meg, mint „normálállapot”, azaz mint a kommunikáció jelöletlen formája (Kallmeyer 1995, Augenstein 1998, Galliker 2017): (i) a sztenderd német nyelvváltozat (főként a Német Szövetségi Köztársaságban használatos formája), (ii) a német ifjúsági nyelvhasználat (Jugendsprache), (iii) a Tirolban használatos német dialektus (Bairisch). E nyelvváltozatok használata olyan társas hálózatokra utal, amelyek tagjai közös értékeket és gondolkodásmódokat képviselnek, és identitásukat ezekre építik. Azzal együtt, hogy az egyes szereplők nyelvhasználatát a személyiségükre és a történetben betöltött szerepükre is utaló jel (ebben az esetben: potenciális gyilkos vagy ártatlannak tekintett személy), a használt nyelvváltozat szociokulturális státuszt is közvetít: A sztenderd német (ide értve az ifjúsági nyelvváltozatot is) elsősorban a Münchenből Kitzbühelbe érkező gazdag nagyvárosi németekhez társítható. A dialektus ezzel szemben a szociokulturálisan hátrányosabb helyzetű tiroliakhoz kapcsolódik (főként az idősebb generációhoz, például Hans és Lisi szüleihez).

A gyanú nyelvi megkonstruálása szempontjából egy *whodunit* történetben különösen fontos, hogy melyik nyelvváltozat milyen mértékben kapcsolódik egy szereplő gyanús voltaához. E tekintetben először a dialektus használatára szükséges kitérni. Lisi segítőjének, Hansnak a szülei, de Lisi szülei is a tiroli német dialektusban beszélnek. Ezek a szereplők – különösen Hans szülei, akiknél a dialektális nyelvhasználat erősen jelen van – egyszerű, egyenes és őszinte embereként jelennek meg, akik elfogadják azt is, hogy a fiúk homoszexuális. Nyelvhasználatuk által is ártatlan, tiszta, ám a gazdag németek által kihasznált embereként pozicionálódnak, akik a narratívában egyáltalán nem tűnnek fel gyanús szereplőként, és ez a későbbiekben sem változik meg a történet kifejlődése során. A következő szakaszban konkrét példákkal illusztráljuk a dialektális nyelvhasználatukat, nagybetűvel kiemelve az elsősorban kiejtésbeli jellegzetességeket, melyeket a szövegrészek sztenderd magyar fordítása követ.⁸

⁸ A tanulmányban a nyelvi példák fordítása a szerzők munkája. (A szerzők.)

(4)

*Zu dritt schOfft man das einfOch net –
(Hárman azt egyszerűen nem bírjuk)* Hans anyja

Grüß Gott – (Jó Napot) Hans anyja

Sie kennen DIE Lisi – (Ismerik Lizit) Lisi anyja

*WOren Sie mal ein, ich schau ob der Schorsch vielleicht ‘ne Ausnahme
mOcht. – (Várjon csak, megnézem, hátha Schorsch talán kivételt tesz)* Lisi
anyja

Seit der Joseph ni mehr ist – (Mióta Joseph nincs) Lisi apja

*Aber i glOb net, dass es eine gute Idee ist, wenn Lisi mit so einen
Rennwagen herumfahrt – (De nem hiszem, hogy jó ötlet, hogy Lisi egy
ilyen versenyautóval furikázzon)* Lisi anyja

Wir kommen vom BäckKer – (A péktől jövőnk) Lisi anyja

Red net so mit deinem VatTer – (Ne beszélj így az apáddal) Hans anyja

Der Ludwig hat mi‘ eingelOden – (Ludwig meghívott) Hans anyja
Ziervogelről

*Das war so eher eine vernünftige EntschEldung – (Ez inkább volt egy
ésszerű döntés)* Hans apja

Aber es ist dRingend – (De ez sürgős) A rendőrnő Lisinek

Másodsorban a vizsgálat szempontjából fontos néhány szereplőnek a fiatalság nyelvhasználatára jellemző, erősen anglicizmusokkal átszőtt beszédmódja. Külö-
nösen Vanessa, a gazdag müncheni influenszer, és a barátnője, Pippa (és bizonyos
mértékig Vanessa barátja, Kosh⁹) azok, akik túlzott mértékben használnak angli-

⁹ Kosh annyiban kivételt képez, hogy az ő eltúlzott anglicizmushasználata nem a kérkedés vagy a sznobizmus jele, hanem világbeli hajszoltságából fakad: gyökértelen fiatal, aki elvesztette az apját, és az édesanyja sincs jelen az életében. Mindez – az érzékenységgel együtt – sebezhetővé és sajná-
latra méltóvá, de nem nevetségessé teszi őt. Érdemes megjegyezni, hogy a történet más fiatal szerep-
lői, Lisi, Dominik, illetve Lisi egykori legjobb barátnője, Toni, szintén használnak anglicizmusokat.
Azonban az anglicizmusok a fiatalság nyelvhasználatának természetes elemei, elválaszthatatlan ré-
szei a fiatalok nyelvhasználati „normálállapotának”. Így ezeknek a szereplőknek a beszédében nem
túlzó, hanem kontextusba illeszkedő az anglicizmusok alkalmazása. Ráadásul Toni és Lisi esetében

cizmusokat, annyira, hogy beszéd módjuk olykor már-már nevetségessé válik. Már az első epizód elején is láthatjuk, hogy Vanessa kiejtését kigúnyolják – például Lisi és Toni, amikor Vanessa a *Pure Aura* kifejezést használja. A következő példák ezt a jelenséget, az anglicizmusok túlzott használatát hivatottak szemléltetni:

(5)

Hey Lovelys, ich bin auf dem Weg nach Kitzbühel...– (Sziaztok, kedvesek, úton vagyok Kitzbühelbe...) Vanessa

Was darf nicht fehlen? ... Die perfekte Beauty-Routine. – (Mi nem hiányozhat? ... A tökéletes szépségrutin.) Vanessa

Das ist ein Clue. – (Ez egy nyom) Kosh

Choose your weapons! – (Válassz fegyvert!) Vanessa

Party is over. – (Vége a bulinak.) Pippa

Fucking New Year guys! – (Kibaszott új évet, skacok!) Vanessa

Also face it, Heidi! – (Fogadd el, Heidi!) Pippa Lisinek

Das ist ja voll local hier! – (Ez itt totál helyi!) Vanessa

Guys, es ist Lisi! Be nice! – (Skacok, ez itt Lisi! Legyetek kedvesek!) Vanessa a fotózáson

Hast Pippa richtig nice herausgekegelt. – (Jól kigolyóztad Pippát.) Kosh Lisinek

Are you ready to face your fears? – (Készen állsz, hogy szembenézz a félelmeiddel?) Vanessa Lisinek sielés előtt

Er ist cute! – (Cuki!) Vanessa Hansról

Selfie-Time! – (Itt az ideje szelfizni!) Vanessa

Easy, ich geh wieder. – (Jól van, megyek is.) Kosh Hans anyjához

konkrét kapcsolat is fennáll Angliával: Toni jelenleg is ott él, míg Lisi azt tervezi, hogy Londonban folytat majd egyetemi tanulmányokat.

Chardonnay zum Frühstück? Nice. – (Chardonnay reggelire? Szép.) Kosh
Vanessához

Die kleine Bitch. – (A kis ribanc.) Vanessa Lisiről

*Aber ich will den fun-Kosh, nicht den sober-Kosh. – (De én a vicces Kosht
akarom, nem az uncsi Kosht.)* Vanessa Koshhoz

Checkst du es nicht? Kosh, ich check's. – (Nem vágod? Kosh, vágom.)
Kosh és Vanessa

*Ich find es total super, dass du clean bist, und so... – (Tök szupernek
tartom, hogy tiszta vagy, meg minden...)* Vanessa Koshhoz

Az anglicizmusok túlzott használata a szereplők jellemzését szolgáló eszköz, hozzájárul a befogadók figyelmének irányításához. Ez a fajta nyelvhasználat olyan jellemvonásokat társít a szereplőkhöz, mint a kérkedés, a felszínesség vagy az önteltség. Úgy tűnik, hogy ezeknek a figuráknak minden közömbös: érzéketlenek, *mint a teflon, amiről minden leperreg*, ahogy Lisi egyszer Vanessa kapcsán megjegyzi. Vanessa egoizmusa és mások iránti közönye a sorozatban nyelviileg többször is explicitté válik. Például Lisi szavaiban: *Neki [minden] csak egy játék volt, [észre sem vette], mit vett el – [Joseph] életét, a jövőjét, a mi jövőnket*. Ezt a benyomást több további jelenet is alátámasztja. Amikor például a wellnessfürdő nyugalmi részlegében egy vendég rasszista megjegyzést tesz Dominikra (aki fekete) és Koshra (akinek valószínűleg török gyökerei vannak), és Vanessa nem reagál, egyszerűen nem foglalkozik ezzel. Dominik is észreveszi ezt az érzéketlenséget. Ide tartozik az a jelenet is, amikor Kosh és Vanessa egy étteremben találkoznak, és a beszélgetés csakis Vanessa problémáiról szól. Kosh ekkor verbalizálja is az érzéseit: *Tudod, miért utál mindenki? [...] Amióta itt ülünk, egyszer sem kérdezted meg, hogy vagyok*.

Mindezek alapján könnyen feltételezhető, hogy azok, akik így beszélnek, semmit sem tartanak értékesnek, ez pedig gyanússá teszi őket a néző szemében; akár olyan személyekként is, akik felelőssé tehetőek Joseph haláláért, azaz potenciális „gyilkosokként” tételeződnek.¹⁰ A Vanessa által korábban rögzített lejárató

¹⁰ Az a benyomás, miszerint az anglicizmusok használata aroganciát, felsőbbrendűséget és felszínességet közvetít, tovább erősödik azáltal, hogy néhány felnőtt szereplő – például Dominik édesanyja, aki divattervező, divatszakértő, és egyértelműen a felsőbb társadalmi osztályhoz tartozik, illetve a catering-szolgáltatás vezetője, aki jártas a gazdagok és hatalmasok világában – szintén anglicizmusokat használ, és nem az ifjúsági nyelvhasználatból kölcsönöz kifejezéseket. Például: *Really nice and dirty im Abgang* (Nagyon kellemes és „dekadens” lecsengésű) – mondja a catering-főnök a pezsgőről. Továbbá: *Damit unsere schönen Alpen sustainable bleiben* (Azért, hogy gyönyörű alpesi vidékünk fenntartható maradjon) – hangzik el Regine szájából a *Fashion for Future* rendezvényen tartott beszé-

videó is nyíltan megmutatja az ő lenéző, megvető hozzáállását a falubeliekkel szemben. Bár a videó casting-felvételként kerül bemutatásra, valójában Vanessa őszinte véleménye jelenik meg benne, ami a nézők számára is egyértelművé válik.

A történet azon fontos szereplői, akik vagy az ifjúsági, vagy a sztenderd nyelvet használják, de nem viszik túlzásba az anglicizmusok alkalmazását, leginkább Lisi és Dominik. A sztenderd német nyelvet – mint a harmadik kommunikációs „normálállapotot” – továbbá Vanessa szülei (a von Höhenfeldt család) és Dominik elvált szülei, Regine és Kingsley használják. Ez a nyelvhasználat – ahogy ezt fentebb a sztenderdnyelv-ideológiával kapcsolatban láttuk – sztereotipikusan „jobb” személyiségjegyeket asszociál. Ezek a figurák képesek kontrollálni magukat, tudnak viselkedni, mélyebb, megfontoltabb karakterekként jelennek meg. Dominik karaktere esetében egy szituáció külön is kiemeli az udvariasságát: amikor is segíteni akar Lisi édesanyjának a kosárral. További pozitív jellemvonása, hogy nem kíván élni anyja kapcsolati tőkéjével, és nem akar az anyja barátjának a magániskolájába járni, hanem önállóan szeretne érvényesülni, például azzal, hogy Pasadenába pályázik egy autótervezői képzésre. Lisi nyelvhasználata illeszkedik ahhoz a szerephez, amelyet a nézők szemében betölt: szerető testvérként és leányként jelenik meg, aki rajongott ikertestvéréért, Joért, és most a halálának körülményeit próbálja kideríteni. Vanessa szüleinek sztenderd nyelvhasználata pedig egyértelműen a magas társadalmi státuszukat jelzi, azt, hogy a társadalmi elit rétegéhez tartoznak. Nyelvi formáik elsődleges funkciója a társadalmi státuszuk reprezentációja.

A három normálállapotként működő nyelvváltozat használatával kapcsolatban megfigyelhető, hogy a közöttük történő váltás, az átjárás, nem természetes: bizonyos szereplők esetében el sem képzelhető az ilyen váltás (kivéve az esetleges ironikus megnyilvánulást). A falusi szereplők általában nem használnak anglicizmusokat, ám a falusi fiatalok igen, de csak mérsékeltén, az ifjúsági nyelv normálállapotának keretein belül. Azok, akik konzekvensen sztenderd nyelvet használnak (pl. Vanessa szülei), egyszer sem váltanak át más regiszterre. Az olyan szereplők, mint például Dominik, amikor Lisi szüleivel beszélget, kifejezetten a sztenderdet használja, ezzel is kifejezve saját identitása alapját. Az a három szereplő, akik az anglicizmusokat túlzó mértékben használják: Vanessa, Pippa és Kosh. Vanessa és Pippa kontextusfüggően használják az anglicizmusokat, például amikor influenszerként Vanessa szépségápolási rutinjáról beszélnek, vagy a bulik alkalmával szervezőkként. Vanessa a szüleivel való interakcióiban azonban – amint ezt korábban megjegyeztük – egyáltalán nem él velük. Kosh ezzel szemben nyelvváltozatokon átívelően és sokszor ironikusan alkalmaz anglicizmusokat. Az ő esetében ez a „határátlépés” arra utal, hogy identitása rendkív-

dében (amely maga is angol megnevezés). Ez a nyelvhasználat tovább mélyíti azt a társadalmi és nyelvi különbséget, amelyben az anglicizmusok nemcsak modernséget, hanem szimbolikus státuszjellegűt, sőt potenciális szociális elidegenedést is közvetítenek.

vül törékeny, önmeghatározása bizonytalan. Ez is azt példázza, hogy egy nyelv-változat használata vagy egy jellemzőjének eltúlzása sohasem egyértelműen értelmezhető, hanem minden esetben a szereplő társadalmi hálózatahoz, pozíciójához viszonyítva lehet csak az értelmezést rögzíteni.

A fentiek alapján a történet szempontjából a bizonyos szereplőkre jellemző sztenderd nyelvhasználat hozzájárulhat ahhoz, hogy a befogadó meggyőződjön arról, hogy a kifinomultabb nyelvhasználat „jobb” emberekhez, pozitívabb tulajdonságokhoz kötődik. Ennek következtében ezek a szereplők a haláleset szempontjából „semlegesítettként” jelennek meg, és „ártatlanként” definiálódnak, illetve marginalizálódnak a történetvezetés szempontjából. A következőkben néhány példát mutatunk ennek a sztenderd nyelvhasználatnak a konkrét előfordulásaira:

(6)

D: Guten Morgen.

L: Ich wollt nur sagen, es tut mir echt leid wegen gestern. Ich mach' so was normalerweise nicht.

D: Was machst du normalerweise nicht?

L: Mach es mir nicht noch schwerer. Ich fühl mich eh schon wie so ein Idiot.

D: Ist doch nichts passiert.

L: Ach, so meinst du? Sorry. Ich meine, danke.

D: Willst du mit reinkommen?

L: Danke, ich muss weiter.

L: Du wirst es auch nicht Vanessa erzählen, oder?

D: Wenn das deine Sorge ist? Keine Sorge.

L: Cool.

D: Jó reggelt.

L: Csak azt akartam mondani, hogy nagyon sajnálom a tegnapit. Ilyet általában nem csinállok.

D: Mit nem csinálsz általában?

L: Ne nehezítsd meg még jobban. Így is úgy érzem magam, mint egy idióta.

D: Hiszen nem történt semmi.

L: Á, úgy érted? Bocss. Úgy értem: köszönöm.

D: Be akarsz jönni?

L: Kösz, mennem kell tovább.

L: Azt azért nem fogod Vanessának elmondani, ugye?

D: Ha ez aggaszt? Ne aggódj!

L: Király.

A dialógus Lisi (L) és Dominik (D) között zajlik, kevés anglicizmussal, alapvetően sztenderd német nyelven.

(7)

V: Mama.

C: Ach, hier bist du. Das gibt es doch nicht.

V: Was ist passiert?

C: Sie ist weg.

V: Was ist weg?

C: Die Uhr von Oma? Hattest du die nicht zuletzt?

V: Ja, die ist oben.

C: Nein, ist sie nicht.

V: Dann hat die vielleicht der Einbrecher mitgenommen, ich weiß es nicht.

C: Ach, das ist jetzt ja wieder typisch.

V: Was ist typisch?

C: Das war ein Familienerbstück.

V: Ich wurde überfallen. Weißt du, wie belastend das für mich ist?

C: Ja, so belastend, dass dir die Nacht um die Ohren schlagen kannst.

F: Claire.

C: Ich rieche ihre Fahne noch bis hierher.

F: Wir müssen wirklich los. Der Fahrer wartet. Komm.

F: Ich lass dich hier nur ungern allein.

V: Fass mich nicht an.

F: Was hast du gesagt?

C: Wie redest du mit deinem Vater?

F: Was ist los?

V: Mir ist schlecht.

F: Ist was passiert? Bist du schwanger?

V: Nein, ich bin nicht schwanger!

C: Das ist doch wirklich!

F: Komm, lass sie!

C: Ach!

V: Mama.

C: Á, itt vagy! Ez egyszerűen hihetetlen.

V: Mi történt?

C: Eltűnt.

V: Mi tűnt el?

C: A nagy órája? Nem nálad volt utoljára?

V: De, fent van.

C: Nem, nincs.

V: Akkor lehet, hogy az a betörő vitte el, nem tudom.
C: Na persze, ez megint tipikus.
V: Mi tipikus?
C: Az egy családi örökség volt.
V: Kiraboltak. Tudod, milyen nyomasztó ez nekem?
C: Igen, annyira, hogy egész éjjel fenn tudsz maradni.
F: Claire.
C: Még innen is érzem a leheletét.
F: Tényleg indulnunk kell. A sofőr vár. Gyere!
F: Nem szívesen hagylak itt egyedül.
V: Ne érj hozzám!
F: Mit mondtál?
C: Hogy beszélj az apáddal?
F: Mi van veled?
V: Rosszul vagyok.
F: Történt valami? Terhes vagy?
V: Nem, nem vagyok terhes!
C: Ez egyszerűen hihetetlen!
F: Gyere, hagyd őt!
C: Ah!

A Vanessa (V), édesanyja, Claire (C) és édesapja, Ferdinand (F) közötti beszélgetésben, amelyben az elvesztett óráról van szó, Vanessa nem használ anglicizmusokat. Ez szintén arra utal, hogy valójában ő is ahhoz a társadalmi csoporthoz tartozik, amely számára a kommunikáció normálállapota a sztenderd nyelvváltozat.

(8)
K: Dominik!
D: Hey, Dad.
K: Ich wusste gar nicht, dass du kommst.
[...]
D: Viele Grüße von Regine.
K: Danke. Wie geht's ihr?
D: Gut. Schon, ja. Sie hat einen neuen Freund. Guter Typ.
K: Wie läuft's bei dir?
D: Auch gut.
K: Das mit dem Auto-Design ist noch aktuell?
D: Doch. Ich bewerbe mich noch mal in Pasadena.
K zu Kellner: Entschuldigung. Der Espresso ist leider bitter.
Kellner: Tut mir leid. Bring sofort einen neuen.

K: Pasadena? Und wo noch? Du bewirbst dich noch woanders? Oder was machst du, wenn sie dich wieder nicht nehmen?

D: Dann werd ich Neurologe, so wie du. Bist du dann zufrieden?

K: Was soll das, Dominik? Es geht nicht darum, dass ich zufrieden bin, sondern du, mit dir selbst. Das du mal rauskommst aus dieser Blase. Dich durchbeißt, dir was erkämpfst.

D: Lass mich raten, gegen alle Widerstände?

K: Genau das, ja.

Kellner: (Nochmals Entschuldigung.)

K: Vielleicht reicht es dir auch, Bilder ins Internet zu stellen, mit dieser Vanessa, das ist auch ein Beruf heutzutage.

D: Diese Vanessa ist seit vier Jahren meine Freundin, Dad.

K: Komm, lass und nicht streiten. Ich bin noch ein paar Tage hier, dann gehen wir in Ruhe was essen. Ok? Meld dich. (Ich komme.)

D: Ja.

K: Dominik!

D: Szia, apa.

K: Nem is tudtam, hogy jössz.

[...]

D: Regine üdvözl.

K: Köszönöm. Hogy van?

D: Jól. Már igen. Van új barátja. Jó fej.

K: És nálad hogy mennek a dolgok?

D: Szintén jól.

K: Az autótervezés még aktuális?

D: Persze. Újra jelentkezem Pasadenába.

K a pincérhez: Elnézést. Az eszpresszó sajnos keserű.

Pincér: Sajnálom. Azonnal hozok egy újat.

K: Pasadena? És hova még? Jelentkezel máshova is? Vagy mit csinálsz, ha megint nem vesznek fel?

D: Akkor neurológus leszek, mint te. Akkor elégedett leszel?

K: Mégis mi ez, Dominik? Nem arról van szó, hogy én elégedett legyek, hanem hogy te, saját magaddal. Hogy végre kikerülj ebből a burokból! Hogy átverekedd magad, és kivíj valamit!

D: Hadd tippeljek: minden akadály ellenére?

K: Pontosan!

Pincér: (Még egyszer elnézést.)

K: Talán az is elég neked, hogy képeket teszel fel az internetre ezzel a Vanessával, az is egy szakma manapság.

D: Ez a Vanessa már négy éve a barátnőm, apa.

K: Na, ne vitatkozzunk! Még pár napig itt vagyok, aztán elmegyünk szépen enni valamit. Rendben? Jelentkezz! (Már megyek.)

D: Igen.

Ahogy látható, a Dominik (D) és az apja, Kingsley (K) között lezajló párbeszédben is kevés az anglicizmus.

Mivel *whodunit* történetről van szó, joggal feltételezhető, hogy az olvasó – az előzőekben ismertetett sztereotípiák révén – zsákutcába jut, így az igazság rejtve marad előtte. Érdeemes megfigyelni azt is, hogy a történet szereplőinél a nyelvhasználat, a gesztusok, a mimika, valamint a külső megjelenés és stílus teljes összhangban vannak, és ez az összhatás a befogadót még inkább a félrevezető értelmezések felé terelheti.

A *Kitz* című Netflix-sorozat sem kivétel: a nyelvhasználat révén kognitívan és érzelmileg is előhangolt befogadó számára sokkoló a felismerés, amikor kiderül, hogy az a szereplő, akit a viselkedése és a nyelvhasználata alapján is szimpatikusnak ítélt meg – nevezetesen Dominik Reid –, valójában az a személy, akit Lisi keres, hiszen, legalábbis valamilyen mértékben, felelőssé tehető Jo haláláért. Ő volt az ugyanis, aki azon az éjszakán rövid időre elcsente Vanessa telefonját, hogy Josephnek Vanessa nevében üzenetet küldjön: Vanessa várja őt fent a hegyen, és számít rá. Dominik tehát pusztán féltékenységből sodorta Josephet a halálba, ez pedig élesen szembemegy azzal a személy- és viselkedéstípussal (a másokat tisztelő, udvarias és lelkileg fegyelmezett ember típusával), amelyet a karakter nyelvi megjelenítése is sugallt.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni Lisi szerepét sem. Az a kép, amelyet a sorozat róla mint szerető testvéréről és leányról, mint tehetséges és feltörekvő divattervezőről a néző elé tár, arról, aki ikertestvére, Jo halálának körülményeit akarja tisztázni, szintén összetörik, amikor Vanessa a tűz következtében meghal, és ezáltal Vanessa maga is áldozattá válik. Nem tagadható, hogy Lisi is felelőssé tehető Vanessa haláláért. Mindez szükségessé teszi a befogadó számára, hogy a történet végén újraértelmezze az „elkövető” és „áldozat” szerepeket.

4. Összegzés és kitekintés

A jelen tanulmány célja az volt, hogy rámutasson arra, hogy a nyelv különböző használati módjai, a nyelvi variációk, azaz a nyelvváltozatok milyen nagy meggyőző erővel bírhatnak egy szövegben, illetve a nyelvi interakciók során. A *Kitz* című Netflix-sorozat mint *whodunit* történet számos példával igazolta, hogy a néző vagy befogadó manipulálása – nem utolsósorban – a szereplők nyelvhasználata révén valósul meg.

A nyelv véleményformáló és tudatirányító potenciálja ebben az összefüggésben úgy mutatkozik meg, hogy egy-egy szereplő nyelvhasználata könnyedén

gyanússá vagy ártatlanná teheti őt a befogadó szemében. A sztenderdnyelv-ideológia következményeként a sztenderd nyelvváltozathoz pozitív tulajdonságok társulnak, amelyek a szereplők jellemét is megerősítik, illetve „jobbnak” láttatják őket. A nyelvváltozatok tehát erőteljes perszuazív eszközök, és, mint láthattuk, a *whodunit* műfajon belül különösen hatékonyan használhatók a befogadó félrevezetésére. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni: a kifinomultabb nyelvhasználat nem jelent jobb embert, különösen erkölcsi értelemben nem. A kognitív és érzelmi módon befolyásolt befogadónak fel kell ismernie, hogy a nyelvi formák által megidézett személy- és viselkedéstípusok nem (mindig) felelnek meg a valóságnak. Ki kell lépnie a zsákutcába vezető értelmezési keretből, hogy megtalálja a helyes megoldást. A jövőben érdekes kutatási irány lehet annak vizsgálata, hogyan fordítják le, illetve egyáltalán lefordítják-e a különféle nyelvváltozatokat más nyelvekre, különösen a feliratozás vagy a szinkronizálás során. Az elemzett sorozat esetében például a dialektusok, illetve az anglicizmusok sem a feliratozásban, sem a szinkronizált változatban nem jelennek meg. Az angol nyelvű *Easy, ich geh wieder* magyar megfelelője például: *Jól van / Ne aggódjon, megyek*; azaz semleges sztenderd fordítás, amely nem tükrözi az eredeti nyelvhasználati réteget. Az ilyen fordítói megoldások következtében elvész a nyelvi sokszínűség, és a nyelvváltozatok nem tudják betölteni véleményformáló és befolyásoló funkciójukat, hiszen gyakran meg sem jelennek a fordításban. Ez sajnálatos, és jelentős hátránya azoknak a médiumoknak, amelyeket nem az eredeti nyelven fogyasztunk, hiszen így a nyelv nem képes kifejezni egyik legfontosabb hatásmechanizmusát, a figyelem és az értelmezés irányítását.

Irodalomjegyzék

- Augenstein, S. 1998. *Funktionen von Jugendsprache. Studien zu verschiedenen Gesprächstypen des Dialogs Jugendlicher mit Erwachsenen*. Tübingen: Niemeyer.
- Busch, F.–Efing, C. 2024. *Sprachliche Variation*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag. (=LinguS 12)
- Du Bois, J. W. 2007. The stance triangle. In: Englebretson, R. (ed.): *Stancetaking in Discourse. Subjectivity, evaluation, interaction*. Amsterdam and Philadelphia: Benjamins, 139–182.
- Eckert, K. 2021. Hercule Poirot and the Tricky Performers of Stereotypes in Agatha Christie’s *Murder on the Orient Express*. *Text Matters* 11. Uniwersytet Łódzki, 186–203.
https://www.researchgate.net/publication/356477703_Hercule_Poirot_and_the_Tricky_Performers_of_Stereotypes_in_Agatha_Christie's_Murder_on_the_Orient_Express (Letöltve: 2024. 01. 10.)

- Eger, A. 2023. *20 bekannte Werbeslogans und wie du deinen eigenen formulierst*. 2023. 11. 09.
<https://de.wix.com/blog/beitrag/werbeslogans#viewer-4508q>
(Letöltve: 2025. 05. 16.)
- Galliker, E. 2017. Bricolage: zwischen dialektaler und globaler Variation – Wie sich Jugendliche über Stilbasteleien sozial positionieren. In: *Linguistik online* 84, 5/17, 23–51. <http://dx.doi.org/10.13092/lo.84.3845>
- Goorimoorthee, T. at al. 2019. Language ideologies in videogame discourse. Forms of sociophonetic othering in accented character speech. In: Ensslin, A.–Balteiro, I. (eds.): *Approaches to videogame discourse. Lexis, interaction, textuality*. New York: Bloomsbury, 269–287.
- Haase Zs. 2024. A szöveg mint nyom, a szöveg mint jel(zés). Észrevételek Agatha Christie szövegeinek átdolgozásához. In: *Officina Textologica* 24, 142–154.
- Ikenaga, H.–Ehrlich, S.–Conrad, F. 2024. „Königreich des Hochdeutschen“. Die Tradierung des Hochdeutsch-Mythos in Hannover. In: *Linguistik Online* 128/04, 81–99. <https://doi.org/10.13092/lo.124.10631>.
- Kallmeyer, W. 1995. Zur Darstellung vom kommunikativem sozialem Stil in soziolin-guistischen Gruppenporträts. In: Keim, I.–Kallmeyer, W. (Hrsg.): *Kommunikation in der Stadt*. Bd. 3: *Kommunikative Stilistik einer sozialen Welt „kleiner Leute“ in der Mannheimer Innenstadt*. Berlin/New York: de Gruyter, 1–39.
- Kecső R. J. 2025. *Moszkva tárgyalna, de kérdéses, hogy Kijev elmegy-e*. 2025. 05. 16.
<https://index.hu/kulfold/2025/05/16/haboru-orosz-ukran-konfliktus-volodimir-zelenszkij-vlagyimir-putyin-donald-trump-beketargyalas-nato-europai-unio-amerika/?p=1> (Letöltve: 2025. 05. 16.)
- Kitz (Fernsehserie) 2024. március 19.
[https://de.wikipedia.org/wiki/Kitz_\(Fernsehserie\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Kitz_(Fernsehserie)) (Letöltve: 2025. 05. 16.)
- Kroskirty, P. V. 2016. Language ideologies: emergence, elaboration, and application. In: Bonvillain, N. (ed.): *The Routledge Handbook of Linguistic Anthropology*. New York: Routledge, 95–108.
- Lanstyák I. 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Misad K.–Csehy Z. (szerk.): *Nova Posoniensia*. Bratislava: Szenczi Molnár Albert Egyesület–Kalligram Kiadó, 13–57.
- Piller, I. 2015. Language ideologies. In: Tracy, K.–Ilie, C.–Sandel T. (eds.): *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. Vol. 2, Oxford: Wiley-Blackwell, Wiley, West Sussex, 917–927.
- Schwarz-Friesel, M.–Consten, M. 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- Silverstein, M. 1979. Language structure and linguistic ideology. In: Clyne, P. R.–Hanks, W. F.–Hofbauer C. L. (eds.): *The Elements: A Parasection on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 213–226.
- Spitzmüller, J. 2013. Metapragmatik, Indexikalität, soziale Registrierung. Zur diskursiven Konstruktion sprachideologischer Positionen. In: *Zeitschrift für Diskursforschung* 3, 263–287.
- Tiszai B. 2025. *Magyarország hathatós segítségével Moszkvának az egész régiót sikerült visszazoktatnia az orosz gázra*. 2025. 06. 02.
https://hvg.hu/360/20250602_orosz-gaz-gazfuggoseg-Gazprom-Balkan-magyar-segitseg-elosztokozpont-Magyarország-Torokország-BOTAS-MVM-MET (Letöltve: 2025. 06. 02.)

Linguistic Variants as Tools of Persuasion

Our study focuses on texts that, as tools of persuasion, exert cognitive and emotional influence on the recipient, thereby shaping their attitudes and decisions. After presenting a few persuasive text-structuring devices, such as referentialization and information structure, our paper turns to the question of why linguistic variants – that is, different modes of social language use and dialects – can become part of a persuasive strategy. These specific forms of language use can be seen both as traces and as signs. They not only reveal information about the text producer – that is, they are not only imprints of the producer’s cognitive orientation, knowledge, style, etc. – but also function as signs and impulses for action, influencing recipients’ thoughts and feelings, shaping their opinions, provoking fears, and stabilizing attitudes. This is made possible by linguistic variants as language-ideological constructs: language use can be interpreted as an indicator of the speaker’s characteristics, and from the forms used, one may infer the speaker’s behavioral and personality type. This becomes particularly interesting in a crime story (our example is the Netflix series *Kitz*), where false solutions and dead ends frequently appear. These are often generated by stereotypical modes of language use. Thus, the recipient, or viewer, may be misled by linguistic variants functioning as tools of persuasion.

4.

Az irodalmi fordítás mint adaptáció és interpretáció

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

1. Fordítói nézőpontok és az *Anna Karenina* (Németh László, Gy. Horváth László)

A hermeneutika felfogása szerint a fordítás mint a sokszorosíthatóság tevékenysége másodlagos vagy utólagos mozzanatként fogható fel egy nyelvi-mediális történelembe. Ilyen értelemben átkódolás, adaptáció két nyelv között. Az irodalmi fordítás azonban interpretáció is, nem választható el az olvasás fenomenológiájától. Ebben a fogalomkörben a dinamikus temporalitás azt jelenti, hogy az idő függvényében maga a fordító–olvasó koronként más és más értelmet tulajdoníthat az eredeti szövegnek. Egy-egy fogalom más és más jelentésképzést indít el. Ha egy újabb fordító másképp értelmezi a forrásnyelvi szöveg jelentését, akkor a végeredmény sajátos célnyelvi szöveg lesz. A dinamikus temporalitás és a kognitív szemantika játszik közre a változtatási folyamatban. Ezt mutatja be fordításstilisztikai elemzésünk Németh László *Anna Karenina*-fordítása (1951) és a mű legújabb Gy. Horváth László-féle (2021) újrafordítása alapján.

2025 márciusában emlékeztünk Németh László (1901–1975), a 20. század kiemelkedő publicistája, regény- és drámaírója halálának 50. évfordulójára. Németh László – híres regényei és drámái mellett – elkötelezett volt a műfordítás elmélete és gyakorlata mellett. Részben kényszerből, részben kenyérkereset céljából fordított például angolból, norvégból, sőt szláv nyelvekből is. Az ő nevéhez fűződik az orosz Lev Tolsztoj *Anna Karenina*, Alekszej Tolsztoj *Első Péter* című regényének fordítása is. Németh László az írói pályájáról írt az *Életemről, munkáimról* című művében így vallott az írói, alkotói és fordítói munkáról: „Végül is jól jártam, jelentéktelen ember létemre egy nagy ügyre akasztottam magam, s ez megemelt, szakadatlan tanulássá tette az életem, minden napomnak adott célt, felső világítást, s ha követtem is el hibát benne, a lelkiismeretemet nem kellett közben túlságosan megterhelnem” (Németh 2001: 12). Ezt mondta az *Anna Karenina* 1951-ben megjelent fordítása kapcsán is. „A *Karenin Anná*-t több mint fél évig fordítottam, aztán csaknem fél évig tartott a fordítás megkívtatott átdolgozása. [...] Mintegy huszonöt éve az *Anna Kareninán* tanultam oroszul, s amióta a közeledő front a nyelvtanulás ihletője lett, ezen tanítottam másokat” (Németh 1975: 28).

Lev Tolsztoj 1873 és 1877 között született klasszikus műve az 1878-as megjelenése után tíz évvel magyarul is az olvasó kezébe került Ambrozovics Dezső,

majd Bonkáló Sándor tolmácsolásában. A 20. század új szövegvariánst hozott. A második világháború utáni, sokáig egyetlennek számító átültetés 1951-ből Németh László nevéhez fűződik. Az író a gyakran „gályarabságnak” tekintett műfordítói munkát laboratóriumi kísérlettel nemesítette. Publicisztikája e témakörben mind a világirodalomban „benne levés”-t, mind a magyar nyelv lehetőségeit, a fordítás célnyelvi alapvetéseit érinti. Gondolatait a 21. század fordítástudománya alapján is értékesnek, a kultúráközvetítés napjainkban is megszívlelendő modelljének érezhetjük. „Az, hogy a fordítás művészet-e, amelyben a fordító egyénisége, ösztöne érvényesül, vagy tudomány, amelynek a szabályait meg lehet tanulni, az dönti el, hogy az elem adott szöveg, mint egy integrálási feladat, mennyire írja elő a helyes megoldást” – írta Németh László 1963-ban. Ilyen értelemben számára a fordítás nem csupán adaptáció egy másik nyelvre, hanem interpretáció is.

A fordítás technikai, grammatikai eszközei kapcsán Németh az anyanyelv sajátosságaira is kitér. A magyar anyanyelv stilisztikai eszközrendszerére is értékelő pillantást vet, amikor azt mondja, ha az ember a magyar nyelv erejére gondol, alig juthat más eszébe, mint a tömörsége. A magyar nyelv ezt a tömörséget főként az igéjének köszönheti. Milyen hajlamok dolgoznak ebben a tömörítésben? A nyelvbe színt, érzékiséget csak a főnevek, melléknevek s igék visznek, a többi szó természetűtől fakó: zenéje lehet, de színe nincs. Minél nagyobb egy nyelvben az igék, főnevek aránya, annál több reménye van a ragyogásra. A magyar nyelv nem tesz nemi különbséget a főnévvel jelölt dolgok közt. Ennek a hátrányát viszont alig érzik. Amit sajnál, tán annyi, hogy a harmadik személyben nincs az ő névmáshoz egy nőnemű „ő” is, akkor társalgásban nem kellene mindig kiírni, hogy férfiről vagy nőről beszélünk-e (vö. Németh 1963: 361–365). De talán nem a morfológiai különbségek a szembetűnők a fordításban, hanem a nyelvhasználat kognitív szemantikai szintje. Az a képalkotási folyamat, amely időről időre megújítja a nyelvről alkotott összbenyomást akár fordításról, akár nyelvhasználatról essen szó.

Németh László külön kitér a fordítások javításának fontosságára. „A fordítói munka legfontosabb része, nálam legalábbis: a javítás, [...] a nyers fordítás javítása nemcsak mennyiségre kívánta a legtöbb időt, ezen dőlt el a fordítás minősége is. Nagyobb sértést lektor nem követett el velem szemben, mint az, aki megkérdezte: nem történt-e itt tévedés, nem a nyersfordítást küldtem-e be neki?” (Németh 1963: 368). Vagyis a gondos lektori előkészítő munka – a háború után nyilván számos magyar-orosz kétnyelvű, szakavatott irodalmár bevonásával – fontos része volt az írói igényességnek az Anna Karenyna tolmácsolásakor is. Mégis azt vesszük észre, hogy a későbbi kiadások módosítottak az 1951-es szöveg alaphelyzetén, és a 21. század elején az elektronikus könyvtárban is közreadott utolsó szövegváltozat némiképp eltér a korábbi, például 1964-es kiadástól (Tolsztoj 1964). Bár a kor elismert és költőként is neves orosz fordítója, Lányi Sarolta azt mondta Németh László fordításáról, hogy „élvezetes, ahogy a magyar szépprózába oltja” Tolsztoj művét, mégis történelem változtatások.

2021-ben – az addig etalonnak számító, Németh László tollából megjelent első kiadás után hetven évvel – Gy. Horváth László új fordítása kerülhetett a magyar olvasó kezébe (Tolsztoj 2023). Gy. Horváth úgy jellemzi a saját és a háború utáni évek kiadói–fordítói koncepcióját, hogy „inkább szemléletbeli a különbség köztem és általában az 50-es években fordítók között. Náluk a szoros szövegtisztelet tényleg nem dominál. Azt hiszem, benne lehetett a kor levegőjében, vagy egyenesen kiadói elvárás volt: okítsuk a népet, adjuk a kezébe a klasszikusokat, de úgy, hogy értse is. Tegyük könnyen emészthetővé a mondatokat” (Jánossy 2023). Gy. Horváth nem akar stilizálni, hanem mai nyelvezettel, de az eredetihez hűen akarja Tolsztojt visszaadni. A 70-es években mintegy ezer kisebb-nagyobb javítást tettek a filológusok Németh László szövegén, de ő csak azt akarja, hogy „jó legyen, korszerű legyen, ugyanakkor, amennyire lehet, hű az eredetihez” (Mihalovich 2021).

Elemzésünkben tehát nem lexikális hibákat keresünk, hanem olyan tendenciákat, amelyek felismerhetők az adaptációnak szánt Németh László-i 1951-es fordítás, a közbülső módosítások és Gy. Horváth László 2021-es szövegvariánsa között. A tendenciák – véleményünk szerint – a kultúraszemiotikát és a nyelvhasználat változásának fogalmi metaforáit érintő jelentésképzés körébe sorolhatók.

2. A nyelvi formák kultúraszemiotikai változása. A cím és a mottó szemiózisa

Az *Anna Karenina* cím tulajdonnév. A főhős neve és a regény címe Németh László fordításában a magyar latin betűs átírással szerepel *Anna Karenina* alakban. Az *Anna Karenina* korábbi fordításaiban *Anna Karenina*, *Karenina Anna*, *Karenin Anna* formákkal találkozunk (oroszul: *Анна Каренина*). Mindegyik koncepció megmagyarázható. Az oroszban a névadásnak megfelelően a keresztnév megelőzi a családnevet, amelynek a végén az *-a* képző a férjezettségre utal. Ezért a szórendi variánsok hol az orosz, hol a magyar névadási szórendet követik. Hol megőrzik, hogy elhagyják a magyar *-né* képzőnek megfelelő *-a* toldalékot. Az *Anna Karenina* névforma és regénycím Gy. Horváth László 2021-es újrafordítása óta a magyar olvasónak talán fel sem tűnő változtatás. Gy. Horváth fordítása a betű szerinti átírás helyett az orosz kiejtés szerinti, fonetikai átírást választja a családnev esetében. Ennek az „ny” betűs, kiejtést követő változatnak akár nyelvi formában rögzült jelértékű, szemiotikai funkciója is lehetne arra utalva, hogy „Így ejtik ki az oroszok!”, ilyen a szó orosz eredeti hangzása. Feltéve, ha a mai magyar olvasó számára ennek még relevanciaértéke lenne. De 1989 után az oroszul beszélők száma oly mértékben csökkent a magyar befogadóközösségben, hogy egy hang kiejtése mint az orosz nyelvre utaló jeltárgy ma aligha érvényesül. A jel – jeltárgy – jelentés szemiózisa, jelentésképzése csak nagyon szűk, ma már oroszul csak kevesen értő magyar olvasók rétegében tud végbemenni (vö. Kroó 2020). Egyedül a fordító azon koncepciója nyer itt kifejezést, hogy a címadásban a beszélt nyelvi eredetihez hű legyen. A befogadó jelentésképzését is magába foglaló

szemiotikai funkció elenyészővé vált. Itt nem hiányosságról, nem teljesülő elvárásról van szó, hanem a mai befogadói horizont változásának leképeződéséről.

Igazat kell adnunk azoknak a filológusoknak, akik úgy látják, hogy a fordítást, de különösen az átváltási műveleten túl más szabályozók által is meghatározható műfordítást úgy tekinthetjük, mint egy műalkotást, mint egy szimbólumokból összeálló szöveget, amely szimbólumokba a befogadó a maga módján helyettesíti be a tartalmat. A többértelműség a művészi alkotás lényegi oldala. Értelmezésen, jelentésen olyan asszociációkat és képzetsorokat értünk, melyek ezekhez a szimbólumokhoz kapcsolódnak. A fordítás és a befogadás esetében is művészeti szimbólumok szó szerinti és átvitt értelemben vett „lefordításáról” van szó nyelvi, asszociációs és elvont képzetsorokra. A művészi alkotás és a műfordítás is esztétikai jel (vö. Kulcsár Szabó 2000: 255–286).

Az *Anna Karenina* első fejezete előtt, amely az Oblonszkij házaspár konfliktusáról szól, az orosz eredetiben egy mottó olvasható. Gy. Horváth László ezt a mottót – a súlyát mintegy megemelve – az első fejezet előtt a regény szöveg-egésze elé helyezi át. Magának a helynek a megváltoztatása önmagában is értelmezhető interpretációként, mivel így a szentenciát a családtörténetek mindegyikére kiterjeszti. Ennek a mottónak a jelértéke a nyelvi, grafikai alakokkal összefüggésben is többretegű. Az orosz anyanyelvű olvasó számára már a szóalakok archaizmusa alapján világos, hogy bibliai szövegről van szó. A magyar fordítások a nyelvi formának ezt az adaptálását nem tudják megoldani.

- a) *Мне отмищение, и Аз воздам.* (Tolsztoj 2025/a)
- b/1) *Enyém a bosszúállás, és én megfizetek.* (Tolsztoj 1964: 5)
- b/2) *Enyém a bosszúállás, és én megfizetek.* (Tolsztoj 2025)
- c) *Enyém a bosszúállás, én megfizetek.* (Tolsztoj 2021: 5)¹

Az orosz anyanyelvű számára egyértelmű, hogy ez a mottó nem mai orosz nyelven íródott. Az egyházi szláv nyelv szóalakjai körülbelül úgy hatnak rá, mintha a magyar olvasó az *Ómagyar Mária-síralmat* látná betűhű közléssel áttördelve.²

*Volek syroilm thudothlon
syroilmol sepedyk.
buol ozuk epedek.*

Volék siroilm tudotlon.
Siroilmol sepedik,
buol oszuk, epedek,
(Pais Dezső fordítása)

¹ Itt és később az *Anna Karenina*-példák sorrendje a következő:

a) az orosz eredeti a https://azbyka.ru/fiction/anna-karenina/?full_text=1 elektronikus könyvtár alapján,

b/1) Németh László 1964. kiadású variánsa,

b/2) a Németh László-fordítás <http://mek.oszk.hu-n> elérhető változata (2025),

c) Gy. Horváth László 2021. évi fordítása.

² <https://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/028.htm> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

Tolsztoj mottóként bibliai idézetet választott. Az idézet helye a korabeli olvasó számára vélhetőleg ismert volt. Róma 12:19: Ne álljatok bosszút önmagatokért, szeretteim, hanem adjatok helyet az ő haragjának, mert meg van írva: *Enyém a bosszúállás, én megfizetek* – így szól az Úr.³ Az orosz nyelvű Biblia mai orosz átírással ezt így adja vissza: Не мстите за себя, возлюбленные, но дайте место гневу [Божию]. Ибо написано: *Мне отмщение, Я воздам*, говорит Господь.⁴

A Pál apostolnak a rómaiakhoz írt leveléből vett idézet több szinten is jelértékű tartalmat hordoz. A nyelvi forma régisége az orosz anyanyelvűt azonnal a Biblia felé irányítja. Asszociálja Tolsztoj valláshoz kapcsolódó közismert szemléletét, amely a bosszúállás, a bíraskodás elvetését hirdeti. Tolsztoj gyűlölte az agressziót az igazságosztásban is, függetlenül saját keresztényi hitvallásától. Laziczius Gyula erről 1928-ban ezt írta: „Nyilvánvaló, hogy Tolsztoj vallásának vajmi köze van a kereszténységhez. Aki a kereszténység fogalmának csak némileg is érzi a historikumát, bátran mondhatja, hogy nem is keresztényi. Krisztus tanításának kivonata, józan, néha túljózan, önkényes és egyéni interpretálásban” (Laziczius 1928).

Az *Anna Kareninához* fűződően Tolsztoj azt a tanítást vezeti elő iránymutatóként, hogy az ítélkezés joga a történetek fölött nem az olvasó, a hétköznapi ember kezében van, hanem egyedül Isten privilégiuma. Erről Németh László így ír: „Ha Tolsztoj vallásosságát keletkezésében akarjuk megérteni, nem az öregkori vallomásait, hanem megint az *Anna Kareninát*-t kell elővennünk. Az *Anna Karenina* többek közt az Istenhez vezető kalauz is: a természettudományban felnőtt Levin rájön, hogy a dajkájának, feleségének, s más derék embereknek, az orosz nép kilencvenkilenc százalékának a hite nem bolondság, s fokról fokra, anélkül, hogy a racionalizmusát megtagadná [...] maga is felküzdje magát eddig a hitig” (Németh 1975: 45).

A nyelvi archaizmus, a bibliai orosz nyelvhasználat formailag magyarra nem adaptálható. Felvetődik a kérdés, vajon a mai magyar olvasó számára jelértékű-e a bibliai idézet anélkül, hogy a Pál apostoli hely meg lenne jelölve? Ezek a jelentések a magyar fordítások szövegéből az idő múlásával külön magyarázat nélkül nem bonthatók már ki. A mai magyar olvasó a régies formájú szöveg jelértékét nem tapasztalhatja, nem valószínű, hogy a bibliai utalás helyét a 19. századi befogadóhoz hasonlóan felismeri. Így ezek a jelentésrétegek fordítási veszteséggént rejtve maradnak.

3. A regény szállóigévé vált első mondata

a) *Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему.* (Tolsztoj 2025/a)

³ <https://szentiras.hu/biblia/kg/ROM/12> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

⁴ <https://www.bible-ru.org/romans-12.html> (Letöltve: 2025. 07. 15.)

b/1) *A boldog családok mind **hasonlók egymáshoz**, minden boldogtalan család **a maga módján az**.* (Tolsztoj 1964: 7)

b/2) *A boldog családok mind **hasonlók egymáshoz**, minden boldogtalan család **a maga módján az**.* (Tolsztoj 2025)

c) *A boldog családok mind **egyformák**, minden boldogtalan család **a maga módján boldogtalan**.* (Tolsztoj 2021: 9)

Ez a szállóigévé nemesült mondat azt az igazságot tartalmazza, amit a pszichológusok, filozófusok úgy fogalmaznak meg, hogy a negatív érzéseknek sokkal több megnyilvánulása létezhet, mint a pozitívaknak. Gy. Horváth erről a mondatfordításról úgy vélekedett, hogy „borzalmasan irodalmiatlan mondat. [...] Nem is hihető, hogy Németh László keze alól került ki, talán a szerkesztője faragta. A magyar az ilyen vonzatos névszói állítmányt (»hasonlók egymáshoz«) inkább igeivel szereti kifejezni: »hasonlítanak egymáshoz«. »Minden boldogtalan család a maga módján az«: »az« mi? Boldogtalan? Család? Boldogtalan család? Lóg a levegőben ez az »az«, véli Gy. Horváth. Az ő fordításában: „A boldog családok mind egyformák, minden boldogtalan család a maga módján boldogtalan”. Több 19. század végi arisztokrata orosz családra vonatkozik a summázó mondat. A történetfolyamban igazából mindenki mindenkivel rokon: Levin feleségül veszi Kittyt, Kitty Dolly testvére, Dolly Sztjiva felesége, Sztjiva Anna bátyja, Anna Betsy Tverszkaja hercegné férjének unokatestvére, Vronszkij viszont Betsy Tverszkaja unokatestvére és Anna szeretője, gyerekének az apja (vö. Mihalovich 2021). Németh László megoldása mellett egy érv szólhat: a szentenciaszerű tömörség detrakciós stílusalakzatot takar (valaminek az elhagyása). A ráutaló „az” névmással implicit módon sokkal nagyobb erővel utal az előző tagmondat fókuszba helyezett jelzős ellentétére: „*boldog – boldogtalan*”, mint az explicit kifejtés. Gy. Horváth megoldása kinyitja az implicit jelentésképzés feszültségét (mire is vonatkozik az „az” névmás), mert konkretizálva feloldja (vö. Szathmári 2008: 146–148).

4. A hétköznapi szóképek és a fogalmi metaforák világa

a) *Всё смешалось в доме Облонских. Жена узнала, что муж был в связи с бывшею в их доме Француженкою-гувернанткой, и объявила мужу, что **не может жить с ним в одном доме**.* (Tolsztoj 2025/a)

b/1) *Az **Oblonszkij-házban minden összekavarodott**. Az **asszony** megtudta, hogy az **urának** viszonya van a ház hajdani francia nevelőnőjével, s kijelentette, hogy **nem tud tovább együtt élni vele**.* (Tolsztoj 1964: 7)

b/2) *Oblonszkijéknál teljes volt a zűrzavar. Az asszony megtudta, hogy az urának viszonya van a ház hajdani francia nevelőnőjével, s kijelentette, hogy ezek után nem hajlandó egy fedél alatt élni vele.* (Tolsztoj 2025)

c) *Oblonszkijék házában minden összezavarodott. A feleség megtudta, hogy a férjének viszonya van a ház korábbi nevelőnőjével, és kijelentette, hogy ezek után képtelen egy házban élni vele.* (Tolsztoj 2021: 9)

A regény első fejezete Anna testvérének, Sztjivának a családjában kezdődik. Az Oblonszkij családra vonatkozik a regénykezdet a konfliktusról. Németh László első szövegváltozatában az *Oblonszkij-ház* az orosz eredetivel egyezően ugyanazzal a szóképpel él. Ez az adjekciós alakzat *pars pro toto*, olyan szinekdoché vagy metonímia, amely az egész részével, a házzal jeleníti meg az egészet, értve alatta az egész családot (vö. Szathmári 2008: 410–420). A második változatban a többes családnévi alak (*Oblonszkijék*) metaforikusan helyettesíti a tágabb *család* fogalmát. Gy. Horváth változatában a kettő együtt szerepel: a *ház* nem szó szerint értendő, hanem környezetként, a családhoz közelállók és az összetartozók köréként. A metonímia itt az orosz és a magyar stílusalakzatok között egyformán szerepel.

Az *összezavarodott, teljes volt a zűrzavar, összezavarodott* igék és igés kifejezések fogalmi metaforákként adják meg az orosz eredetihez hasonlóan a jelentéstöbbletet: A családi helyzetben a MEGOLDATLANSÁG fogalmát a zavaros FOLYADÉK képével érzékelteti⁵ (vö. Kövecses–Benczes 2010).

A házaspár említése mint *feleség* és *férj* csak Gy. Horváth fordításában követi az eredeti orosz megnevezést. A Németh László-féle magyar változat azonban ma már kevésbé használt, régiesnek ható fordítást ad, amikor az *asszony* és az *ura* szó párral él. A mai vidéki magyar nyelvhasználatban továbbra is használatos az *asszony* és az *ura* említőszó, amely a társadalmi státuszra is utal a házaspár tagjainál. Ez a metaforikus helyettesítés az orosz eredetiben nem szerepel.

A kiemelt utolsó képi szövegelem ismét metonímia: *nem tud tovább együtt élni vele, nem hajlandó egy fedél alatt élni vele, képtelen egy házban élni vele.* A fogalmi metafora ez esetben az EGYÜTTÉLÉS fogalmát a közös HÁZZal vagy tovább szűkítve a részletet, közös FEDÉLlel helyettesíti.

A fordítási adaptációk rávilágítanak arra, hogy a magyar nyelvhasználat a hétköznapi beszélt nyelvben is megannyi szóképpel, metaforával, metonímiával él. De ez a képiség az igealakokra is jellemző. Igei metaforizációs helyettesítéssel gyakran találkozunk a legújabb fordítási megoldások között. A hetedik fejezetben Kitty és Levin spontán beszélgetése jól mutatja, hogyan alakul, változik a magyar nyelvhasználatban többek között a mozgást jelentő igék stílustartalma az évtizedek során.

⁵ A fogalmi metaforák összetevőit csupa nagybetűvel jelzi a szakirodalom.

- a) – Так **заезжай**, пожалуйста, к Болям, – сказала Кити мужу, когда он в одиннадцать часов, пред тем как уехать из дома, зашел к ней. – Я знаю, что ты обедаешь в клубе, папа тебя записал. А утро что ты делаешь?
– Я к Катавасову только, – отвечал Левин.
– Что же так рано?
– Он обещал меня познакомить с Метровым. Мне хотелось поговорить с ним о моей работе, это известный ученый петербургский, – сказал Левин.
– Да, это его статью ты так хвалил? Ну, а потом? – сказала Кити.
– Еще в суд, может быть, **заеду** по делу сестры. (Tolsztoj 2025/a)

- b/1) – **Menj el**, kérlek, Bolékhoz – mondta Kitty az urának, amikor az tizenegy órakor, mielőtt hazulról elhajtott, bement hozzá. – A klubban ebédeelsz, tudom; papa előjegyeztetett. De délelőtt mit csinálsz?
– Csak Katavaszovhoz **megyek** – felelte Levin.
– Hogyan, olyan korán?
– Megígérte, hogy összeismertet Metrovval – mondta Levin. – Szeretnék vele a munkámról beszélni, híres pétervári tudós.
– **Ahá**, az ő cikkeit dicsérted annyira – mondta Kitty. – No és aztán?
– A bíróságra is **elmegyek**, lehet, a nővérem dolgában. (Tolsztoj 1964: 290–291)

- b/2) A magyar elektronikus könyvtár és a nyomtatott Németh László-változat csak az *ahá* indulatszóban különbözik. Az interneten már csak *aha*-ként szerepel az orosz *igen* mondatszó. (Tolsztoj 2025)

- c) – Szóval kérlek, **menj el** Bolékhoz – mondta Kitty a férjének, amikor az tizenegy körül belépett hozzá, hogy elbúcsúzzon. – Tudom, hogy a klubban fogsz ebédelni, hogy a papa bejelentett. És délelőtt mit fogsz csinálni?
– **Beugrom** Katavaszovékhoz – felelte Levin.
– Ilyen korán?
– Megígérte, hogy bemutat Metrovnak. Szeretnék beszélgetni vele a munkámról, híres pétervári tudós – mondta Levin.
– **Igen**, az ő cikkeit dicsérted annyira, ugye? és utána? – kérdezte Kitty.
– Esetleg **benézek** a bíróságra, a nővérem dolgában. (Tolsztoj 2021: 232)

A mozgást jelentő orosz *заезжай* ige magyar variánsa Németh Lászlónál egyszerűen *elmegyek*. Gy. Horváthnál az intenzívebb, bizalmasabb *esetleg, talán* jelentéssel gazdagított *beugrok, benézek* szinonimák formájában jelenik meg. A társalgási stílus metaforizációja a fogalom képi világát ilyen módon színesebbé alakítja.

5. Társadalmi státusz az említő szóalakokban és a megszólításban

Az első fejezetben a férj, Sztyiva félrelépését megtudva a feleség döntésre szánja el magát, azonnal elutazik. Matvej, a szolga ezt így jelenti be: *az úrnő elmegy, csináljanak, amit akarnak*. Fordítási gondot a feljebbvaló harmadik személy szavainak tartalmi idézete, valamint a második személyű odafordulás és eközben a társadalmi státusznak megfelelő megszólítás jelent.

a) – Дарья Александровна **приказали доложить**, что они **уезжают**. **Пускай делают, как им, вам то есть, угодно**, – сказал он, смеясь только глазами, и, положив руки в карманы **и склонив голову набок, уставился на барина**. (Tolsztoj 2025/a)

b/1) – Darja Alekszandrovna **azt mondta, jelentsem, hogy elutazik. Tegyen úgy, mármint ön, ahogy kedve tartja** – mondta, csak a szemével nevetve, s kezét a zsebébe dugva, oldalvást hajtott fejjel bámult az urára. (Tolsztoj 1964: 12)

b/2) – Darja Alekszandrovna **azt mondta, jelentsem, hogy elmegy itthonról. Csináljon, mármint a kegyelmes úr, amit akar** – mondta, csak a szemével nevetve, s kezét a zsebébe dugva, oldalvást hajtott fejjel bámult az urára. (Tolsztoj 2025)

c) – Darja Alekszandrovna **azt üzeni, ők elköltöznek. Csináljon, mármint az uraság, amit akar** – mondta csak a szemével mosolyogva, és kezét zsebre vágva, fejét félrebillentve nézett gazdájára. (Tolsztoj 2021: 14)

Németh László első fordítása említőszóként az orosz eredetit követve a semleges *ön* névmással, *mármint ön* fordulattal él. A második szövegvariáns a társadalmi rangot is beépíti: *mármint a kegyelmes úr*. Gy. Horváth újabb variánst talál: *mármint az uraság*. Társadalmi státuszt hordoznak az igei szóalakok is. Ennek adaptálása a magyarban azért nehéz, mert a magyar nem használ többesszámot a tiszteletadás jeleként. A „királyi többes” legfeljebb első személyben használatos: *úgy gondoljuk*. Az úrnőről tiszteletet adva oroszul többes számú igealakkal tesz említést a szolga, amikor közli, hogy *megparancsolták, mondjam meg, hogy elutaznak*. Ugyanakkor úgy is érthető, hogy többen lesznek, akik távoznak. A szövegvariánsok mindkét jelentésbeli lehetőséget tükrözik a fordításban, bár itt az oroszban rejlő teljes tiszteletadás formája legfeljebb egy *méltóztat* betoldásával lenne érzékeltethető – *parancsolni méltóztatott, el méltóztat utazni* –, de teljesen nem adaptálható.

6. Reália, közmondás és a klimatikus viszonyok

Sztyiva félrelépését az egész Oblonszkij-ház elítéli. A dada, aki a feleség legjobb barátnője, szintén próbálja rábeszélni a tanácstalan, megszeppent férjet, hogy elutazása előtt, legalább még a kijáratnál próbálja más belátásra bírni a feleséget:

a) – Вы сходите, сударь, повинитесь еще. Авось **Бог даст**. Очень мучаются, и смотреть жалости, да и всё в доме **навынтараты пошло**. Детей, сударь, пожалеть надо. Повинитесь, сударь. Что делать! **Любикататься...** (Tolsztoj 2025/a)

b/1) – *Menjen le hozzá, uram, kérje meg; **Isten tán segít**. Nagyon gyötrődik, nézni is szívfájás; az egész ház **tótágast áll**. Meg kell hogy essék az ember szíve a gyerekeken. Kérlelje meg, uram. Mit is tehetünk? **Aki szeret szánkázni...*** (Tolsztoj 1964: 12)

b/2) – *Menjen le hozzá, uram, kérlelje; **Isten tán segít**. Nagyon gyötrődik, nézni is szívfájás; meg aztán az egész ház **tótágast áll**. Meg kell, hogy essék az ember szíve a gyerekeken. Kérlelje meg, uram. Mit is tehetünk? **Aki szeret szánkázni...*** (Tolsztoj 2025)

c) – *Menjen be hozzá, uram, kérjen még egyszer bocsánatot. **Isten megseggélje!** Nagyon szenved, nézni is rossz, a házban meg **minden a feje tetején áll**. Legalább a gyerekeken essen meg a szíve. Kérjen bocsánatot, uram! Mit tehetnénk? **Aki tűznél melegedni akar, a füstöt is szenvedje!*** (Tolsztoj 2021: 15)

A szövegrészben két reália értékű frazeologizmus is van. Az egyik az orosz *Isten ad*, amit *Isten tán segít*, illetve *isten megseggélje* fordulattal adaptálnak a fordítók. Talán a legmegfelelőbb lenne az adott szituációban az *Isten irgalmas* átültetés. A másik reália, amelyre fordítási szempontból figyelnünk érdemes, annak kifejezése, hogy a házban felfordulás, *összevisszaság van*. Ezt Németh László *a ház tótágast áll* szólással fordítja, amely a mai magyar nyelvhasználatban már nehezen értelmezhető archaizmus. A 20. század közepén valószínűleg értették, hogy a szóban forgó kifejezés egyrészt *kézenállást*, *fejenállást*, másrészt *összevisszaságot* jelenthet. Gy. Horváth ezt észrevéve, a kifejezést – metaforikusan ugyan, de – így adaptálja: *minden a feje tetején áll*.

Az idézett szövegrészben a leginkább szembeötlő a végén a dada félbehagyott közmondása. Az orosz eredeti: *Aki szánkázni szeret...* Az elhallgatott folytatás: *szerezse a szánkót is húzni*. Vagyis: ha félrelépett a férj, viselje el ennek következményeit is. Ezt a közmondást azonban a magyar olvasó nem ismeri. Né-

meth László lábjegyzetben bontja ki a jelentést. Még ha ismerné is a befogadó, a mai magyar telek, klimatikus viszonyok már nemigen vetítik elé a szánkózás örömeinek hétköznapi képi megjelenését, amit még a 20. században fel tudtak idézni. Fél szavakból pedig végképp nem tudja senki, a közmondás mit is jelenthet, miként folytatódik. Ezért Németh Lászlóval szemben Gy. Horváth egy régi, de érthető magyar közmondással adaptálja az orosz eredetit, a *tűz* és a *füst* ellentétére épülő magyar képi megjelenítést épít be a szövegbe: *Aki tűznél melegedni akar, a füstöt is szenvedje!*

7. A temporális dimenzió és a folytonos adaptáció kényszere a nyelvi közvetítésben

Az idő dimenziója, a temporalitás meghatározó az irodalmi szöveg értelmezésében és az idegen nyelvi szövegek újrafordításában. Ezt tapasztaltuk az Anna Karenynina 1951. évi Németh László-féle adaptációja, ennek javított változata és Gy. Horváth László 2021-es újrafordításának vizsgálata során. A kulturális jelképzés (szemiózis) folyamata és a szóképek, fogalmi metaforák jelentésképzése szoros kapcsolódást mutat a nyelvhasználat koronként változó dinamizmusával.

Nem véletlen, hogy a szemiotikusok klasszikusai között M. J. Lotman munkáiban a kultúráról mint szövegről esik szó, s maga a kultúra fogalma válik központivá, szinte kiszorítva a nyelv fogalmát. Lotman a kultúrát mint jelrendszert fogja fel, amely lényegében az ember és a környező világ kapcsolatteremtő közvetítője. A kultúra a külső világról ad válogatott és strukturált információkat, véli Lotman több öt követő szemiotikussal együtt (vö. Lotman 2013, Kroó 2019).

A szemiotika mellett elhelyezhetjük az újrafordításokat a megismeréstudomány kognitív keretében is. A nyelvet, a megismerést, vagyis a kogníciót és a kultúrát a jelentés köti össze. A jelentésalkotás folyamatában ötlépcsős folyamat írható le:

1. Valamely entitás (dolog, tárgy, jelenség) strukturális jellemzőinek megállapítása.
2. Olyan kategóriareprezentáció keresése, amely strukturálisan hasonló az illető entitáshoz.
3. A leginkább hasonlító kategóriareprezentáció kiválasztása.
4. Az entitással kapcsolatos következtetések levonása.
5. A kategorizációval kapcsolatos információk tárolása (vö. Kövecses–Benczes 2010, Tátrai 2011).

A fordítók ezeket a lépéseket teszik meg, amikor az eredeti szövegtől a pragmatikai újraértelmezés útján eljutnak a célnyelvi szöveg egy variatív átültetéséhez (Tátrai 2011, Lőrincz 2004, Lőrincz 2021). A vizsgálat alá vont Németh László-i és Gy. Horváth Lászlótól származó újrafordítások alapján azt látjuk, hogy a fogalmi metafora alapértelmezése minden átültetésben azonos. Az alapjelentések párhuzamossága mellett viszont ott van a variativitás is. Ha egy képze-

letbeli többdimenziós rendszerben a morfológiai, szintaktikai, lexikológiai stb. alapjelentéseket vertikális síkon helyezzük el, a különböző korok fordítási variativitása egyenes jegenyefák soraként horizontálisan vetül elénk. A temporalitási mezőben az egyéni és a korfüggő, a szubjektív és a kanonikus nyelvhasználatot a nyelvi dinamizmus összességében ragadhatjuk meg. Nem a nyelvek strukturális különbözőségére gondolunk, amilyen az agglutináló és a flektáló jelleg, a nyelvtani nem vagy az ige szemlélet kategóriái, nem az alá- és mellérendelt szintaktikai struktúrákra, hanem a világlátás mentális, kognitív dinamikájára. A kultúratörténeti és a szemiotikai fordításstilizsztikát kell fókuszba helyeznünk.

A fordításbeli adaptációkban fontosak az igei és a névszói szerkezetek, valamint a jelzős szintagmák, a frazémák, amelyek az expresszivitás és az emotív tartalmak közvetítésének legfőbb eszközei. Ugyanígy döntőek a stílusalakzatok is a visszafogott plaszticitástól az erőteljes képi nyelvhasználatig. A hermeneutikai ív, amely a mindenkor befogadóhoz igazítva a közvetítésben a fordítói szubjektív nézőpontot és a korstílus nyelvi kánonját is tükrözi, koronként újraépíti önmagát, és folyamatos adaptációra, alkalmanként új interpretációra, újrafordításra készíti az irodalom nyelvi közvetítőit.

Irodalomjegyzék

- Jánossy L. 2023. *Interjú. Gy. Horváth László: A szerző nagy gonddal komponált mondatait fordítjuk*. 2023. február 2. <https://litera.hu/magazin/interju/gy-horvath-laszlo-a-szerzo-nagy-gonddal-komponalt-mondatait-forditjuk.html> (Letöltve: 2025. 07. 15.)
- Kövecses Z.–Benczes R. 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Króó K. 2019. Az irodalmi szövegdinamika mint szemiotikai probléma I. (Bevezető tanulmány) In: Szívós M. (szerk.): *Jeltudós a katedrán* 1. Budapest: Szemiotikai Társaság, 61–71.
- Króó K. 2020. *Korunk hőse. Korunk irodalomszemiotikája? Karakterpoétika és olvasásszemiotika Lermontov regényében*. Budapest: L' Harmattan Kiadó.
- Kulcsár Szabó E. 2000. *Irodalom és hermeneutika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laziczius Gy. 1928. A bölcselő Tolsztoj. *Nyugat*, 1928/18. (<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00451/14091.htm>) (Letöltve: 2025. 07. 15.)
- Lotman, J. 2013. Лотман, Ю.–Иванов, В. Вс.–Пятигорский, А. М.–Топоров, В. Н.–Успенский, Б. А.: Тезисы к семиотическому изучению культур (в именовании к славянским текстам) [1973]. In: Salupere, S.–Torop, P.–Kull, K. (eds.): *Beginning of the Semiotics of Culture* (= Tartu Semiotics Library 13) Tartu: University of Tartu, 79–104.

- Lőrincz Cs. 2004. A „kifejezés nélküli” hermeneutikája. In: Fehér M.–Kulcsár Szabó E. (szerk.): *Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó, 121–146.
- Lőrincz J. 2021. *Kontrasztív nyelvészet – kontrasztív stilisztika* (2. jav. kiadás). Komárom: Sellye János Egyetem.
- Mihalovich D. 2021. *Interjú. Mi a bűne? Élni akart! Így ejt rabul minket másfél évszázada Anna Karenina*. 2021. december 19. <https://wmn.hu/kult/56565-mi-a-bune-elni-akar-igy-ejt-rabul-minket-masfel-evszazada-anna-karenina> (Letöltve: 2025. 07. 15.)
- Németh L. 1963. Gályapadból laboratórium. In: *A kísérletező ember*. Budapest: Magvető Kiadó, 313–412.
- Szathmári I. (szerk.) 2008. *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolsztoj L. 1964. *Anna Karenina*. (Ford. Németh László.) Budapest–Uzsgorod: Európa Könyvkiadó, Kárpáti Kiadó.
- Tolsztoj L. 2021. *Anna Karenina*. (Ford. Gy. Horváth László.) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Tolsztoj, L. 2025/a. *Anna Karenina* (Orosz nyelven.) https://azbyka.ru/fiction/anna-karenina/?full_text=1 (Letöltve: 2025. 07. 15.)
- Tolsztoj L. 2025. *Anna Karenina* (Ford. Németh László.) <https://mek.oszk.hu/00500/00510/html> (Letöltve: 2025. 07. 15.)
- Németh L. 1975. Tolsztoj inasaként. In: *Megmentett gondolatok*. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 28–51.
- Németh L. 2001. Életemről, munkáimról. In: Monostori Imre (szerk.): *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Budapest: Nap Kiadó.
- Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Literary Translation as Adaptation and Interpretation

According to the hermeneutic approach, translation—as an act of reproducibility—is perceived as a secondary or retrospective element within a linguistic-media event. In this sense, it functions as a recoding, as an adaptation between two languages. However, literary translation is also an act of interpretation, inseparable from the phenomenology of reading. Within this conceptual framework, dynamic temporality implies that, depending on the period, the translator-reader may assign different meanings to the original text. Each concept can trigger a unique process of meaning generation. If a newer translator interprets the meanings of the source text differently, the result will be a distinct text in the target language. Dynamic temporality and cognitive semantics play a role in this transformative process. This is demonstrated through our stylistic analysis of the translation of *Anna Karenina* by László Németh (1951) and its most recent retranslation by László Gy. Horváth (2021).

5.

A megevett kutyák hattyúdala

Petőfi S. János interpretáció-típusai és szövegmodellje a diskurzusközi térbe helyezett multimodális elemzés tükrében

CSÚRY ISTVÁN

1. Kérdések és kiindulópontok a szemiotikai textológia modelljének interpretációs komponensével kapcsolatban

A jelen tanulmány egyik alapvetése az, hogy a szemiotikai textológiának alapkonceptiója szerint alkalmasnak kell lennie arra, hogy a kommunikáció legkülönbözőbb produktumairól – azok felépítéséről, működésmódjáról és interpretációjáról – számot adjon. Ez azonban nem jelenti azt, hogy diszciplínánk jelenlegi fogalmi apparátusa, részmodelljei és módszerei ne szorulhatnak pontosításra, bővítésre, netán kiigazításra. Ezért különösen fontos szembesítenünk a jelenkori kommunikáció világának rendkívül megnövekedett sokszínűségével, a (Petőfi S. által kezdetől hangsúlyosan figyelembe vett) multimedialitás szerepének megugráásával és a minderre irányuló különböző stúdiumok fellendülésével, gazdag eredményeivel. Ennek fényében különösen figyelmet érdemel az az aszimmetria, amely Petőfi S. írásaiban és az őt követők munkáinak jelentős részében az orális diskurzussal szemben az írott szövegek vizsgálata, a hétköznapi kommunikátumokkal szemben a művészi produktumok elemzése, az átlagos beszélő ítéleteivel szemben pedig a tudós elemző megállapításai javára billenti a mérleget nemcsak mennyiségi szempontból, hanem a rájuk fordított figyelem elmélyültsége, az ezekről szóló megállapítások kidolgozottsága tekintetében is. Petőfi S. (absztrakt és kristálytiszt) rendszere ugyanakkor legalább csírájában tartalmazza mindazt, amiből ennek orvoslása végett kiindulhatunk. Az első kérdés tehát az itt vizsgált interpretációs komponenssel kapcsolatban az, hogy milyen visszajelzést kapunk a modellre nézve, ha azt az imént vázolt profiltól eltérő keretek között („nem sztenderd” szövegekre/interpretációkra) próbáljuk alkalmazni. Ezzel szoros összefüggésben vetődik fel az a másik kérdés, hogy miként valósítható meg az alapvetően deduktív modell/megközelítés induktív, empirikus alapú kontrollja és szükség esetén korrekciója. A harmadik kérdés végül arra irányul, hogy milyen formákban fejeződhetnek ki az interpretáció különböző típusai, és ezek mennyire hozzáférhetők a vizsgálat számára. Az ilyen kérdésfelvetések és a modell pontosítására/bővítésére irányuló törekvések lehetőségére Dobi (2021) is utal:

[...] ez a rendszer *sem lehet teljes*, de a tudásbázisok rendszerezésére irányuló törekvéssel összhangban láttatni kívánja, hogy bizonyos szempontok mentén az értelmező szándék is típusokba rendezhető (70). [...] az interpretációk tipológiája is *tovább árnyalható* rendszer, így teret enged további altípusokról való gondolkodásnak (72). (Kiemelés tőlem. – Cs. I.)

A másik alapvetés az, hogy az interpretációnak (a szövegek, diskurzusok értelmezésének) a tudományos modelljét nem lehet a koherencia kérdéskörétől függetlenül tárgyalni. A saját felfogásunkban ugyanis a koherencia

a szövegnek/diskurzusnak az értelmezés dimenziójában azonosítható sajátossága. Koherens az a szöveg, melyet befogadója valamely számára hozzáférhető (a kognitív környezetében elérhető) értelmezési tartomány viszonylatában ellentmondásmentesnek ítél, és ez alapján az interakció keretében vagy annak eredményeként konklúzióra jut. Eszerint a koherencia₁ egy szövegnek/diskurzusnak az értelmezésével (értelmezéseivel) és az az alapján levont következtetéssel (következtetésekkel) fennálló relációja (Csűry 2017: 24).

Márpedig, ha ezt elfogadjuk, akkor belátjuk, hogy a koherencia vizsgálatának céljából javasolt relációs korpuszelemzés (Csűry 2022) egyúttal az interpretáció empirikus tanulmányozására is kiváló eszközzel szolgálhat. Így a jelen tanulmány a továbbiakban ezt a dinamikus koherenciafelfogást és az ennek alkalmazását célzó relációs korpuszelemzési modellt követi.

Petőfi S. ugyan nem korlátozza szövegmodellje és elemzési apparátusa érvényét az írott szövegre, sőt ellenkezőleg, de az általa kijelölt elméleti keretek között végzett kutatások anyagául – érthető módon – túlnyomórészt mégiscsak írott, mi több monológális írott szövegek szolgálnak. A tanulmány ezért a szövegek világának ezt a szemiotikai textológiában kevésbé frekvenciát, de annál terjedelmesebb régióját veszi célba, amikor az interpretációtípusok és a szövegmodell alkalmazásának lehetőségeit a diskurzusok interakciójának terében, a kommunikációs eszközök és csatornák többféleségének figyelembe vételével vizsgálja. Ez részint egymásra reflektáló diskurzusok elemzését jelenti, részint pedig a hang és a látvány bevonását az elemzésbe.

2. A *figura* (a vehikulum fizikai-szemiotikai arca) és a diskurzus interpretációja

Az interpretációs modellel kapcsolatos észrevételeink alátámasztására egy rövid esettanulmányt mutatunk be. Bár a vizsgált szövegeket, pontosabban diskurzusrészleteket és multimediális kommunikátumokat terjedelmük és feldolgozásmódjuk miatt nem nevezzük korpusznak, hangsúlyozzuk kell, hogy valós, jól do-

kumentált interakcióba ágyazódnak, és a szövegtani szempontból is igen csekély terjedelem ellenére a minket érdeklő kérdések tanulmányozásához számottevő, minőségileg jelentős adategyüttest szolgáltatnak, amelyre (saját kommunikációs tapasztalataink alapján) jó eséllyel lehet bizonyos általánosítható következtetéseket alapozni.

Diskurzusegyüttest vizsgálunk tehát, s egy ilyennek minimálisan két egymáshoz kapcsolódó, különböző megnyilatkozóktól (a továbbiakban: M) származó¹ egységből (a továbbiakban: D) kell állnia. Ezek közül az első (D₁) adja az interpretáció tárgyát, a második – vagy a többi, D₂...D_n – pedig D₁-nek egy olyan interpretációját fejezi ki, melyet létrehozója, M₂...M_n legalábbis elképzelhetőnek tart (és legalábbis feltételezhető, hogy azt fel is vállalja sajátjaként). Példaanyagunk megválasztásakor nem vártuk el, hogy D₂...D_n D₁-nek teljes és/vagy explicit interpretációját adja, az interpretációs reláció közöttük azonban tartalmukból és a körülményekből megítélhetően egyértelmű.

Az esettanulmányban D₁ egy televízióban közvetített vitaműsor részlete, D₂ és D₃ pedig egy arra reflektáló, az Interneten közzétett videofelvétel. Ez utóbbiak intuitíve rokon műfajúaknak ítéltetők, bár a közelebbi műfaji meghatározásnak, ha ilyenre vállalkoznánk, több lehetőséggel is számolnia kellene (dal? mém?). Kiegészítésképpen D₄-et, D₅-öt és D₆-ot is bevonjuk az elemzésbe; előbbi egy hírportálon megjelent cikk, amely D₂ létrejöttének körülményeiről, sajátosságairól és a befogadóra gyakorolt hatásáról szól, utóbbi pedig egy angol nyelvű francia tévécsatorna majdnem 9 perces interjúja az alkotóval hasonló témakörben, kissé nagyobb időtávlatból. D₆ szintén egy hírportál anyaga, D₃ alkotójáról. Fontos megjegyezni, hogy a vizsgálati anyag nagymértékű kibővítésére is lehetőség van, ismerve D₁ elhíresült voltát, valamint látva a hozzá fűzött legkülönbözőbb reflexiók, közöttük a D₂ és D₃ alatt szereplő online kommentárok sokaságát.

Tekintetbe vehetők-e zenei performanszok szövegtani értelemben vett interpretációként, és ha igen, mivel járul hozzá a vizsgálatuk az interpretáció megértéséhez, szemiotikai szövegtani modelljének tökéletesítéséhez? Amikor végre az olvasó kíváncsiságát igyekszünk kielégíteni, aki joggal kérheti számon a szerzőn a cím szokatlan blickfangját, az igenlő válasz mellett érvelünk, és a Petőfi S. Jánostól örökölt alapvetésre való reflexióként egy olyan példa elemzését vezetjük be, amely a maga extremitásával frappánsan illusztrálja a szövegértelmezés szemiotikai textológiai lehetőségeivel kapcsolatban jelzett problémahalmazt.

¹ Az önmaga korábbi megnyilatkozására reflektáló beszélő speciális, de korántsem ritka és egyébként ugyancsak figyelemre méltó esetével most nem foglalkozunk.

2.1. A diskurzusegyüttes bemutatása

A D₁-gyel jelölt műsor két amerikai elnökjelöltnek, Kamala Harris akkor hivatalban lévő alelnöknek és Donald Trump akkor még volt elnöknek az ABC News által szervezett és Philadelphiában, a National Constitution Centerben 2024. szeptember 10-én lezajlott vitája volt. A jelölteken kívül két moderátor vett részt a vitában, David Muir, a „World News Tonight” műsorvezetője és főszerkesztője, valamint Linsey Davis, az ABC News Live „Prime” műsorvezetője. Itt tehát mindjárt négy megnyilatkozót kellene megkülönböztetnünk, és a majd' kétórás vitát önmagában is diskurzuskomplexumnak tekintve alapos makrostrukturális elemzés eredményeként elemi(bb) diskurzusokra bontanunk. Célravezetőbb azonban ehelyütt ettől eltekintünk, és – D₂, D₃ és D₄ fényében – interpretált diskurzusként általánosságban a Trump megnyilatkozásaiból összeálló diskurzusláncolatot, konkrétan pedig egyetlen – elhíresült, párbeszédfordulónyi terjedelmű – megnyilatkozását vennünk figyelembe. A továbbiakban tehát D₁-et ebben a szűkebb értelemben használjuk, és a négy megnyilatkozó közül egyedül csak Trumpot jelöljük (M₁). D₁-nek alább szó szerint (angolul) és magyar fordításban csak azt a részletét adjuk meg, amely a D₂-ben és D₃-ban megfogalmazott interpretációk kiindulópontja; a vitának azt a szakaszát, amely a szóban forgó részlet értelmezéséhez minimálisan elegendő kontextust szolgáltat, röviden összefoglaljuk. A forrásjegyzékben természetesen a teljes anyag elérhetőségét megadjuk.

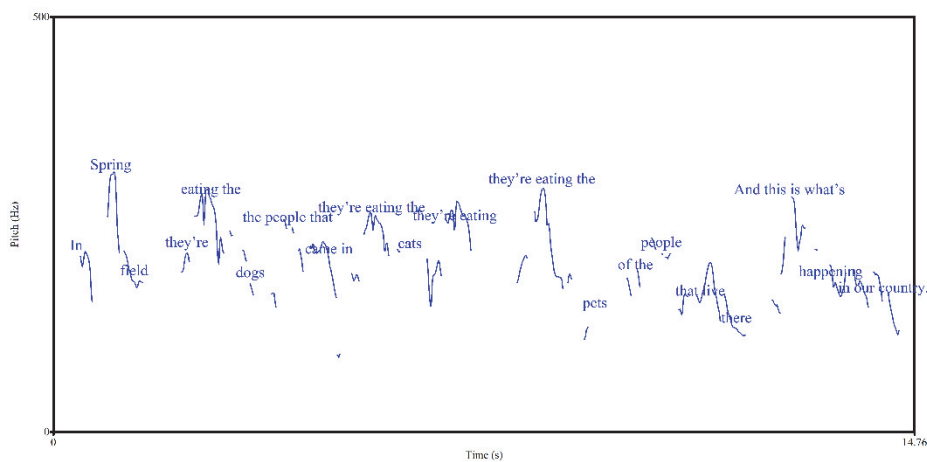
In Springfield, they're eating the dogs. The people that came in. They're eating the cats. They're eating – they're eating the pets of the people that live there. And this is what's happening in our country.

(Springfieldben megeszik a kutyákat. Azok, akik idejöttek. Megeszik a macskákat. Megeszik... megeszik azoknak az embereknek a háziállatait, akik ott élnek. És ez történik az országunkban.)

Az értelmezés ko-textusául szolgáló vitaszakaszban Harris azzal vádolja Trumpot, hogy korábban szándékosan buktatott meg egy ő általa is támogatott kétpárti törvényjavaslatot, mely az országhatár biztonságát erősítette volna, mivel jobban szeretett volna egy létező problémával kampányolni, mintsem azt megoldani. Harris szerint Trump inkább figyelemelterelő, szélsőséges retorikát használ, és alaptalan állításokat fogalmaz meg a választási gyűlésein ahelyett, hogy az emberek valódi szükségleteivel foglalkozna, akiknek ebből elégük van, és otthagyják ezeket a gyűléseket. Trump erre azzal vág vissza, hogy Harris az, akinek a gyűlésein nem vesznek részt elegendő, az övéit viszont igenis szeretik az emberek, mert vissza akarják kapni az országukat. Kritizálja a bevándorlási helyzetet, azt állítva, hogy a beáramló emberek miatt az Egyesült Államok meg fog bukni, és ennek alátámasztására az Ohio állambeli Springfield városában történt eseményekről beszél, ahol a

bevándorlók állítólag háziállatokat esznek. David Muir műsorvezető leszögezi, hogy Springfield városmenedzsere szerint nincs hiteles bizonyíték ezekre az állításokra.²

Természetes, hogy az elnökválasztási kampányra és a szereplőire irányuló közfigyelem azonnal a legkülönbözőbb reakciók, kommentárok tömkelegét eredményezte, melyek között zeneiket is találunk. Ezeket D_1 tartalma, „üzene-te” mellett M_1 sajátos, éneklő intonációja is megihlette, melyet a Praat beszéd-elemző szoftverrel készített 1. ábra jelenít meg.

1. ábra: D_1 beszédallamának elemzése

D_2 egy *The Kiffness* művésznéven ismert dél-afrikai zenész, producer és parodista, David Scott (a továbbiakban M_2) 2'02" hosszúságú műve, aki az azonos nevű zenekar alapítója és énekese. Ez az electro-pop és afro-beat stíluskategóriákba sorolható alkotás *zene/dal* meghatározással jelent meg alkotója YouTube-csatornáján *Eating the Cats ft. Donald Trump (Debate Remix)* címmel, 2024. szeptember 13-án, azaz D_1 elhangzása után három nappal. Azóta 17.032.428 megtekintést gyűjtött be (ebből közel 5 milliót az első öt napon).

² A Springfieldben háziállatokat evő haiti bevándorlókról szóló álhír politikai propagandacélokra történő felhasználásának, szélsőséges eseményekbe torkolló következményeinek és visszhangjának terjedelmes és gazdagon dokumentált cikket szentel a Wikipédia (ld. az irodalomjegyzékben).

A megevett kutyák hattyúdala

2. ábra: Pillanatkép D₂-ből

Szövege a következő:

In Springfield...

*They're eating the dogs, they're eating the cats
They're eating the pets of the people that live there.*

*People of Springfield please don't eat my cat
Why would you do that? Eat something else
People of Springfield please don't eat my dog
Here's a catalogue of other things to eat*

*They're eating the dogs (woa woa woa woof)
They're eating the cats (meow meow meow meow)
They're eating the pets of the people that live there.*

(Springfieldben...

*Megeszik a kutyákat, megeszik a macskákat.
Megeszik azoknak az embereknek a háziállatait, akik ott élnek.*

*Springfield népe, kérlek, ne edd meg a macskámat!
Miért tennétek ilyet? Egyetek valami mást!
Springfield népe, kérlek, ne edd meg a kutyámat!
Itt van egy lista más ételekről, amiket ehettek.*

*Kutyákat esznek (vau vau vau vau)
Macskákat esznek (miau miau miau miau)
Megeszik azoknak az embereknek a háziállatait, akik ott élnek.)*

D₂-t akár prototipikus példajaként is tekinthetnénk a (Petőfi S.-től örökölt terminussal élve) a dominánsan verbális multimediális kommunikátumoknak. Ez egy szövegközpontú zenemű, melyben azonban a szöveg rendkívül egyszerű mind felépítésére, mind pedig az általa közölt tartalomra nézve. A többi médium azonban igen intenzíven játszik közre a hallottak tárgyalásában, árnyalásában, megsokszorozva a nézőpontokat és az információforrásokat. M₂ mellett szinte folyamatosan jelen van, és hallatja hangját M₁, továbbá megjelenik M₁ vitapartnere (Harris) is, akinek mimikája, nevetése ellenpontoszza M₁ megnyilatkozását. Emellett állatok egész serege tűnik fel: egy éneklő husky, egy szintén éneklő szürke macska és további macskák, végül egy ijedt tekintetű feketés színű kutya. M₂ zenél és énekel (M₁ intonációját követve), mindezt különböző gesztusokkal (például az ehető ételek színesben nyomtatott listájának bemutatásával) kísérve. A szám dallamos, kissé melankolikus, zenei szövete egyszerű, mérsékelt (90 körüli) tempójú; a dallam M₁ intonációs görbéjén alapul (vö. 3. ábra).

3. ábra: D₁ dallamvonalának feldolgozása D₂ egy részletében³

D₃ (ld. egy *MonoNeon* művésznéven ismert amerikai basszusgitáros és experimentális zenész, Dywane Eric Thomas Jr. (a továbbiakban M₃) 2'03" hosszúságú műve. A szakmájában neves (Grammy-díjas) zenész kevésbé populáris műfajokban/stílusban alkot, a funk és a fúziós jazz világában. A „*They're Eating The Dogs, They're Eating The Cats*” (feat. Donald Trump) című zenei videója az előbbinél (D₂-nél) korábban, már a vita másnapján felkerült YouTube-csatornájára, azonban mind ez ideig csupán 147.244 megtekintést tudhat magáénak. Valószínűleg amiatt is, mert sokkal inkább rétegzene, melyet szerzője művel, közönségfogó show-elemek nélkül (*MonoNeon* tarka neonszínekből összeállított bizarr ruházata is – mindig ilyet visel – inkább afféle elidegenítő effektusként hat), és ez a konkrét produkciója is sokkal absztraktabb, mint D₂. Ez is épít a

³ A kották a zenei anyagnak a Melody Scannerrel végzett gépi feldolgozása alapján készültek (ld. a forrásjegyzékben).

A megevett kutyák hattyúdala

szöveges médiumra, de az mindössze a D_1 által előadott *they're eating the dogs. The people that came in. They're eating the cats. They're eating – they're eating the pets of the people that live there. And this is what's happening in our country* szekvenciára korlátozódik, helyenként a *cat* 'macska' és a *dog* 'kutya' szavak ritmizált ismétlésével (ezért itt külön – (3)-ként – nem is adjuk meg újból).

4. ábra: Pillanatkép D_3 -ból

D_3 -ban is „saját szólama” van M_1 -nek, melyet a darab elején M_3 unisono játékban követ basszusgitáron (vö.: 5. ábra), dobgéppel és szintetizátorral kísérve magát, illetve vokális effektusokat alkalmazva. Az M_1 által szolgáltatott alapmotívumból összetett, disszonáns zenei szövet épül fel, mely D_2 -nél gyorsabb (110 körüli) tempójú.

♩ = 115 MonoNeon

eat ing the dogs the peo ple that came in they're eating the cats they're eat ing they're eat ing the pets of the people that live (they're)

this is what hap pen ing in our count ry there

5. ábra: D_1 dallamvonalának feldolgozása D_3 egy részletében

D₄ a Newsweek hírportálján 2024. szeptember 18-án megjelent cikk D₂-ről, mely hírt ad ez utóbbi szárnyaló sikeréről az online térben, valamint arról, hogy az abból származó bevételét (a cikk megírásáig csak a YouTube-on 16.000 dollárt) M₂ egy springfieldi állatmentő egyesületnek adományozza. Az M₂-től e-mailben kapott információk alapján emellett arról is hírt ad, hogy: (a) M₂ személyesen érintve érzi magát az amerikai politikával kapcsolatban, bár (b) semelyik politikai oldal mellett nem köteleződik el, mert inkább a zene és az állatok egyesítő erejében hisz; hogy (c) rajongói biztatták D₂ elkészítésére, és hogy (d) D₁ alapján, melyet mulatságosnak és bizarnak talált, ugyanakkor rögtön felismerte a benne lévő dallamkomponenst, pillanatok alatt megszületett benne a dal gondolata.

D₅ a France 24 tévécsatorna 2024. szeptember 22-i angol nyelvű adásában közvetített interjú M₂-vel. Ez a D₄-ben olvasottakhoz képest azzal az új információval szolgál, hogy D₂-t nagy sikere miatt a megjelenése óta minden koncertjén, cask-nem naponta elő kell adnia M₂-nek, olyannyira, hogy már szinte megcsömörlött tőle. Más klipjeiből vett videóbejátszások és a riporter kérdésekre adott válaszai azt erősítik meg, hogy művészetével afféle „szeressük egymást, gyerekek!” és „mindennek úgy örülhetünk, ahogy van” filozófiát igyekszik megvalósítani.

Végül pedig D₆ a Huffpost portálján az előbbieknél évekkel korábban – 2017-ben – megjelent írás M₃-ról (ilyet egyébként alig találunk), mely annyiban releváns mégis, hogy megtudjuk belőle: addigra már M₁-nek, akit (saját bevallása szerint) nem kedvel, nem kevesebb mint 24 „hencegését” fordította le a zene nyelvére.

2.2. Diszkusszió

Nézetünk szerint az egyáltalán nem szorul bizonyításra, hogy D₂ és D₃ tökéletesen megfelel a multimediális szöveg ismérveinek. Petőfi S. (2004: 222–287) külön fejezetet szentel egy Weöres Sándor-versre írott Kodály-kórusmű szemiotikai textológiai elemzésének. D₂ és D₃ hasonló elemzés tárgyává volna tehető, és ráadásul esetükben további médium vagy médiumok tekintetbe vételével lehetne demonstrálni a szemiotikai textológiai szövegelemző modell alkalmazhatóságát. Egyes műfaji sajátosságaik ugyanakkor egy viszonylag fiatal, a mi diszciplínánk által eddig nemigen vizsgált, de a mai mindennapi kommunikációban rendkívül elterjedt és erősen ható, fontos jelentésközvetítő funkcióval bíró szövegfajta, a mém⁴ kutatási tárgyaink körébe történő bevonásának indokoltságát jelzik. Számos szövegtani alapkérdés tekintetében persze nem várhatunk válaszokat a mémek elemzésétől, más kérdések tekintetében azonban jelentős lehet a hozadékuk. Ilyen területek a multimedialitás és az interpretáció. Nem kétséges ugyanis, hogy

⁴ Melynek egyébként gazdag – mások mellett szemiotikai – szakirodalma van, ld. például Wiggins monográfiáját (2019).

a szóban forgó szövegek más szövegekkel interpretatív viszonyban vannak: azokra valamely sajátos interpretációjuk alapján reflektálnak, és ily módon empirikus vizsgálati anyagot szolgáltatnak mind az interpretáció alapjául szolgáló tudásbázisoknak, mind az interpretáció típusainak és mechanizmusainak feltáráshoz. Az persze más kérdés, méghozzá alapvető, hogy a bennük rejlő értelmezést hogyan tudjuk a lehetséges objektivitással explicitté és elemezhetővé tenni, hiszen ez a fajta értelmezés megformáltsága tekintetében jellemzően csupán implicit, kikövetkeztethető, miközben könnyen belátható, hogy vizsgálata a kommunikátumok széles körének tekintetében releváns ismeretekkel szolgál.

D₂ és D₃ közös jellemzője először is, hogy megformálóik nemcsak egyazon diskurzusra reflektálnak, hanem annak hajszálpontosan ugyanazt a fragmentumát ragadják ki, melyet változatlan formában be is építenek a saját megnyilatkozásukba, azt saját maguk által létrehozott verbális elemekkel minimális mértékben egészítik ki. Másodsor: a nem-verbális szövegkomponensek bősége viszont szorosan kapcsolódik az interpretált D₁ *figura* összetevőjéhez, azaz fizikai-szemiotikai arcához (Petőfi S. 2004: 90), és ezek jelenítik meg a D₂-ben és D₃-ban foglalt „interpretációs gesztusok” sokaságát. Amellett, hogy ez új, másfajta kihívást jelent a szövegten kutatójának, öröndetes tény is, hiszen az e komponenshez köthető szövegjelentés-elemek demonstrálására eddig jobbra csak a képversek (lássuk be: igencsak ezoterikus) köréhez folyamodtunk, így ezen „új” tárgyak módszeresebb bevonása éppen az elméleti keretek és az elemzőapparátus megerősítését kell, hogy eredményezze.

A harmadik közös jellemző az a tény, hogy a D₂-ben és D₃-ban kifejezésre jutó – belőlük kikövetkeztethető – interpretáció részleges és/vagy nem kimerítő, amennyiben arra a diskurzuskomplexumra, melybe M₁ hivatkozott megnyilatkozása szervesen beágyazódik, nem terjed ki, sőt arról is csupán homályosan és nagy általánosságban lehet sejtésünk, hogy M₁ diskurzusának kommunikatív jelentésével, annak voltaképpeni üzenetével számot vet-e ez az interpretáció, s ha igen, miként. És éppen ebben rejlik D₂, D₃ és általában a mémként (is) jellemezhető kommunikátumok hatóerejének egyik kulcsa: bár azok nélkül a diskurzusok nélkül, melyeket interpretálnak (és a terminus poliszémiájából bízvást kiemelhetjük az ’átértelmez’ és az ’újraértelmez’ jelentéseket is), ÉS anélkül a markáns interpretatív viszonyulás nélkül, amelyet megjelenítenek, egyszerűen nem léteznének, ebből az interpretációból vajmi keveset árulnak el kézzelfoghatóan. Sokkal inkább a befogadóval fennálló vagy létrejövő „cinkosságra” apellálnak. A felhasznált kommunikációs eszközök leginkább arra alkalmasak, hogy befogadókban a megnyilatkozóéval analóg interpretációját *váltsák ki* a – nevezzük így – referencia-diskurzusnak (esetünkben D₁-nek).⁵

⁵ „A dominant characteristic of memes is they do not communicate to us in logical well-structured arguments, but emotionally and affectively” (A mémek egyik meghatározó jellemzője, hogy nem logikus, jól felépített érvekkel szólnak hozzánk, hanem érzelmileg és affektív módon.) – Way (2021).

D₂ és D₃ D₁-gyel szembeni „szelektív” attitűdje alapvető támpont a bennük kifejeződő interpretáció feltárásához. Azzal ugyanis, hogy egy funkcióját tekintve nagy horderejű diskurzuskomplexumnak egy parányi, még hozzá anekdotikus fragmentumára összpontosítanak, és annak is egy felszíni sajátosságát, a *figurát*, azon belül is csupán annak a melodikai jellemzőit emelik ki, szükségképpen zárójelbe teszik, ezekhez képest jelentéktelennek minősítik a nagy egészt, a voltaképpeni diskurzust, illetve azt sugallják, hogy arra ennek a kiemelt fragmentumának az interpretációját extrapoláljuk. A D₂ és D₃ szolgáltatva multimediális adathalmaz tüzetes szemiotikai vizsgálata (mely túlmenne az itteni terjedelmi korlátokon) explicitálhatná azokat a jelelemeket és relációkat, melyek alapján a hétköznapi befogadó spontán interpretációjában a „(tragi)komikus” minősítést kapcsolja ezekhez a diskurzushoz, s általuk a D₁ képezte referencia-diskurzushoz is.

Vegyük észre, hogy ez a „szelektív” attitűd – mely (kissé „övon aluli”) interakciós eszközként a beszélgetőtárs diskurzusának valamely felszíni (jellemzően fonetikai, esetleg lexikogrammatikai) elemét megismételve, felnagyítva, azt mintegy létrehozója ellen fordítja – nagyon is hétköznapi kommunikációs jelenség, csakúgy, mint egy diskurzusnak – valamely résztulajdonsága alapján – túlzó általánosítással történő megítélése. Ezen az úton elindulva hamar eljutunk a paródia gazdag és változatos műfajához, melynek irodalmi változatai a kényesebb ízlésű szövegkutatók számára is aranybányaként szolgálhatják az interpretáció textológiai vonatkozásainak és végső soron a szemiotikai textológiai szövegmodell aspektusainak empirikus megközelítését.⁶ Ha tehát a bemutatott példáink első látásra a kommunikáció extrém eseteinek is tűnhettek, e megfigyelés fényében mindjárt nagyobb hasznot remélhetünk a tanulmányozásuktól elméleti apparátusunk továbbfejlesztése számára.

D₂ és D₃ azonban – minden hasonlósága dacára – lényegi különbségeket is mutat. A főttebb jelzett zenei–stiláris eltérések mellett, sőt ezeket kiemelve meghatározó bennük bizonyos diskurzuselemek jelenléte vagy hiánya. Képi (és részben akusztikus) síkon figyelmet kívánnak a D₂-beli kellemes konnotációjú jelenségek: Harris mosolyának és nevetésének osztenzív megjelenítése, szép („cuki”) és/vagy vicces háziállatok, állati viselkedések vezérmotívum-szerű használata, állathangok utánzása a verbális anyagban. Nem véletlen, hogy M₂ koncertjein (ahogyan ezt D₅ egy bevágott videórészlettel tanúsítja is) a közönség ez utóbbiakat lelkesen az előadóval, illetve helyette énekli. D₃ ehhez képest kifejezetten komor, és ha M₁ megnyilatkozása D₂-ben mulatságosnak tűnik (amint azt M₂ D₄-ben explicit ki is jelenti), ugyanaz D₃-ban sokkal inkább groteszknak hat. Ez utóbbiban nincsenek „kellemessé tevő” elemek; az egyik YouTube-kommentelő (McSpanty) rendkívül találó tömörséggel minősíti a produkciót „Dystopian Jazz”-nek (disztó-

⁶ A jelen tanulmány kereteiből kilépni nem akarván csak említés szintjén néhány munka a kérdés szöveg-tani szempontból is érdekes szakirodalmából: Hutcheon munkái, különös tekintettel Hutcheon (2023), Bex (1996), Dentith (2002), Rose (1993).

pikus jazznek); az ezért kapott 538 kedvelés is releváns indikátora lehet ezen értékelés érvényességének.

Verbális síkon egy apró, de meghatározó jelentőségű eltérést találunk D_2 és D_3 között. M_2 ugyanis kivágta D_1 egy mondatszakaszát (ami a videóvágás zökkenésében is tetten érhető 0:03-nál): nem hangzik el a *the people that came in* ‘Azok, akik idejöttek’ szövegszegmentum, hogy aztán jelentős csúsztatással a bevándorlók helyett általában Springfield népére terelődjön a kutya- és macskaevés gyanúja, és az idézés megáll az *And this is what’s happening in our country* ‘És ez történik az országunkban’ mondat előtt. Felvethető, hogy ezek „nem fértek bele” a versbe, hiszen M_2 – M_3 -mal szemben – „vette a fáradságot”, hogy saját dalszöveget írjon D_1 -ből. Ha azonban (és itt mutatkozik meg igazán a korrelációs korpuszelemzés haszna) a D_4 -ből és a D_5 -ből nyert információkra tekintünk, melyek értelmében M_2 kerüli a pártpreferenciák kifejezését, és inkább azt keresi, ami (potenciális) közönsége különböző pártállású tagjait összeköti, ezeket a kihagyásokat a tendenciózus szerkesztés és a sajátosan motivált interpretáció eredményének kell ítélnünk. Ezt erősíti meg D_2 hipertextuális beágyazódása M_2 állatos(-zenés) videóinak sorába, amivel élesen szembenáll M_3 -nak az M_1 „hencegéseit” feldolgozó (D_3 megítélése szempontjából releváns) produkciói alkotta kommunikátumláncolata. Az M_2 által hirdetett nézőpont-semlegességet – ha nem is írja felül, de – jelentősen árnyalja az, amit a saját keresztény fehér férfi mivoltáról és a jobb közép és bal közép határán mozgó nézeteiről a *Thoughts on the death of Charlie Kirk* című (egy évvel későbbi) videójában elmond. M_3 láthatóan és deklaráltan nem ugyanebbe a kategóriába tartozik. Ezeknek a tényeknek a mi számunkra kizárólag annyiban van jelentősége, amennyiben rávilágítanak M_2 és M_3 interpretációs bázisainak nem teljesen egyező voltára.

2.3. Az esettanulmány eredményei és kísérlet Petőfi S. tipológiájának alkalmazására

A fentiek alapján a következő megállapításokat tehetjük D_1 -nek a D_2 -ben és D_3 -ban kifejezett interpretációjáról:

1. D_2 és D_3 is D_1 interpretációjának kifejezései.
2. Sem D_2 , sem D_3 nem tartalmaz direkt, verbálisan explicitált interpretációt.
3. Mindkettő esetében a teljes multimediális jelkomplexusból kiinduló inferencia útján jutunk el az interpretáció megragadásához.
4. Ezeket az interpretációra vonatkozó következtetéseket az egymással relációban lévő diskurzusok elemzése megerősítheti vagy gyengítheti.
5. Az interdiszkurzív térben tett megfigyelések és az elemzett diskurzusok tekintetében releváns – tágabb értelemben vett – kontextuselemek többé-kevésbé közelebbi képet adnak a vizsgált értelmezések létrehozóinak interpretációs bázisáról.

6. Leginkább csak az interpretáció általános, globális tartalmára, orientációjára tudunk következtetni.
7. A vizsgált interpretációk nem referálnak tárgyukra annak teljes terjedelmében (szemben azzal, amit a modell implikál).
8. D_2 és D_3 is – intuitíve – *spontán* interpretáció kifejezéseként fogható föl, ugyanakkor Petőfi S. (2004: 106) ezzel szinonimnak tűnő *privát* kategóriája per definitionem idegen tőlük (a széles publikumra való hatás céljával születtek, és ez a hatás be is következik). Az *elméleti* kategória annyiban alkalmazható, amennyiben M_2 és M_3 is mögöttes koncepció alapján hozza létre interpretatív kommunikátumát, és a *professzionista* besorolás is indokolt, lévén, hogy mindketten magas szakmai tudás és képességek birtokában alkotnak. Márpedig mindezek a kategóriák Petőfi S.-nél (akinek bizonyosan nem ilyenfajta diskurzusok lebegtek a szeme előtt tipológiája kialakításakor) nem összekapcsolhatók, hanem vagylagosak.
9. Az interpretáló diskurzusok – D_2 és D_3 is – tartalmaznak *leíró*nak tekinthető interpretációelemeket, bár ezek a föntiek értelmében nem verbálisak, tehát leginkább az interpretált diskurzusrészlet(ek) és jelelemek multimediális felidézése sorolható ebbe a kategóriába. A modell feltehetőleg nem kifejezetten a megismétlésre szorítózkó diskurzuskomponensekre alkalmazza a *leíró* terminust; kérdés azonban, hogy az ilyeneket (melyek a prototipikus interpretáló szövegekben is előfordulnak) minek nevezzük.

A Petőfi S.-féle interpretációtípológia *argumentatív* kategóriájának alkalmazása problematikus. Mivel az interpretáció nem verbalizálódik, úgy vélhetnénk, ilyesmiről itt nem lehet szó. Az argumentáció fogalma azonban nem tekinthető univerzálisan definiált axiómának, így létezhet olyan felfogás, amely szerint D_2 és D_3 jelelemei és a hozzájuk köthető interpretációkomponensek között argumentatív relációk állnak fenn.

Miután D_2 és D_3 esetében nincs verbálisan explicitált interpretáció, az értelmező interpretáció típusát mint „egy vehikulumhoz (vagy egy vehikulum bármely alkotóeleméhez) formai szerveződést és vele összhangban lévő szemantikai felépítést rendelő” interpretációt (Dobi 2021: 70) aligha lehet kimutatni, s így az *elsőfokú*, *másodfokú*, *részlegesen figuratív* kategóriák is bajosan alkalmazhatók. Ugyanakkor vélelmezhető, hogy D_1 -et M_2 és M_3 is értelmezte valahogyan, mielőtt D_2 -t, illetve D_3 -at létrehozták, kérdés viszont, hogy ez az értelmezés pontosan mire vonatkozik.

A diszkusszióban leírt megfigyelések alapján a D_2 -höz és a D_3 -hoz köthető, belőlük következtetéssel levezethető interpretációknak *van* értékelő dimenziója (ennek a modell szerint előfeltétele az értelmező momentum megléte).

Meggyőzően lehet érvelni amellett, hogy D_2 és D_3 nagyjából ugyanannak a *leíró* interpretációnak a kifejeződése D_1 vonatkozásában, azonban (legalábbis részben) eltérő értelmező és főként *értékelő* interpretációt fűznek hozzá.

3. Következtetések; javaslat a Petőfi S. János-féle interpretációs modell átdolgozására

Az a benyomás erősödik meg bennünk a fenti reflexiók alapján, hogy a Petőfi S. által javasolt interpretációs modell kategóriái legjobban a verset/könyvet olvasó magánszemély, ugyanerről hivatásszerűen, intézményesült keretek között megnyilatkozó magyartanár, kritikus vagy kutató idealizált dichotómiájában keletkező lezárt interpretációs folyamatokat s ezek produktumait tükrözik. Ugyanakkor alkalmazásuk nehézkes lehet a kevésbé sztenderdizált interpretációs aktusokra, szövegekre. Miután ez utóbbiak a mindennapi kommunikáció részét képezik, és nem tartható kívánatosnak, hogy a szemiotikai textológia lemondjon a róluk való számadás lehetőségéről, célszerűnek látszik a modell újragondolása, összekapcsolva empirikus megalapozásának kiszélesítésével és megerősítésével. Ennek eredményét elmélyült szakmai párbeszédtől várhatjuk, amelyhez a fentebb előadottak a következő javaslatokat eredményezik:

1. Bár a modell leírásában történik említés a vehiculumok egészének vagy bármely részének az interpretációjáról, összességében mégiscsak teljes szövegek kimerítő és lezárt feldolgozására illenek leginkább a kategóriák és a meghatározások. Mint láttuk, az a kérdés is felvetődhet, hogy milyen reláció áll fenn egy vehiculumrészlet interpretációja és az azt magában foglaló diskurzusegész interpretációja között. A modellt – vagy legalábbis a fogalomkészletét – tehát alkalmasabbá kellene tenni az interpretáció *mozzanatainak* és *folyamatának* a megragadására is, hogy azt ne csak szummatívként, hanem inkrementálisan is leírassuk általa.
2. Nagyobb figyelmet kívánna az explicit módon ki nem fejezett és a nem verbális formában hozzáférhető interpretáció megragadása. A szöveg multimedialitásának elvéből következik az interpretáció – mint szöveg – multimedialitásának lehetősége is, ami szükségessé teszi az ismert formájában voltaképpen csak verbális formába öntött interpretációval számoló modell ennek megfelelő adaptálását.
3. Célszerű lenne kiküszöbölni, hogy a nem-elméleti, nem-professzionista interpretációtípusok mint másodrendűek, csekélyebb érvényűek jelenjenek meg a modellben. A spontán interpretációnak meg kellene adni az őt illető helyet és figyelmet, méghozzá úgy, hogy ezzel párhuzamosan az elméletit viszont körültekintőbben és differenciáltabban határozzuk meg, s ezzel együtt a „privát” és a „professzionista” terminusokat szigorú kritika tárgyává tesszük.
4. Tüzetesebb vizsgálat tárgyává kellene tenni az „argumentatív” interpretációtípus megkülönböztetését és mibenlétét is.

4. Konklúzió

Tanulmányunkban abból indultunk ki, hogy míg a szemiotikai textológia alapkoncepciója szerint feladatának tekinti a szövegek sokféleségéről, azok multimedialis dimenziójáról, illetve a multimedialis szövegekről való számadást általában, annak interpretációs komponense, a Petőfi S. által felállított tipológiai modell egy szűkebb, aszimmetrikus megközelítést tükröz. Arra voltunk ezért kíváncsiak, hogy ezt a modellt és interpretációtípológiát mennyire lehet „nem szten-derd” szövegekre, interpretációkra alkalmazni, vizsgálva, hogy milyen formákban fejeződhetnek ki az interpretáció különböző típusai, és ezek mennyire hozzáférhetők a vizsgálat számára, továbbá hogy az empirikus vizsgálódás tanulságait hogyan lehetne a modell továbbfejlesztésére felhasználni. Ehhez egymással interpretatív relációban álló multimedialis kommunikátumok együttesét elemeztük, és azt találtuk, hogy míg Petőfi S. interpretációtípológiájának mindegyik kategóriája szerint nem tudjuk ezeket besorolni, bizonyos rajtuk megfigyelt jelenségek leírására nem elegendő az általa kínált fogalmi apparátus. Így ennek újragondolására tettünk javaslatot az interpretáció mozzanatainak és folyamatának, a részleges, továbbá a nem explicit / nem (teljesen) verbális formában kifejeződő interpretációnak jobb megragadása céljából. Javasoltuk az interpretáció spontán vagy kidolgozott voltáról szóló koncepció és terminológia felülvizsgálatát is.

Irodalomjegyzék

- Bex, T. 1996. Parody, genre and literary meaning. In: *Journal of Literary Semantics* 25/3, 225–244.
<https://doi.org/10.1515/jlse.1996.25.3.225> (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- Csúry I. 2017. A zabolátlan koherencia. In: *Officina Textologica* 20, 11–38
- Csúry I. 2022. Az empirikus koherenciavizsgálat alapjai. Bevezetés a korrelációs korpuszelemzésbe. In: *Officina Textologica* 22, 154–168
- Dentith, S. 2002. *Parody*. London: Routledge.
- Dobi E. 2021. *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hutcheon, L. 2023. *A theory of parody: The teachings of twentieth-century art forms*. Urbana and Chicago: University of Illinois press.
- Petőfi, S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegselelemzésbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rose, M. A. 1993. *Parody: ancient, modern and post-modern*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Springfield pet-eating hoax*. In: Wikipedia.
https://en.wikipedia.org/wiki/Springfield_pet-eating_hoax
 (Letöltve: 2025. 10. 08.)

- Way, L. C. S. 2021. Trump, Memes and the Alt-Right: Emotive and Affective Criticism and Praise. In: *Russian Journal of Linguistics* 25/3, 789–809.
<https://doi.org/10.22363/2687-0088-2021-25-3-789-809>. (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- Wiggins, B. E. 2019. *The Discursive Power of Memes in Digital Culture: Ideology, Semiotics, and Intertextuality*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780429492303> (Letöltve: 2025. 10. 05.)

Források

- ABC News. 2024. *Harris-Trump presidential debate transcript*.
<https://abcnews.go.com/Politics/harris-trump-presidential-debate-transcript/story?id=113560542> (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- France 24. 2024. *France 24 English interviews producer of viral Donald Trump-inspired song 'Eating the cats'*.
https://www.youtube.com/watch?v=zwEDBRfUe_M (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- David Moye. 2017. *Genius Bassist Makes Donald Trump's Brags Sound Positively Musical*. https://www.huffpost.com/entry/donald-trump-dywane-mononeon-thomas_n_58b4bfd2e4b0a8a9b7858841 (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- Melody Scanner by Klangio* [Online alkalmazás].
<https://melodyscanner.com/> (Letöltve: 2025. 10. 10.)
- MonoNeon. 2024. „*They're Eating The Dogs, They're Eating The Cats*” (feat. Donald Trump). <https://www.youtube.com/watch?v=7tvfF6zfCHY>
(Letöltve: 2025. 10. 05.)
- Newsweek. 2024. *Donald Trump 'They're Eating the Dogs' Song Takes Off Online*. <https://www.newsweek.com/donald-trump-they-are-eating-dogs-remix-song-takes-off-online-1955752> (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- Boersma, P.–Weenink, D. 1992–2025. *Praat: doing phonetics by computer* [számítógépes program]. Version 6.4.44 (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- The Kiffness. 2024. *Eating the Cats ft. Donald Trump (Debate Remix)*.
<https://www.youtube.com/watch?v=3BrCvZmSnKA> (Letöltve: 2025. 10. 05.)
- The Kiffness. 2025. *Thoughts on the death of Charlie Kirk*.
<https://www.youtube.com/watch?v=oHXvMiMPXDM>
(Letöltve: 2025. 10. 05.)

The Swan Song of the Dogs Eaten János S. Petőfi's interpretation typology and text model in the light of multimodal analysis within an interdiscursive framework

The study starts from considering the misalignment between the global ambition of semiotic textology, on the one hand, searching to account for the diversity of texts, their multimediatic dimension, and multimediatic texts in general and, on the other, its

interpretative component, the typological model established by Petőfi, which reflects a narrower, asymmetrical approach seeming to give implicitly priority to an elaborate (written) interpretation of literary texts. We were therefore curious to see to what extent this model and typology of interpretation could be applied to “non-standard” texts/interpretations, examining the forms in which different types of interpretation can be expressed and the extent to which they are accessible for study, as well as how the findings of empirical research could be used to further develop the model. To this end, we analyzed a set of multimediatic communicative products in interpretative relation to each other. It could be established that not every discourse item can be classified according to each of the categories of Petőfi’s interpretation typology. At the same time, the conceptual apparatus the typology offers seemed to be insufficient to describe certain phenomena observed in them. We therefore proposed a rethinking of the model in order to better capture interpretative moves and processes, as well as partial and non-explicit/non-(fully) verbal forms of interpretation. We also proposed a review of the concept and terminology of spontaneous and elaborated interpretation.

6.

Mitől mese vagy nem mese Ottlik meséje?

Tudás és logika a szövegértelmezésben

DOBI EDIT

1. Elöljáróban

Az interpretáció során a befogadóban zajló mentális folyamatoknak vannak általánosan érvényes sajátosságai, és minden bizonnyal vannak az egyes értelmezőkhöz – valamint az adott interpretáció kereteként szolgáló kommunikációs helyzet aktuális tényezőihez – köthető vonásaik. Jelen tanulmány fókuszában az értelmező működése áll. A téma tárgyalásának általános elméleti kerete a szemiotikai textológia, különös tekintettel Petőfi S. János tudásbázis-értelmezésére és interpretációfelfogására, valamint az értelmezői logikai műveletekről szóló elképzelésére. A gondolatmenet megkívánja a logikai műveletek tárgyalásának tágabb kontextusba helyezését is, ezenkívül a mese műfajának jellemzését az elemzésre választott szöveg tipológiai – és atípusos – jegyeinek értékelése érdekében.

A tanulmány célja komplex módon hozzáférhetővé tenni a szövegjelentés-reprezentáció háttérében álló befogadói működést, amihez – a szemiotikai textológia apparátusán valamelyest túlmutatva – az elmélet részrendszerein (a tudásbázis- és az interpretációtípológián) alapuló szövegvizsgálatot összekapcsoljuk a logikai műveleteken nyugvó magyarázatokkal.

A komplex megközelítés tárgya Ottlik Géza *Az utolsó mese* című alkotása, amely nem pusztán mint az interpretációkutatás bemutatni kívánt „szemiotikai textológiai – logikai” komplex módszertanának szemléltetőeszköze áll a fókuszban, hanem mint az interpretációkutatás szempontjából is érdekes problematikát felvető szöveg. Miközben a tanulmány címében jelzett kérdésre (*Mitől mese vagy nem mese Ottlik meséje?*) keressük a választ, az elemzés egyes lépéseire fűzött magyarázataink nyomán nemcsak az interpretáció természetének szemiotikai textológiai és logikai vetületét ismerjük meg behatóan, hanem Ottlik művének műfaji dilemmájára is reflektálunk, valamint a szöveg jelentését (üzene-tét) is reprezentáljuk.

2. Az elemzés elméleti és terminológiai háttére

A szöveg elemzését előkészítendő az alábbiakban a gondolatmenet elméleti keretének négy részrendszeréről lesz szó. Nyilvánvaló, hogy a szövegalkotó és a

szövegbefogadó interpretáció során „aktiválódó” tudásbázisa, illetve ezek kölcsönhatása összhangban áll az értelmezett szöveg műfajával, az interpretáció természetével, az értelmezés folyamatában végzett logikai műveletekkel.

Elsőként Petőfi S. János szemiotikai textológiai interpretációfelfogásával foglalkozunk, szoros összefüggésben a szövegértelmezők rendelkezésére álló tudásbázisok tipológiájával (2.1. alfejezet). Ezt követően és részben ehhez kapcsolódóan a befogadó (szövegértelmező) klasszikus logikai műveleteiről lesz szó, amelyek jelen dolgozat szemléletében hangsúlyos szerephez jutnak az elemzett szöveg értelmezésének magyarázatában (2.2. alfejezet). Az elméleti és terminológiai áttekintést a mese műfaji jellemzőinek tárgyalása zárja, amit Ottlik művének műfajtipológiai megközelítése tesz szükségessé (2.3. alfejezet).

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy jelen tanulmány keretében – mivel a *műfaj* és a *szövegtípus* közötti különbségtételnek nem jut szerep a tanulmány célkitűzése szempontjából – a két kategóriát egymás megfelelőiként használom, mérlegelve az alkalmazásukkal kapcsolatos nyelvészeti, kognitív pszichológiai, kognitív funkcionális pragmatikai, nyelvelméleti álláspontokat, összesítve és egymással összevetve többek között Andor József, Hámori Ágnes, Kocsány Piroska, Simon Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor műfajról, szövegtípusról, illetve szöveg példányról alkotott véleményét (Andor 2017; Hámori 2006; Kocsány 2002; Simon 2010; Tolcsvai 2001, 2006a, 2006b, 2017: 283). Tudvalevő, hogy a szöveg- és műfajtipológia lehetőségeivel és korlátaival foglalkozó kutatásokat még jócskán lehetne sorolni.

2.1. A tudásbázis és az interpretáció szemiotikai textológiai megközelítése

A szöveg mint komplex jel jelenségének szemiotikai textológiai megközelítése számos olyan megállapításhoz vezet, amelyek hozzásegítenek az interpretáció többszemponútú jellemzéséhez.

A jelértelmezés kiindulópontja a közlő, illetve a befogadó jelentésreprezentáló szándéka, amelyhez támpontként az értelmező adott interpretációs helyzetbeli, adott pillanatban rendelkezésre álló tudása szolgál. Ezt a tudást Petőfi S. János tudásbázisnak nevezi, és a típusait három kategóriába rendezi. Ezek a tudás/hiedelem, a feltevések és az elvárások halmaza. Nem mellékes Petőfi S. megállapítása, amely szerint „ez a sorrend az interszubszejtivitas csökkenő foka érzékeltetéseként értelmezhető” (Petőfi S. 2004: 104). Ez a megjegyzés arra hívja fel a figyelmet, hogy egy szöveg jelentésének reprezentációját alapjaiban határozza meg a kommunikáló felek tudásbázisai közötti megfelelés, illetve átjárhatóság.

A tudásbázisokat Petőfi S. János aszerint is típusokba rendezi, hogy milyen természetű tartalmakat foglalnak magukban, azaz a szóban forgó tartalmakat a

befogadó mire használja az interpretáció folyamatában. Az egyes tudásbázistípusokat nagyvonalakban az alábbiak szerint jellemezhetjük:¹

– Az interpretáció centrális bázisába tartozik a tudások és a feltevések összes típusa minden lehetséges médiumra vonatkozóan, médiumspecifikusan rendszerezve. Petőfi S. a centrális bázis szerepét és működését a hosszú távú memóriához hasonlítja.

– A tudásbázisok rendszerében a lokális bázis az aktuálisan mozgósított tudásbáziselemek gyors és rendszerezett előhívásáért felel, elemei az interpretáció centrális bázisából kiválasztott tudásbáziselemek között teremtenek kapcsolatot. Petőfi S. elképzelése szerint a lokális bázis az operatív memóriához hasonlítható.

– A tipológiai bázisnak az interpretáció folyamatában kitüntetett szerepe van: a szövegtípusokra és a kommunikációs helyzetek típusaira vonatkozó tudást és feltételezéseket foglalja magában. Az, hogy az értelmező az interpretációs műveletek során a centrális tudásbázis mely elemeit fogja kiválasztani és használni, attól függ, hogy az éppen értelmezett szöveget mely szövegtípusba sorolja be, valamint miként azonosítja az adott kommunikációs helyzetet.

Hogy az interpretáció vizsgálatának szolgálatába állított szövegelemzés vonatkozásában fontos befogadói háttértudásról minél árnyaltabb képünk legyen, alább hosszabban idézem Petőfi S. arról szóló gondolatmenetét, hogy a tudásbázisok tudás- és hiedelemszektorának tartalma eltérő forrásokból származhat, ebből fakadóan pedig különválnak egy interpretációs folyamatban a „professzionális” és az egyéni értelmező megközelítések. Az itt olvasható példákban Petőfi S. – az előbbi A-val, az utóbbit B-vel jelezve – négy jól elkülöníthető interpretációs esetet ír le az inkább professzionális interpretációtól az inkább egyéni felé haladva:

„(Aa) Az interpretátor megpróbálhatja rekonstruálni az alkotóspecifikus ismereteket/hiedelmeket.

(Ab) Az interpretátor megpróbálhatja rekonstruálni azokat az ismereteket/hiedelmeket, amelyek az adott vehikulumra vonatkozóan adekvátnak tarthatók.

(Ba) Az interpretátor operálhat saját ismereteinek/hiedelmeinek rendszerével, nem törődve annak ellenőrzésével, hogy azok az ismeretek/hiedelmek történeti/filológiai szempontból adekvátnak tekinthetők-e az interpretálandó vehikulumra és/vagy annak alkotójára vonatkozóan.

(Bb) Az interpretátor operálhat egy másik (ténylegesen létező vagy csupán elképzelt) interpretátor általa feltételezett ismereteinek/hiedelmeinek rendszerével, ebben az esetben sem törődve annak ellenőrzésével, hogy azok az ismeretek történeti/filológiai szempontból adekvátnak tekinthetők-e az interpretálandó vehikulumra és/vagy annak alkotójára vonatkozóan” (Petőfi S. 2004: 106).

¹Jelen tanulmány törekvését nem vinné előrébb a tudásbázistipológia akkurátus bemutatása, pusztán a rendelkezésre álló tudásbázis szerepével szükséges és érdemes foglalkoznunk a példaszöveg értelmezése kapcsán.

A befogadó értelmező műveleteinek itt bemutatott „skálája” fontos szerephez jut bármely értelmezett szöveg műfaji besorolásakor, amikor is – az értelmezői művelet sor meghatározó kiindulópontjaként – a befogadó konkrét értelmezői státuszba helyezkedik: kirajzolódik az interpretátor befogadói magatartása, ennek részeként konstringenciaítéletének² természete (az intuíció vs. tudatosság foka), a felhasznált tudásbázisok jellege (forrásuk, propozicionális természetük: hit, tudás, feltételezés stb.). Itt az eddigiek nyomatékosságaként hivatkozom Tolcsvai Nagy Gábor véleményére, aki kognitív szövegtypológiai törekvéseinek jegyében azt fogalmazta meg a szöveg három megértési vetületére – a fizikai megvalósulás befogadására, a műveleti feldolgozásra és az összetett konceptuális szerkezet feldolgozására – alapozva, hogy „a szövegről mint összetett nyelvi produktumról és produkcióról csak e három szempont együttes figyelembevételével lehet leírást adni (Tolcsvai Nagy 2017: 283). A Tolcsvai Nagy által említett feldolgozási műveletek jellemzéséhez tesznek hozzá szándékom szerint a tanulmány 2.3. pontjában bemutatásra kerülő logikai műveletek.

Az interpretációnak a szemiotikai textológia keretében leírt jellegzetes formái értékes támpontot jelentenek, amikor egy szöveg jelentésének reprezentációját a befogadói műveletekre tekintettel (vagy úgy is) végezzük. Bizonyos általánosnak tartható befogadói viszonyulások alapján jól megkülönböztethetők egymástól az alábbi interpretációtípus-párok (vö. Petőfi S. 1997: 71–72, Petőfi S. 2004: 94–95):

- Spontán vs. elméleti: A spontán interpretáció intuitív módon jön létre, a kommunikáló felek változatos interakciója jellemzi; az elméleti interpretáció során a befogadó igazodik egy előre meghatározott – akár valamely konkrét elmélet keretéhez tartozó – szemléleti bázishoz.

- Értelmező vs. értékelő: Az értelmező interpretáció során a befogadó egy fizikai formához (vagy egy részletéhez) formai szerveződést és vele összhangban lévő szemantikai felépítést rendel; az értékelő interpretáció az értelmező interpretáció során végzett műveleteket egy előre meghatározott értékrendszer alapján minősíti.

- Strukturális vs. procedurális: A strukturális interpretáció során a befogadó az értelmező interpretációnak mint eredménynek a felépítését értelmezi, azaz a fel-

² „a konstringencia fogalma a közlői és a befogadói benyomás jellemzésére szolgál: az a szöveg konstringens, amelyhez a közlő, illetve a befogadó által rendelt tényállás együttest a közlő, illetve a befogadó el tudja fogadni a valóságban lehetséges tényállásként [...], általában véve a szöveg konstringenciája nincs szoros összefüggésben a szöveg (formai értelemben vett) nyelvi szerveződésével; a konstringenciaítélet gyakorlatilag nem a nyelvi síkon tetten érhető eszközök jelentés-összetartó hatásától függ. [...] a szóban forgó „ítélet” a felhasználó leggyakrabban nem tudatos, tervszerű tevékenységének az eredménye, sokkal inkább az első benyomása, amelynek forrása számtalan pillanatnyi hatás és mozgósított ismeretanyag; ugyanakkor feltételezhető, hogy az interpretáció alapsajátosságainak függvényében más-más tudatossági fok jellemezheti a különböző interpretációs törekvéssel értelmezett szövegekhez rendelt konstringenciaítéleteket. [...] a konstringenciának nagyon szoros ugyan a kapcsolata a koherenciával, de nem azonosítható vele; míg a koherencia a szöveg textualitásának pragmatikai sajátossága, addig a konstringencia a szövegértelmezést mint a befogadói működés produktumát jellemzi” (Dobi 2021: 79–80).

építések elemei között értelmezett statikus relációkat reprezentálja; a procedurális interpretáció keretében ezeknek a viszonyoknak logikai, oksági és időbeli összefüggései is szerephez jutnak.

– Leíró vs. argumentatív: Leíró mind a strukturális, mind a procedurális interpretáció abban az esetben, ha pusztán az interpretáció eredményét reprezentálja anélkül, hogy explicit érvelést is tartalmazna arra vonatkozóan, hogy miért az éppen adott interpretáció lett létrehozva; argumentatív bármelyik, amennyiben explicit érvelést is tartalmaz.

– Elsőfokú, részlegesen figuratív vs. másodfokú: Elsőfokú interpretáció során a befogadó a fizikai formához betű szerinti jelentést rendel; részlegesen figuratív interpretáció során a fizikai forma elemeinek egy részéhez betű szerinti jelentést, másik részéhez pedig figuratív (metaforikus, metonimikus stb.) jelentést; másodfokú interpretáció során a fizikai formához a befogadó szimbolikus jelentést rendel, abban az esetben is, ha a szöveg betű szerinti vagy figuratív interpretációt is lehetővé tesz.

A jelen pontban ismertetett kategorizálásnak a háttérében olyan szempontok sorakoznak (mind az interpretáció folyamatában aktiválható tudásbázisoknak, mind pedig magának az interpretációnak a jellemzésében), amelyek egyértelművé teszik a jelhasználó mentális folyamatainak meghatározó szerepét az interpretáció irányításában. A jellemzett kategóriák sokszínűsége nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll az alkotó és a befogadó mentális működésének, illetve e működések interakciójának a komplexitásával, az értelmezéskor aktivált tudásbázisok sokrétűségével.

2.2. Röviden a mese műfajáról

Azon túl, hogy az interpretáció vizsgálata szempontjából jelen gondolatmenetben lényeges, hogy a befogadó intuitíve mit tart mesének, vagyis számára mi tesz egy szöveget mesévé, a mese műfajába tartozóvá, nyilvánvalóan érdemes a prototipikus mesék jellemzőiből, mesévé tevő motívumaiból kiindulni. Ez jóval összetettebb annál, mint amilyennek első közelítésben tűnik, mert a meseszövegek számos altípus megkülönböztetését teszik lehetővé, amelyek meghatározó jegyeikben jobban vagy kevésbé eltérőek. Alább kissé hosszán idézem a Kulturális Enciklopédia mesemeghatározását, mert ennek egyes részletei hasznosak lesznek Ottlik művének elemzésében, majd V. J. Propp kutatásaira is kitérek, hogy a lehetséges műfaji keveredések magyarázatához támpontokat kapjunk.

2.2.1. A mese műfajának tipológiája

A *mese* műfajmegnevezéssel egy epikai műfajcsoportot jelölünk, amely a „legősibb műfajok egyike” [...] Az ide tartozó alkotások fantasztikus-csodás (vagy

legalábbis valószerűtlen) elemekkel átszőtt, általában időben és térben is fiktív körülmények között játszódó eseményeket ábrázolnak. A reális világot képviselő hősei jobbra elvont típusok (az öreg király, a legkisebb fiú, a juhász stb.), s ezek legtöbbször képzeletbeli hősökkel (óriások, törpék, tündérek, boszorkányok, varázslók, sárkányok) és fantasztikus tulajdonságokkal felruházott jelenségekkel (beszélő állatok, növények, tárgyak stb.) állnak szemben. Az események is valószínűtlenek, de egy sajátos hagyomány logikáján belül maradva a cselekmény menetében az egyik esemény bekövetkezése már valószínűvé teszi a másikat. Jellegzetes vonása az egyszerű világkép, mely átmeneti típusokat nem ismerve éles határt húz a jók és a rosszak közé. A végkifejletben a mese diadalra juttatja a jókat, és megbünteti a gonoszokat” (Kulturális Enciklopédia).

Az enciklopédia a mesék típusait is ismerteti, számolva a csoportosítás többféle lehetséges szempontjával, és érzékletesen emelve ki (sőt, egy-egy mű említésével is szemléltetve) az egyes típusok és altípusok tipológiai jegyeit. Ezeket áttekintve hasznos támpontokat kapunk az elemzett mű meseszerűségének és „meseszerűtlenség”-ének értelmezéséhez.

– A mese **eredete szerint** lehet népmese és műmese, melyek mindegyike létezett már az ókori irodalomban. Noha a népmesékből már a reneszánsz óta táplálkoznak a műmesék, a figyelem igazán csak a 19. században (a Grimm testvérek gyűjteménye nyomán) fordult felénk.

– A **folklorisztikai megközelítés** – a korok és kultúrák szerinti változatossággal is kalkulálva – megkülönbözteti egymástól a varázsmeséket, a tréfás meséket, a formulameséket, valamint a novellameséket.

A *varázsmese* – amelyet *mágikus mesének*, *csodamesének* vagy a nyugat-európai és a magyar kutatásokban *tündérmesének* is neveznek – fő motívuma az, hogy „cselekményében csodálatos események játszanak uralkodó szerepet”. Egyik altípusában, a *hősmesében* „egy központi hős harcnak ábrázolt küzdelemben győzi le ellenfelét”.

Másik mesetípusként különítik el a *tréfás meséket*, amelyek „legtöbbször ostoba emberekről szóló humoros történetek”. A tréfás mesék altípusa a *hazugságmese*, amely – az elnevezése is elárulja – hazugságok sorozatára épül.

A *formulamesék* műfaji sajátosságai elsősorban a meseszerkezetre vezethetők vissza, amely tartalom meghatározó tényező is. A formulamese altípusai a *láncmese* – amellyel rokonítható a *végtelen mese* –, valamint a *csalimese*. Az első két altípust a részek valamilyen elv alapján történő ismétlődése jellemzi: a láncmesében az események bizonyos feltételek teljesülése mentén követik egymást; a végtelen mesében az események ciklikus ismétlődése nem vezet el a végkifejletig, hanem a történet befejezetlen marad. A csalimese a félrevezetésre épül: a prototipikus (hagyományos) mesekezdetet egy formula végtelen ismétlése követi, nemritkán a mese hirtelen befejezéséhez vezetve.

Jelen dolgozat témája szempontjából érdekes kategória lehet a *novellame-se* műfaja is, anélkül, hogy megelőlegeznénk az elemzett szöveg műfaji besorolását, hiszen Ottlik meséjének értelmezése és műfaji jellemzése ennél sokkal komplexebb megközelítést kíván. A középkor után elterjedt novellamese tartalmát és megjelenítését tekintve a többi mesetípusnál realiztikusabb, életszerűbb. Az enciklopédiát idézve „cselekményének ideje és helyszíne konkrét, csodálatos hősei helyébe a valóságos társadalom típusai lépnek, de világábrázolásában változatlanul a meseszerűség, a fantasztikum uralkodik” (Kulturális Enciklopédia).

Az enciklopédia összegzését a meséket tipologizáló Propp megközelítésével árnyaljuk, aki szemléletesen emeli ki a varázsmesék és a novellamesék azon tulajdonságait, amelyek – ahogy ezt a tanulmány elemző fejezetében látni fogjuk – jó támpontok lesznek az Ottlik-szöveg műfaji jellemzőinek azonosításakor.

Propp a mesék történeti kutatása alapján arra a következtetésre jut, hogy a varázsmese „károkozással vagy valamilyen hiány előidézésével (rablás, elűzés stb.), illetve valamilyen birtokolni vágyott tárgy utáni sóvárgással (a király elküldi a fiát a tűzmadárért) kezdődnek, majd a hős elindul otthonról, s találkozik az ajándékozóval, aki varázseszközt vagy a keresett tárgy megtalálásához hozzásegítő segítőtársat ad neki; ezután a hős megküzd az ellenfelével (általában a sárkánnyal), visszatértében pedig üldözőbe veszik” (2006: 15). Propp azonosítja a varázsmesék állandó és változó elemeit, előbbiekhöz elsősorban a mese szereplőinek cselekedeteit sorolja, amelyeket funkcióknak nevez; utóbbiakhoz a szereplők tulajdonságait, szerepeit. Általánosítja azt az észrevételt, hogy „a mese sok esetben ugyanazt a cselekvést tulajdonítja a legkülönbözőbb szereplőknek” [...]; a mesék szereplői, bármily különbözőek legyenek is, gyakran ugyanazt teszik, egyformán cselekszenek” (2005: 28).

Propp a novellamesékben számos hasonlóságot fedez fel a varázsmesékkal. A novellamesét a varázsmese modernizált változatának tartja, amelyet az hívott életre, hogy a megváltozott társadalmi rendszerben élő, új életformájú ember, aki a mindennapokban már más konfliktusokban találta magát, új műfajokra tartott igényt (2006: 352).

2.2.2. Mit üzen a mese? A mese műfajának funkcionális – történeti – megközelítése

Hogy kontextusba helyezhessük Ottlik Géza „utolsó meséjének” üzenetét, azt, hogy mit üzen a szerző a mesés, egyidejűleg meseszerűtlen motívumokkal, röviden áttekintjük, mi szülte a mese műfaját, mi volt az eredeti szerepe, és melyek a műfaj mára tisztán kirajzolódó változásai. Az eddigiekben többször idézett Propp mellett az alábbiakban támaszkodok Boldizsár Ildikó kutatásaira, aki a

mesével gyógyítás (meseterápia), közvetetten a mesével tanítás témakörében figyelemreméltó gondolatokat fogalmaz meg (Boldizsár 2019).

A mesék az archaikus kultúrákban azt a célt szolgálták, hogy – a mesemondók – nemzedékről nemzedékre átörökítsék a tapasztalati tudást. A meséknek tehát óriási jelentőségük volt. Tudatosan nagy becsben tartották őket, hiszen a tanítás nélkülözhetetlen eszközei voltak: komplex tudásanyagot és erkölcsi tanításokat közvetítettek. A mesék, a mesemondás eredeti célja egy közösség szellemi és morális értékeinek elmélyítése volt, iránymutatás, mintaadás a hallgatók számára a saját életükhöz. A mesék tehát egy közös értékrend kialakítását, közvetítését és fenntartását szolgálták, ezáltal a meséknek közösségformáló szerepük is volt, összekötötték a közösség tagjait (vö. Boldizsár 2019: 13).

Boldizsár a mese szerepének vizsgálatában jelentőséget tulajdonít Propp azon kutatásának, amelyben utóbbi kidolgozza a mese és a beavatási rítusok érintkezésének koncepcióját. Bár Ottlik utolsó meséjében nem részletezi a királyfi hőstetteit – az olvasó ezeket kénytelen a mesehagyományról való ismerete alapján elképzelni –, ezek lehetséges forgatókönyve nem hagy túl nagy mozgásteret az egyéni képzelet számára; vagyis hagyományosan viszonylag véges azoknak az eseményeknek a palettája, amelyek megtörténhetnek egy mesebeli királyfival, mire elnyeri a királykisasszony kezét. Propp szerint „a mítoszok és a mesék kompozíciója egybeesik a beavatási szertartás eseményeinek sorrendjével. Ez alapján azt gondolhatjuk, hogy éppen azt mesélték el, ami a fiatallal a valóságban is megtörtént. Közben azonban nem ő maga volt a történet főszereplője, hanem az ő, a nemzetség és a szokások létrehozója [...]. A beavatandónak elmondták azoknak az eseményeknek az értelmét, melyeket rajta is végrehajtottak. Az elbeszélések hasonlóvá tették őt ahhoz, akiről szóltak. Az elbeszélések, a kultusz részét képezték” (Proppot idézi Boldizsár 88).

Mára a meséknek az a szerepe, amelyet korábban a közösségi mesemondás révén betöltöttek, háttérbe szorult, mivel a mesemondás szokása a modern társadalmak felnőtt közösségeiben mára eltűnt. Ennek következményeként elvesztettük annak lehetőségét, hogy a mesék révén kapcsolatba kerüljünk vágyainkkal, szellemi gyökereinkkel és kulturális értékeinkkel (Boldizsár 2019: 14).

A meséket a köztudat – amíg nem kezdett irántuk tapinthatóan érdeklődni a szövegtudomány – a valóságtól elrugaszkodott, kitalált, illúziókeltő történetekként értelmezte, amelyek főként a gyermekek szórakoztatását szolgálják, nekik szólnak. Később a szövegvizsgálatok rávilágítottak arra, hogy a mesék többsége – előtérben a varázsmesékkal – olyan motívumokat használ, amelyek visszavezethetők különböző szociális „intézményekre” (vö. pl. Propp 2006: 351), azaz a mesék a valódi világ részleteire, a múlt eseményeire, jelenségeire, összefüggéseire támaszkodva jöhetnek létre (vö. Boldizsár 2019: 15). Propp is erre a következtetésre jut: „a mese kompozíciós egysége nem az emberi psziché valamilyen sajátosságában rejtőzik, nem a művészi alkotás sajátosságában, hanem a múlt

történeti valóságában. Azt, amit most elmesélnek, valaha ténylegesen megtették, eljátszották. Azt pedig, amit nem tettek meg, legalább elképzelték” (2006: 352). Boldizsár szerint is tévedés, hogy a mesék pusztán az illúziók világát jelenítik meg. A mese „olyan történet, amelyben mindenért meg kell dolgozni, semmi sem magától szép és jó [...]. A hős épp azért jár be egy utat, hogy széppé, jóvá, működővé tegye maga körül mindazt, ami rút, rossz vagy működésképtelen” (Boldizsár 2019: 14–15). A hős által bejárt út eredménye nemcsak a vágyott boldogság elérése, lehetőleg társra találva („Boldogan éltek, amíg meg nem haltak.”), hanem az is, hogy a tettei révén rendet tegyen a saját világában.

2.3. A befogadó/szövegértelmező logikai műveleteit leíró kategóriák

A szövegtani megközelítések többsége – többnyire pusztán említés szintjén – számol azzal, hogy a logikai műveleteknek szerepük van a szövegjelentés reprezentálásában (rekonstruálásában). Azok a logikai műveletek, amelyeket a jel használója végez a tudásbáziselemek kiválasztása és elrendezése során, Petőfi S. János szemiotikai textológiai szemléletű szöveg megközelítésében rendszerezetten és motiváltan jelennek meg a kommunikációval, illetve a befogadó oldalán feltételezett szövegértelmezői mentális műveletekkel összefüggésben.

Petőfi S. elméletének szóban forgó logikai modulja szemlélteti azt a látásmódot, amellyel az elmélet keretében az elemző a jelhasználó mentális procedúrájához közelít. Ez a nézőpont nem teszi lehetővé az interpretáció mentális művelet-sorának szisztematikus leírását, azt sem, hogy egymásra vonatkoztassuk a kommunikáló partnerek mentális tevékenységének lépéseit. A szemiotikai textológiai jelentésreprezentációnak egyelőre nincs explicit kategóriarendszere ehhez, pusztán – a klasszikus logikára alapozva – megadja azokat az átfogó logikai műveleteket (indukció, dedukció, abdukció), amelyekkel a rendelkezésre álló tudásbáziselemek felhasználásának módja egy-egy konkrét szöveg értelmezési folyamatában jellemezhető.

Az alábbiakban azokat a jellemzőket számba véve tekintjük át a három említett logikai műveletet, amelyek jól azonosíthatók a – különböző kommunikációs helyzetekben, eltérő alkotói szándékkal megjelenő – szövegek értelmezésének folyamatában is. Noha az Ottlik-alkotás műfaji besorolásának kérdésköre kapcsán nem elegendő a szóban forgó logikai műveleteket nagyvonalakban szemlélnünk, abból az egyszerű jellemzésből indulunk ki, amely a három „dukció”-hoz kapcsolódó műveleti irányt veszi alapul. Eszerint az indukciót az egyestől az általános felé haladás jellemzi, vagyis az induktív logika a „bevezetni” elv szerint működik. Ehhez képest a dedukció az általánostól az egyes felé halad, tehát a „levezetni” elv az alapja. Az abdukciót Kisiel – igaz, hogy a természettudományos vizsgálatok jellemzésében – a két másik logikai művelet „között” helyezi

el, mint a felfedezés stabil eszközét: az abduktív logikai művelet a résztől az egész felé és az egésztől a rész felé váltakozva halad (vö. Kisiel 2001).

Sántha Kálmán alábbi összefoglalása egy-egy példát mutatva lényegretörően veti össze a három logikai művelet fő sajátosságait (l. 1. táblázat, 2008: o.n.).

Dedukció	Indukció	Abdukcio
A) Minden tanuló szorgalmas. B) Péter tanuló. C) Péter szorgalmas.	C) Péter szorgalmas. B) Péter tanuló. A) Minden tanuló szorgalmas. (?)	A) Minden tanuló szorgalmas. C) Péter szorgalmas. B) Péter tanuló. (??)
Ez deduktív következtetés, A-ból és B-ből következik C. A következtetés e formáját gyakran megtaláljuk a matematikában és a klasszikus logikában.	Ez induktív következtetés, ahol C és B után, noha valószínű, de nem meggyőzően igaz A. Itt tűnhet fel a szubjektivitás, hiszen ha csak szorgalmas tanulókat ismerünk, akkor ebből az esetből kiindulva általánosítunk.	Ez abduktív következtetés, ahol noha A és C szerint B lehetséges, de semmi esetre sem valószínű. A következtetés bizonytalan, helyességére nincs egyetlen bizonyított eset sem.

1. táblázat: A dedukció, az indukció és az abdukcio értelmezése

Az itt summázott általános jellemzés alapján nemigen kérdőjelezhető meg, hogy a szövegértelmezések legtöbbje tapasztalati alapú, tehát az abdukcio logikai művelete jellemzi, azonban bizonyos műfajok esetében a deduktív, esetleg az induktív működés is érvényes lehet. A dedukcio leginkább azt a szövegértelmező folyamatot jellemzi, amely elsősorban arra a műfajra vonatkozó ismeretekre támaszkodik, amelybe egy aktuálisan értelmezendő szövegpéldány beletartozik. Jelen tanulmány problémafelvetése – miszerint mese-e Ottlik Gézának *Az utolsó mese* című írása – azt a feltevést implikálja, hogy a deduktív logikai működésnek van szerepe az elemző megközelítésben. Példaként említhető, hogy dedukcio jellemzi például a tudományos szövegek jelentésrepresentációját vagy olyan szövegeket, amelyek műfaji sajátosságai alapjaiban határozzák meg a befogadói attitűdöt (pl. bölcséleti szövegek, ételreceptek, viccek stb.). Az induktív logikai működés legvalószínűbben olyan szövegértelmezések sajátossága, ahol megjelenik a más szövegekkel való összevetés igénye vagy lehetősége, vagyis az interpretáció intertextuális megközelítésben értelmezhető szövegekre irányul.

Véleményem szerint nagyon érdekes kérdés, hogy a tudományos törekvésű szövegjelentés-representációban (tekintsük ilyennek a jelen dolgozat fókuszában álló szövegvizsgálatot) milyen szerepet töltenek be, és hogyan kapcsolódnak össze a fentebb jellemzett logikai műveletek. Mint az értelmező tudásbázisával valószínűleg a legszorosabban összekapcsolódó logikai műveletről, az abdukcioról foglaljuk össze a továbbiakban, ami a kapcsolódó szakirodalomban a szövegvizsgálatok szempontjából releváns ismerettként hozzáférhető. Több forrás –

köztük Petőfi S. János is a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció megalapozásakor – az abdukció kulcsmotívumaként azt emeli ki, hogy tapasztalati alapú, így helyet ad a szubjektív viszonyulásnak is. Altenseuser (2000) megállapítása is ezt erősíti, aki szerint az abdukció révén ismeretlen indítékok, okok az ismert eredményekből vagy következtetésekből levezethetők, vagyis a szóban forgó logikai művelettel következtethetünk az eredményből és a szabályból az egyes esetre. Az egyetlen olyan logikai műveletnek tartja, amely egy logikai érvelésben új ötlet bevezetését teszi lehetővé³ (vö. Altenseuser 2000).

A dolgozat 3. fejezetében olvasható szövegelemzés kapcsán – beleértve a szöveg műfaji besorolásának kérdését, a mesei műfaj tipikus és atipikus jegyeinek megfigyelését – fontos tudatosítanunk, hogy a rendelkezésünkre álló ismeretek és elméletek birtokában törekszünk magyarázni az aktuálisan vizsgált jelenségeket. Tehát a kutatói magatartásunk abduktív. Még abban az esetben is, ha új elméleti kategóriát (vagy kategóriákat) kellhet alkotnunk egy jelenség (vagy jelenségek) magyarázatához, amennyiben a meglévő elméleti ismereteink és kategóriáink birtokában nem tudjuk kellő biztonsággal megmagyarázni őket.

Reichertz (2002) az abduktív logikai működést egyszerűen szellemi tevékenységnek (mentális folyamatnak) tartja, amely során a kutató az adott kutatásra vonatkozóan összegyűjt minden olyan adatot, információt, amelyek szerte összetartoznak, és a következtetéseihez alapul szolgálhatnak. Az említett kutatói működésben szerepet kap szerinte a kutató kreativitása, az intuíció, a szakmai (elméleti és kutatás-módszertani) felkészültség, azaz az abduktív logikai megközelítés szubjektív természetét Reichertz nézete is alátámasztja.

Sántha (2008) Bonfantini és Proni 1985-ben meghatározott *teljes struktúra-korreláció* fogalmára hivatkozva hangsúlyozza, hogy a különböző logikai eljárások – az indukció, az abdukció és a dedukció – kombinálhatók egymással. Szándékom szerint ezt fogjuk látni az Ottlik-szöveg elemzése, valamint a mű műfaji kérdéskörének vizsgálata kapcsán.

³ Petőfi S. a humán kommunikáció bizonyos jellegzetes példáinak elemzésével igazolja az abdukció műveletének központi szerepét a szövegjelentés-reprezentáció kognitív (szubjektív) hátterének megértésében: téves abdukciók mintázataival magyarázza a tudás és a feltételezés mint jelentésképezést meghatározó kognitív funkciók (világalkotó attitűdök) szerepét a szövegek (eltérő szövegtípusok) értelmező folyamatában. A tudós felismerése a téves abdukció jelentőségéről rendkívül fontos. Az esetek minimális tipológiájával rávilágíthatunk arra, hogy a szövegek jelentésreprezentációjában milyen szerepük van az értelmező kognitív folyamat egyes szakaszainak – kiemelten a befogadói értelmező aktust megelőző tapasztalati tudásbázis tudatosításának –, valamint arra, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a jelentéstulajdonítás és az abdukció mint jól definiálható logikai művelet. Petőfi S. négy lehetséges szakaszra hívja fel a figyelmet a téves abdukció folyamatában, ezek a következők: a) a szöveg értelmezésének első lépése, azaz a szöveg fizikai formájának azonosítása; b) a szövegnek mint fizikai tárgynak a tipológiai minősítése; c) a szövegjelentés értelmezéséhez kognitív séma (fogalmi séma, tudáskeret vagy forgatókönyv) kiválasztása; d) a nyelvi alakulatok betű szerinti és nem betű szerinti értelmezéséről való döntés (Petőfi S. 2009: 58–59).

3. Az utolsó mese elemzése

Ottlik Géza művének jelentésrepresentációját, műfaji elemzését és az interpretáció logikai műveleteinek jellemzését az alábbi lépések mentén végezzük el:

- Elsőként körvonalazzuk azokat a tudásbáziselemeket, amelyeket mozgósítunk a szöveggel való találkozásunk első pillanatától a szöveg értelmezésének folyamata során. Ezzel kapcsolatban fontos adalék, hogy a szóban forgó tudáselemek között nyilvánvalóan lesznek olyanok, amelyek „kollektív tudás” természetüknél fogva megegyeznek mindannyiunk reflexiójában, de valószínűleg akadnak majd olyanok is, amelyekre ez nem lesz érvényes, mert az egyéni tudati tartalékunk elemei. A szövegjelentés representációjához használt tudásbázis jellemzésével párhuzamosan az Ottlik-szöveg – jelen tanulmány céljának megvalósítását szolgáló – értelmezése által „előírt” interpretációt jellemezzük a szemiotikai textológia tipológiájára támaszkodva (3.1. alfejezet).
- Ezt követően a 3.1.-ben bemutatott interpretáció során feltételezhető befogadói logikai műveletekről lesz szó (3.2. alfejezet), amelyek a befogadót hozzásegítik az Ottlik művében lévő mesei és nem mesei elemek azonosításához.
- Végül (a 3.3. alfejezetben) az eddigi két lépés eredményeire, valamint a szöveg nyelvi megformáltságára támaszkodva összegezzük mindazt, ami reflexiónk része lehet a mű üzenetére és műfajára vonatkozóan.

Az elemzett írás szövege itt olvasható:

Ottlik Géza: *Az utolsó mese*

Volt egyszer egy elvarázsolt királyfi, aki egy tündérszép királykisasszony kezére pályázott. De csak úgy kaphatta meg, ha előbb legyőzi a hétfejű sárkányt, felépíti a kacsalábon forgó kastélyt, s felébreszti és megneveteti a befalazott, alvó királykisasszonyt. Sok-sok vesződés, kaland, hőstett, utazás és munka árán legyőzte hát a hétfejű sárkányt, felépítette a kacsalábon forgó kastélyt, és felébresztette az alvó királykisasszonyt. No, az mindjárt elmosolyodott, s megtartották a lakodalmat.

Aztán, hogy ez is véget ért, leültek egymással szemben, és mosolyogtak.

De eltelt egy nap, s még egy, még egy. Már az első is igen hosszú volt, mert sok órából állt, az órák meg sok percből, a percek sok másodpercből.

– Hát most mihez fogjunk? – kérdezte a királyfi.

– Most boldogok vagyunk – mondta a felesége.

– Igaz is.

De három nap múlva a királykisasszony szólalt meg.

– Mit is csinálunk most? – azt kérdi.

– Hát boldogok vagyunk – mondta az ura.

– Vagy úgy, persze.

Megint mosolyogtak egymásra egy napig, de akkor egyszerre felállt mind a kettő.

– No csak.

– Van egy ötletem – mondta a királyfi

– Befalazlak és elaltatlak megint.

– Jó!

– Lerombolom a kacsalábon forgó kastélyt, és föltámasztom a hétfejű sárkányt. Hogy újra legyen mit építenem, és legyen kit legyőznöm.

Neki is fogott mindjárt. Csakhogy ez nem volt már olyan egyszerű. Sok vesződség, még több hőstett, sem kaland, jövés-menés árán nem bírta lerombolni a kastélyt – mert az mindig elfordult előle a kacsalábakon –, még kevésbé bírta helyére tenni a sárkány levágott hét fejét, s nem lehetett a királykisasszonyt sem befalazni, elaltatni többé. Teltek a napok, amikből hónapok lettek és rövid esztendők, s így küszködtek.

Még ma is élnek, ha meg nem haltak.

3.1. A tudásbázis és az interpretáció tipológiai vizsgálata Ottlik Géza *Az utolsó mese* című írásának jellemzéséhez

Az alábbi gondolatmenet kapcsán fontos tudatosítanunk, hogy noha az értelmezés alapjául szolgáló tudásbázist és az interpretációt külön alfejezetekben jellemezzük, a szövegjelentés reprezentációja során alkalmazott tudás természete és magának az interpretációnak azon tényezői, amelyek alapján a tudományos megközelítés meghatározhatja az interpretáció típusát, összefüggnek egymással.

3.1.1. A tudásbázis működése az Ottlik-mű értelmezésében

Az Ottlik-mű első észlelésekor a szöveg fizikai formája, valamint a szöveg befogadására lehetőséget adó kommunikációs helyzet tényezői aktiválják **tipológiai tudásbázisunkat**. A kommunikációs helyzetet egyirányú kommunikációként azonosítjuk: a közlő és a befogadó időben és térben nem kapcsolódik össze, így mentális működések valódi interakciójára nem kerülhet sor (benyomásaink legfeljebb belső hangunkon ölthetnek nyelvi formát, képzeletbeli „párbeszédünk” segítheti a szövegjelentés reprezentációjának folyamatát). A szöveg nyelvi-fizikai formájának észlelése következtében a prózai szövegekhez igazodó befogadói magatartásunk kerül előtérbe. Az eddigi prózabefogadói tapasztalataink alapján olyan elvárásaink keletkeznek, amelyeket a prózai műfajok képesek kielégíteni.

A szöveg befogadásának következő (komplex) lépése a nyelvi megformáltság részleteinek észlelése. A nyelvi elemek jelentésének a szöveg befogadásának ütemében történő leképezése folyamatosan és intenzíven hat a befogadói tudásbázis – szövegértelmezéshez szükséges – elemeinek kiválasztására. Ez a folyamat dinami-

kus, változékony, nem egysíkú, nem egyirányú: pillanatnyi benyomások hatására újabb és újabb tudáselemek aktiválódnak, és írhatják felül a már aktiváltakat.

Az elemzett szöveg nyelvi elemsorának értelmezésekor már az első lépésben – a szerzőnek és a mű címének a „feldolgozásakor” – komplex mentális munka az *Ottlik Géza*, az *utolsó*, valamint a *mese* nyelvi elemek jelentésének összekapcsolása azoknak a tudásbáziselemeknek a felhasználásával, amelyek az említett kifejezések értelmezésekor aktiválódnak. A szöveg kezdő formulája – *Volt egyszer egy elvarázsolt királyfi* – az írás műfajára vonatkozó benyomásunkat abban az irányban szűkíthetné – esetleg szűkíti is –, hogy a szöveg a próza műfaján belül mese. Ennek a műveletnek a hatására a tipológiai tudásbázis további részletei aktiválódnak: például a mese műfajának sajátosságaira, a mese típusaira, a mesetípusok műfaji sémáira, motívumaira vonatkozó ismereteink, amelyek birtokában az észlelt szövegpéldányok közül azonosítani tudjuk a mese műfajába tartozókat. Tekintettel arra, hogy a tanulmány egyik központi kérdése a vizsgált Ottlik-mű műfaji sajátosságainak vizsgálata (a szöveg mese mivoltát igazolandó vagy cáfolandó), a 2.2. alfejezetet annak szenteltük, hogy szempontok szerint rendszerezve ismertessük a mese műfajának sajátosságait: a szóban forgó ismeretek javarészt a tipológiai bázisba tartoznak.

A szöveg műfajához kapcsolódó első benyomásunk „kölcsonhatásba” kerül **centrális tudásbázisunk** azon részleteivel (tapasztalatainkból, élményeinkből, tanulásból származó ismereteinkkel, feltevéseinkkel), amelyek a cím értelmezése során aktiválódtak. Ennek eredményeként olyan kérdések vetődhetnek fel, mint: Ottlik Géza írói tevékenysége miként kapcsolódik össze a meseírással? Mitől utolsó az *utolsó mese*? Vajon attól, amitől utolsó az utolsó tánc, az utolsó óra, az utolsó csepp (a pohárban), az utolsó esély, az utolsó figyelmeztetés, az utolsó szó (jogán), az utolsó láncszem, az utolsó mohikán? Ha pedig a mű valóban *mese*, akkor milyen mese: varázsmese, tanmese, novellamese stb.?

Mivel a centrális tudásbázis nemcsak hogy végtelen (körülhatárolhatatlan) ismeret-, tudás- és feltevés-halmaz, hanem egyénenként eltérő is, pusztán példa szintjén villanthatom fel azokat a centrális tudásbázis-részleteket, amelyek a tanulmány írásának, a mű értelmezésének és elemzésének a pillanatában nekem mint – a bevezetőben kifejtett szakmai cél elérése érdekében működő – interpretátornak a rendelkezésemre állnak. Nyilvánvalóan ez a halmaz sem lehet teljes és pontos, tekintve, hogy nem véges, nem körülhatárolható és változékony.

Az eddigiek érvényességét fenntartva tehát a rendelkezésre álló centrális tudásbázisba tartozhatnak például az alábbi ismeretek (beleértve a tanult adatokat, a tapasztalati alapú felismeréseket):

– Ottlik Géza életművére vonatkozó ismereteink, beleértve azt is, hogy az elemzésre választott műve 1945-ben az *Új Idők*-ben jelent meg a *Két mese* címet viselő „mesepár” második darabjaként, később pedig 1969-ben a *Minden megvan* elbeszélésgyűjteményében, majd 1991-ben a kötet bővített kiadásában.

- Meseélményeink, köztük olyanok is, amelyekhez személyes élethelyzetek, emlékezetes kommunikációs szituációk tartoznak.
- Az összeházasodásra vonatkozó tudásunk, személyes élményeink, valamint a fiatal házaspárként való boldogulásra vonatkozó élmények, ismeretek, feltevések sora.
- A boldogsággal kapcsolatos egyéni tapasztalati tudásunk, feltevéseink, hiedelmeink, szakmai forrásokból szerzett ismereteink.

A tudásbázisunk **lokális bázis**nak tekintett halmaza olyan értelmi, logikai, asszociatív kapcsolatokat foglal magában, amelyek a centrális bázisba tartozó elemek közötti kapcsolatok leírására alkalmasak. Ezek a viszonyok felelnek a tudásbáziselemek „hálózatos” tárolásáért: egy-egy tudásbáziselem több másikkal állhat valamilyen relációban, amely relációk újabb tapasztalatok, élmények hatására változhatnak és változnak is. Ilyen relációk lehetnek például az alábbiak:

- Az általunk ismert (olvasott, mondott, írt stb.) mesék bizonyos részletei és az Ottlik-mű bizonyos részletei közötti kapcsolat (azonosság, hasonlóság, ellentét, ellentmondás stb.).
- Valamilyen személyes élményünk és az Ottlik-mű szövegvilágának valamely részlete közötti kapcsolat.
- A boldogság jelentésével kapcsolatos ismereteink egyike-másikja, valamint a mesében megjelenő boldogságjelentés közötti kapcsolat.
- A mű címével (*Az utolsó mese*) kapcsolatban keletkező – fentebb már sorolt (*utolsó tánc, utolsó szó* stb.) – asszociációink és a cím közötti viszonyok.

A lokális bázisban dinamikus alakuló relációkat az említett példákkal éppen csak sejtetni lehet, minden befogadó lokális tudásbázisa tartalmaz kollektív (általánosnak vélhető), valamint szubjektív (egyéni benyomásokon alapuló) viszonyokat is.

3.1.2. Az Ottlik-mű interpretációjának típusos jegyei

Ha Petőfi S. János szemiotikai textológiai interpretációtípológiáját vesszük alapul ahhoz, hogy jellemezzük a szemléltetőeszközül elemzésre választott Ottlik-alkotás értelmezési folyamatát, akkor ehhez a jelen tanulmány 2.1. pontjában kifejtett kategóriapárok állnak rendelkezésünkre.

Az interpretáció jellemzésében kiindulópontunk az, hogy a gondolatmenetnek ebben a fázisában az én saját – a jelen tanulmány szerzőjeként, a szöveg elemző, értelmező befogadjaként végzett – mentális műveleteim vannak a fókuszban.

- Ottlik Géza *Az utolsó mese* című írásának értelmezése **elméleti** interpretáció, mert szemléleti alapjául a szemiotikai textológia elméleti kerete szolgál, valamint azok a diszciplináris kapcsolódások, amelyek a szemiotikai textológiai szöveg szemléletre hatnak (pl. megismeréstudomány, kognitív pszichológia, kognitív nyelvtudomány stb.).

- A szöveg befogadása és feldolgozása túlmutat az értelmező interpretáción, mivel a befogadó az ennek során végzett műveleteket egy előre meghatározott értékrendszer alapján minősíti, azaz **értékelő** interpretációt végez. A szóban forgó értékrendszer kifejtése a 2. fejezet alpontjaiban olvasható; nevezetesen az interpretáció jellemzése során alkalmazható tudásbázis-kategóriák, valamint a logikai műveletek áttekintése, ezenkívül a mese műfajához köthető tipológiai jegyek és kategóriák felsorakoztatása.
- Az interpretáció **procedurális** természetű, ugyanis olyan magyarázatokat is tartalmaz, amelyek az értelmezésnek mint eredménynek a statikus relációin, illetve ezek reprezentálásán túl a relációk logikai, oksági és időbeli összefüggéseire is vonatkoznak.
- Azt a törekvésünket, hogy a tanulmány címében megfogalmazott kérdésre válaszoljunk, és a válaszunkat érvekkel támasszuk alá, az **argumentatív** interpretáció szolgálja. Azaz nem pusztán az interpretáció eredményét reprezentáljuk, hanem explicit érveket is megfogalmazunk a létrehozott értelmezés mellett.
- Mivel Ottlik műve irodalmi alkotás, amelynek értelmezése szimbólumok és állandó mesei motívumok értelmezését – átvitt jelentésük reprezentációját – is megkívánja, az interpretáció során nem elégedhetünk meg a nyelvi alakulatok betű szerinti jelentésének reprezentálásával, hanem (legalább) **részlegesen figuratív** interpretáció vezethet az implicit, másodlagos jelentések, valamint az erkölcsi mondanivaló reprezentálásához.

Összefoglalva az Ottlik-mű értelmezésének Petőfi S. János által definiált kategóriákkal való jellemzését: a tanulmány fókuszában álló problematika vizsgálatának szolgálatában az elemzésre választott mű elméleti, értékelő, procedurális, argumentatív, részlegesen figuratív interpretációját végezzük.

3.2. Mesei és nem mesei elemek *Az utolsó mesében*: a szöveg műfaji azonosításának és jelentésreprezentációjának logikai háttere

Ahogy fentebb erről szó volt, tipológiai tudásbázisunk olyan információk sorát tartalmazza, amelyek birtokában egy szövegpéldánynak a műfaját azonosítani tudjuk. A tipológiai jegyek ismerete kiegészül a tapasztalataink, élményeink, benyomásaink nyomán a centrális bázisunkban tárolt információkkal, amelyek hálózatos elrendezéséről és előhívásáról a lokális tudásbázisban lévő relációk sora gondoskodik. A következőkben az említett három ismerethalmazra támaszkodva tekintjük át Ottlik „utolsó meséjének” azon jellemvonásait, amelyek támpontul szolgálnak a szöveg műfajának meghatározásában, egyidejűleg a szövegjelentés reprezentációjában. Ezzel párhuzamosan törekszünk feltárni a befogadó logikai műveleteinek jellemzőit, hogy rávilágítsunk egyrészt azokra a jellegzetes értelmezői kognitív lépésekre, amelyeket a befogadó végez Ottlik Géza művének értelmezése során, valamint ezek sorrendjére, a közöttük lévő oksági relációkra,

azt remélve, hogy közelebb jutunk egyfajta szövegértelmezői logika modellálásához. Az utóbbi törekvés nem szeparálható el a műfajjal és a szövegjelentéssel kapcsolatban tett megállapításainktól (ezért sem külön fejezetben tárgyaljuk), magyarázatunk alapkategóriái a három logikai művelet – az indukció, a dedukció és az abdukció –, szem előtt tartva Sántha Kálmán (2008) szemléletét, aki Bonfantini és Proni 1985-ben meghatározott *teljes struktúrakorreláció* fogalmára hivatkozva hangsúlyozza, hogy az említett logikai eljárások kombinálhatók egymással. Szándékom szerint ezt fogjuk látni az Ottlik-szöveg elemzése, valamint a mű műfaji kérdéskörének vizsgálata kapcsán.

3.2.1. A műfajmegjelölő cím értelmezése

Az elemzett szöveg műfaji problematikáját voltaképpen Ottlik címadása hívja életre: a *mese* kifejezés ugyanis – még abban az esetben is, ha nem szaknyelvi terminológiaként, hanem a társalgási stílus regiszteréhez tartozóként értelmezzük – ’nem valóság’ jelentésű, ami szorosan kapcsolódik a *mese* mint műfajt jelölő kategória definíciójához. A cím tehát megjelöli a szöveg műfaját, ugyanakkor az *utolsó* jelzővel kitágítja az értelmezési lehetőségek körét, valamelyest elbizonytalanítva a befogadót a szöveg műfajának azonosításában (is). Az *utolsó* jelző reprezentációja kapcsán – többek között – az alábbi lehetőségek vetődhetnek fel:

- Az *utolsó mese* Ottlik meséi közül az utolsó;
- a jelző a mese műfaji hagyományának felszámolásaként értelmezhető, tekintve, hogy a mesehősök megérdemelt jutalma, a boldogság nem vezeti el őket az elégedettségig, az örök boldog életig;
- az Ottlik-mű egyik záró gondolata – „Lerombolom a kacsalábon forgó kastélyt, és föltámasztom a hétfejű sárkányt.” – azt sugallja, hogy a mesehős az eredeti állapotot kívánja, azt, amikor az előtte álló kihívások vezették az útján, és határozták meg a jövőjét; ezzel gyakorlatilag semmissé teszi a varázslatos eseményeket, a mese fölöslegességét fejezi ki.

- Ottlik művének műfaji besorolásakor a domináns befogadói logika a klasszikus deduktív következtetés. Ennek általános képlete: A-ból és B-ből következik C. A befogadó a mese műfajára vonatkozó szövegtipológiai tudásából (A) és a konkrét szöveg példány jellemzőiből (B) indul ki, ezt a logikai műveletet a cím explicit nyelvi formája is implikálja, amelyben műfajmegjelölés olvasható. A leíró szövegnyelvészeti megközelítés címtipológiájának kategóriáira támaszkodva Ottlik műfajmegjelölő címet alkalmaz (az más kérdés, hogy műve nem tekinthető a jelzett műfaj prototipikus példányának). A befogadó következtetése (C) tehát nem egyértelműen az, hogy a szöveg műfaja klasszikus mese, hanem az, hogy sajátos típusú mese, esetleg valamilyen más műfaj mesei elemekkel.

A dedukciós logikai következtetés képletével kifejezve a műveletet:

A: A befogadónak a mese műfajára vonatkozó szövegtipológiai tudása.

B: A konkrét szövegpéldány mesei jellemvonásai.

C: A szöveg (nem klasszikus) mese.

(a) Ha A és B, akkor C.

(b) A és B.

(c) Következtetés: C.

- A címbe szereplő *utolsó* jelző jelentésének reprezentációja már abduktív logikát kíván. A befogadó gondolatban felsorakoztatja az *utolsó* lexikai jelentéséhez köthető ismereteit és jelen előfordulásához kapcsolható asszociációit (beleértve Ottlik Géza alkotói attitűdjére vonatkozó sejtéseit), amelyek lehetséges szűkítő jegyei lehetnek a *mese* műfajjelölő kifejezés jelentésének. A szóban forgó kifejezés számos kollokációban előfordul, erre több példát olvashattunk a centrális tudásbázis bemutatásakor (*utolsó tánc*, *utolsó csepp a pohárban*, *utolsó esély*, *utolsó szó jogán* stb.), amelyek hatnak a szó címbe előfordulásához köthető jelentés reprezentációjára.

Összességében tehát: B (a mese műfajáról és Ottlik Géza életművéről rendelkezésre álló tudásunk, valamint az *utolsó* jelzőre vonatkozó lexikális tudásunk és egyéni nyelvhasználói tapasztalataink, benyomásaink) szerint A többféle működőképes következtetés lehet (az elemzett szöveg Ottlik meséi közül az *utolsó*; avagy általában véve a mesei műfaj *utolsó* darabja). A következtetések a mese kategóriájának azon értelmezése esetén is elképzelhetők, ha az Ottlik-mű kapcsán sajátos típusú mesével van dolgunk.

Az abduktív logikai következtetés képletével kifejezve a műveletet:

A: Az elemzett szöveg Ottlik meséi közül az *utolsó*; avagy általában véve a mesei műfaj *utolsó* darabja.

B: A mese műfajáról és Ottlik Géza életművéről – benne az általa írt két meséről – rendelkezésre álló tudásunk, valamint az *utolsó* jelzőre vonatkozó lexikális tudásunk és egyéni nyelvhasználói tapasztalataink, benyomásaink.⁴

(a) Ha A, akkor B.

(b) B.

(c) Következtetés: A.

3.2.2. Varázsmesei motívumok Ottlik művében

Ottlik Géza művének bevezető részlete a varázsmesék alapmotívumaiból építkezik. A szereplők jellegzetes mesealakok, megfelelnek tehát a szövegvilággal⁵

⁴ Mivel a B-re vonatkozó ismeretek halmaza igen terjedelmes, nehézkes megmutatni, hogy A és B között az értelmező számára egyértelmű összefüggés van, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez hozzátartozik az abduktív következtetés lényegéhez.

szembeni befogadói elvárásoknak, amelyek a cím alapján keletkeznek bennünk: *elvarázsolt királyfi, tündérszép királykisasszony, hétfejű sárkány*. A szerző által említett események is mesei motívumok: *legyőzte a sárkányt, felépítette a kastélyt, felébresztette az alvó királykisasszonyt*.

Szintén a mese műfajára jellemző a nem valóságos tér: Ottlik művében a *ka-csalábon forgó kastély*; a mesés számok a *hétfejű sárkány, a három nap múlva* kifejezésekben. Jellegzetes a mese kezdete és zárása is: *Volt egyszer egy elvarázsolt királyfi, Még ma is élnek, ha meg nem haltak*.

- A befogadó deduktív logikai következtetése lehet az, hogy Ottlik Géza műve mese. A mese műfajára vonatkozó tipológiai tudása (A), valamint az idézett mesei motívumok tapasztalása Ottlik művében (B) ahhoz a következtetéshez juttatják a befogadót, hogy a mesés elemeket tartalmazó szöveg mese. A deduktív logikai következtetés képlete itt megegyezik a 3.2.1. alfejezetben ismertetett levelezetessel.
- A deduktív következtetést abduktív logikai lépések is alátámasztják: a befogadó szubjektív tapasztalatai minden bizonnyal arról tanúskodnak, hogy a fentebb kiemelt szereplők és események jellegzetesen mesékben fordulnak elő; még ha Ottlik művében kicsit furcsa is a mesei sémák közlésének szerkezete.

Az abduktív logikai következtetés képletével kifejezve a műveletet:

A: Ottlik műve (ha szokatlan is benne a mesei sémák szerveződése) a mese műfajába sorolható.

B: A mű fentebb kiemelt szereplői és az események jellegzetesen mesékben fordulnak elő.

(a) Ha A, akkor B.

(b) B.

(c) Következtetés: A.

⁵ Petőfi S. János Csúri Károly „Lehetséges világai” nyomán (vö. Csúri 1987) a szemiotikai textológiai jelentésleképezés magyarázatába is beépíti a lehetséges világok elméletét, a *szövegvilág* ennek a ke-retnek a kategóriája az alábbiak sorában (vö. Petőfi S. 1994):

– A *való világ* – szemiotikai textológiai értelemben – meghatározott konvenciók alapján valósnak vélt világ.

– A *szövegvilág* az a tényállás-komplexum, amelyet a szöveg fizikai formája feltételezhetően kifejez.

– A *lehetséges világ* a *való világhoz* való viszonyában értelmezhető: leegyszerűsítve a fentiekben megfogalmazott *való világtól* különböző valóságként kezelhetjük. A közlő megnyilatkozásainak a propozicionális attitűd által szervezett összessége, amelyben a *szövegvilág* tényállásai az értelmező számára igaznak, lehetségesnek minősülnek.

– A *részvilág* a világ valamely összetevője, amelyet valamilyen szempontból el tudunk különíteni a világ többi összetevőjétől (pl. hely, idő, szereplők stb. lehetnek megkülönböztető jegyek).

3.2.3. Nem mesei jellemvonások Ottlik művében

A varázsmesékre emlékeztető bevezető rész sémáinak közvetlen szövegkörnyezete eltér a prototipikus meseforgatókönyvtől: *Sok-sok vesződség, kaland, hőstett, utazás és munka árán legyőzte hát...* Azt szoktuk meg, hogy a mese egyik lényegi vonása az, hogy a főszereplő jellemfejlődését (küzdelseit, boldogulását) fokozatos elmélyüléssel kísérhetjük figyelemmel a próbatételek teljesítése során; Ottlik azonban nem ezt a folyamatot állítja előtérbe. Az utolsó mese története gyakorlatilag ott kezdődik, ahol egy tradicionális varázsmese befejeződik; a szövegvilágnak a folytatásban megformált részlete kevés kapcsolatot mutat a klasszikus mesei motívumokkal.

Az események gyors bemutatása révén kiüresednek a műfaji sémák. A főhős cselekedeteinek tömörítő szándékú felsorolása azt jelzi, hogy a soron következő eseményeknek van igazán jelentőségük. A hagyományos mesei történetelbeszélésnek, a mesehagyomány logikájának ellentmond a főhős sikertelen küszködése. A hagyományos varázsmese végkifejletében a jók elnyerik jutalmukat, a rosszak megbűnhődnek. Ehhez képest Ottlik mesehősei nem képesek elviselni a próbatételek nélküli létet: *felállt mind a kettő*.

A befogadó valós élettapasztalataiban, élményalapú tudásában találhatja meg azokat a fogódzókat, amelyek hozzásegítik ahhoz, hogy megragadja a szövegben kódolt üzenetet. A befogadó a szövegvilág reprezentációja során a mesehősöket deheroizálja, a szereplőkhöz és a cselekményekhez szimbolikus értelmezést rendel: a királyfi és a felébresztett és megnevetetett királylány a mindennapok fiatal férfia és nője, akiknek első és legfontosabb közös célja, hogy összeházasodjanak, a mindennapok ezt követő szürkeségének kezelésére azonban még nincsenek eszközeik. Az egymásratalálástól és az egybekeléstől várt boldogság nem jön el. A mesehősök „megoldása” nem az – a modernkori valósághoz jobban köthető – lépés, hogy új partnert keresnek, mert azt gondolják, hogy a nem megfelelő párválasztás áll a kialakult céltalanság hátterében, hanem változatlan felállásban újra akarják teremteni a célt jelentő kihívást. Ha ez sikerülne, ezzel újra a mesevilágban találnák magukat, magának a küzdelemnek, a cselekvésnek a boldogságában, legalábbis a boldogság elérésének újabb reményében (ha esetleg azt képzelnék, hogy a megküzdés után ezúttal eljön a boldogság érzése).

- *Az utolsó mese* nem jellegzetesen varázsmesei részletének jelentésreprezentációja során az abduktív logika kiemelt szerephez jut, ugyanakkor az interpretáció támaszkodik az intertextuális ismeretekre is, ami pedig a befogadó részéről induktív logikai műveletet feltételez.

Altenseuser (2000, hivatkozik rá Sántha 2008) szerint az abdukció révén ismeretlen indítékok, okok az ismert eredményekből vagy következtetésekből levezethetők, vagyis a szóban forgó logikai művelettel következtethetünk az

eredményből és a szabályból az egyes esetre. Altenseuser az abdukciót az egyetlen olyan logikai műveletnek tartja, amely egy logikai érvelésben új ötlet bevezetését teszi lehetővé. Az így jellemzett logikai művelet az alapja annak a befogadói működésnek, amelynek során a deheroizált mesehősök cselekedeteinek szimbolikus jelentést tulajdonítunk, és a jelentésreprezentáció során érveléseket rendelünk a varázsmeséktől szokatlan fordulatok lehetséges értelmezéseihez.

Az abduktív logikai következtetés képletével kifejezve a műveletet:

A: A történet hőseit szimbólumokként értelmezzük: a boldogságot célként értelmező, ennek elérésekor pedig csalódó fiatalság szimbólumaiként.

B: A történet hősei úgy viselkednek, olyan megnyilatkozásokat tesznek, amelyek arról tanúskodnak, hogy nem találják meg elégedettségüket az elért célban (a házasságban).

(a) Ha A, akkor B.

(b) B.

(c) Következtetés: A.

- A szubjektív élményeken, benyomásokon, ötleteken alapuló abduktív logikai műveleteket termékenyen egészítik ki – induktív műveletekként – a befogadó intertextuális vonatkozásokon alapuló jelentésreprezentációi. Az induktív logikai működés szemléltetésére – az intertextualitás számos lehetősége közül pusztán néhányat megmutatva – idézem az alábbi szövegeket:

Márai Sándor – a Füves könyvében összegyűjtött – szövegeiben szívesen elmélkedik az emberi élet minőségét befolyásoló élményekről, amelyek némelyike – így a boldogság lényegét kereső alábbi – nagyon hasonló miliőt fest az Ottlik-mese szövegvilágához.

Márai Sándor: *A boldogságról*

Boldogság természetesen nincsen abban a lepárolható, csomagolható, címkézhető értelemben, mint ahogy a legtöbb ember elképzei. Mintha csak be kellene menni egy gyógyszertárba, ahol adnak, három hatvánért, egy gyógyszert, s aztán nem fáj többé semmi. Mintha élne valahol egy nő számára egy férfi, vagy egy férfi számára egy nő, s ha egyszer találkoznak, nincs többé félreértés, sem önzés, sem harag, csak örök derű, állandó elégedtség, jókedv és egészség. Mintha a boldogság más is lenne, mint vágy az elérhetetlen után!

Legtöbb ember egy életet tölt el azzal, hogy módszeresen, izzadva, szorgalmasan és ernyedetlenül készül a boldogságra. Terveket dolgoznak ki, hogy boldogok legyenek, utaznak és munkálkodnak e célból,

gyűjtik a boldogság kellékeit – a hangya szorgalmával és a tigris ragadozó mohóságával. S mikor eltelt az élet, megtudják, hogy nem elég megszerezni a boldogság összes kellékeit. Boldognak is kell lenni, közben. S erről megfeledeztek.

Bret Easton Ellis, amerikai író 1985-ben megjelent *Nullánál is kevesebb* című regénye kultikus művé vált az akkori amerikai új nemzedék, az „X-generáció” körében. A regény témája a gazdag amerikai fiatalok lelki kiüresedettsége. A fiatalok érzelmi sivárságának bemutatása mellett az író – aki a mű megírásakor önmaga is nagyon fiatal – érzékletesen hangsúlyozza a szereplők vágyát egy értelmes életre. A *Nullánál is kevesebb* egy egész irányzat indulását ihlette: hasonló hangulatú és témájú regények sora íródott a 80-as, 90-es évek gazdag, drogozó, céltalan fiatalságáról. Ez az életérzés nagyon hasonló Ottlik mesehőseinek kihívásaihoz. Részlet a regényből:

- Hova megyünk?
- Nem tudom – mondta. – Csak úgy megyünk.
- De ez az út nem vezet sehová – mondtam neki.
- Az nem számít.
- Miért, mi számít? – kérdeztem kis szünet után.
- Csak hogy rajta vagyunk.

Milan Kundera 1958 és 1963 között írt novelláiban az egyén emberi problémái kapnak hangot, hét elbeszélésből álló kötete 1970-ben jelent meg *Neveléséges szerelmek* címen. Ezek egyikéből, az *Eduárd és az Isten* címűből való az alábbi részlet, amelyben a „kötelező” boldogság érzése éppen úgy nem magától értetődő, mint Ottlik hőseinek világában.

- Vasárnap délután volt, és a szerelmesek visszautaztak a városba. Egyedül voltak a fülkében...*
- A vonat idillien zakatolt a síneken, és Eduárd megkérdezte:*
- Boldog vagy, Alice?
 - Igen – felelte Alice.
 - Én kétségbe vagyok esve – mondta Eduárd.

3.3. Összefoglaló gondolatok *Az utolsó mese* üzenetéről és műfajáról

Ottlik Géza *Az utolsó mese* című írásának műfaji besorolását, valamint a mű jelentésének reprezentációja alapján üzenetének megfogalmazását tűztük ki célul, bemutatva a szemiotikai textológiai és a logikai megközelítés összekapcsolásának létjogosultságát a szöveg- és interpretációelemzésben.

Mitől mese vagy nem mese Ottlik meséje?

A befogadó tipológiai, centrális és lokális tudásbázisának az (elméleti, értékelő, procedurális, argumentatív, részlegesen figuratív) műértelmezés során aktivált elemei, valamint az egymásba fonódó logikai műveletei révén az Ottlik-féle szövegvilágból számomra az alábbiak szerint megfogalmazható **üzenet** bontakozik ki:

A cél elérése abban az esetben jelenthet elégedettséget (boldogságot), ha a célt jól választottuk meg. Máskülönben a cél elérése után a célnélküliség ürességet, elégedetlenséget szül. Ez rendkívüli módon érvényes életünk olyan döntéseire – ilyen a házasság, a családalapítás is –, amelyhez az egyéni vágyainkon túl társadalmi megítélés is kapcsolódik.

Ez az üzenet ellentmondásban áll a varázsmesei sémával: „Boldogan éltek, amíg meg nem haltak.” A varázsmese témája éppen a boldogság elérésének feltételeként értelmezett küzdelem, jellemfejlődés, ami Ottlik bizonyos motívumait tekintve mesés, ugyanakkor realiztikus témájú alkotásában nem bontakozik ki. A szimbólumokként értelmezhető szereplők történetének lényege a jellemrajz, amely jól beilleszthető a modernkori társadalmi kihívások kontextusába.

Propp mesetipológiájára alapozva Ottlik meséje a novellamesék jellegzetességeit viseli magán: modernkori varázsmese, amelynek meseszerű szereplői és cselekménye közepette üzenete realiztikus, témáját a modernkori társadalomban élő egyén belső konfliktusai hívták életre. A mesei motívumok és a hétköznapi lelki nehézségek közötti konfliktus az új műfajnak érdekes rendezőelvévé válik. Propp a novellamese műfajának kialakulását műfaji megújulás eredményének tekinti, amit három fejlődési formával jellemez. Ezek a ráértégződés, a helyettesítés és az átértelmezés. Az alábbiakban összegezve láthatjuk a varázsmese és a novellamese közötti hasonlóságokat és különbségeket a proppi tipológia alapján (1. 2. táblázat).

	varázsmese	novellamese
megegyező és hasonló sajátosságok	– mesei műfaj – hasonló kompozíció, szerkezet: konfliktus, próbatétel, megoldás – erkölcsi mondanivaló, tanulság	
motívumok	csodás elemek	realisztikus elemek
főszereplők	idealizált hősök (pl. királyfi, legkisebb fiú, varázserejű segítő)	hétköznapi emberek
konfliktusmegoldás	természetfeletti segítség, varázslatok	a főszereplő a saját erejére, bölcsességére támaszkodik
világkép	– idealizált, lehetséges világ – a jó győz, a rossz elnyeri méltó büntetését	– való világ – a jó és a rossz viszonya rétegzetebben jelenik meg
a műfaj eredete	ősi, népi, a folklór része	irodalmi műfaj

2. táblázat: A varázsmese és a novellamese proppi összevetése

4. Kitekintés

A bemutatott gondolatmenet zárásaként röviden egyrészt a) az elemzés elméleti keretére és elemző apparátusára reflektálok, másrészt b) egy véleményem szerint ígéretes kutatási kérdésre teszek javaslatot, amely tovább árnyalhatná az eddigiekben kifejtett műfaji és interpretációs problematika megoldását.

a) A szemiotikai textológia keretében értelmezett jelmodellnek és a (szöveg)-jelentésről való komplex gondolkodásnak értékes eredménye a tudásbázisok és az interpretáció tipológiája, amelynek megalkotásához kiindulópontként egyrészt a szövegek műfaji és jelentésbeli sokszínűsége, másrészt a befogadói, egyben értelmezői szándék változatossága szolgálhat. A szövegértelmezés viszonylagosságának és differenciálhatóságának forrása az emberi kogníció dinamikája. A Petőfi S. János által rendszerezett és jellemzett tudásbázisok és interpretációtípusok elmélete párhuzamban áll a világok modelljével, amely a szemiotikai textológiai szövegmegközelítés egyik filozófiai forrásának tartható (vö. Csúri 1987).

A szemiotikai textológia szövegfelfogása (az elmélet egyik kiindulópontját jelentő komplex jelmodellel), valamint a jelen tanulmányban is alkalmazott elemző apparátus lehetővé teszi azt, hogy a szemiotikai textológiát önálló elméleti és alkalmazott szövegtudományként kezeljük. Ehhez adalék, hogy Petőfi S. szemléletét meghatározó poliglottia olyan adatokat tesz elérhetővé a kutatók számára, amelyek alapján általános érvényű szabályok fogalmazhatók meg. Ebből kiindulva pedig megfontolandó az is, hogy a szemiotikai textológia esetében nem ildomosabb-e szövegelméletről beszélnünk (vö. Dobi 2021: 245–246).

b) Jelen tanulmány keretében Ottlik alkotásának elemzésekor a nyelvileg kifejezett szövegvilág értelmezéséből indultunk mind az interpretáció, mind a tudásbázisok, mind a logikai műveletek jellemzésekor. Izgalmas problematikát nyit meg az a felvetés, hogy a nyelvileg ki nem fejtett, de a szövegbe odagondolt vagy odagondolható jelentéseket is bevonjuk a mű interpretációjának explicit leírásába. Ez a törekvés szoros kapcsolatban áll a mű organizációjának feltárásával, amihez Petőfi S. János szemiotikai textológiai organizációtípus-rendszere kínálhat kategóriákat. Az ugyanis, hogy a szövegben megvalósuló organizáció tipológiáját (típuspárokba rendezve) azokra a nyelvileg kifejtett vagy ki nem fejtett jelentés-összetevőkre építjük, amelyek együttesen alkotják a szöveg értelmét, hozzájárul a szöveg részegységeinek és egészének a jelentésreprezentációjához.

Mivel Petőfi S. János a szövegre többek között mint elemek komplex szerveződésére tekint, jellemzéséhez idomítja a három szerkezeti szint értelmezését: a mikroszint a szavak morfológiáját; a mezoszint a szövegmondatok belső viszonyrendszerét; a makroszint pedig a szövegmondatnál komplexebb egységek belső szerveződését jelenti a szöveg egészéig (vö. Dobi 2021: 249–250).

A jelentésreprezentáció másik attitűdjét a szöveg értelmének az intenzió és az extenzió viszonya felől megközelíthető szerveződése jelenti: az értelmi, a refe-

renciális, a kommunikatív, valamint az asszociációs jelentés kategóriája lehetővé teszi a befogadó tudati tartalékának a megnyilvánulását is a jelentés reprezentációjában. Petőfi S. János organizáció-elfogása tehát teret ad a lehető legtágabban értelmezett befogadói attitűd vizsgálatának.

Irodalomjegyzék

- Andor J. 2017. Gondolatok a szövegtípus és a szövegműfaj fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról. (Hozzászólás) *Magyar Nyelv* 113/3, 302–311.
- Altenseuser, T. 2000. Die Abduktion eine logisch unerlaubte Art des Schliessens. <https://arbeitsblaetter.stangl-taller.at/DENKENTWICKLUNG/Abduktion-Definition.shtml> (Letöltve: 2025. 11. 02.)
- Boldizsár I. 2019. *Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Csúri K. 1987. *Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dobi E. 2021. *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában. Nyelvtudományi értekezések* 170. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hámori Á. 2006. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 157–181.
- Kisiel, J. T. (2001. A természettudományos felfedezés hermeneutikája. In: Schwendtner T.–Ropolyi L.–Kiss O. (szerk.): *Hermeneutika és a természettudományok*. Budapest: Áron Kiadó, 91–121.
- Kocsány P. 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny* 35, 26–43.
- Kocsány P. 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. Nyelvtudományi Értekezések* 151. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kocsány P. 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 17–26.
- Petőfi S. J. 1994. Lehetséges világok – szövegvilágok. In: Petőfi S. J.–Bácsi J.–Békési I.–Benkes Zs.–Vass L. (szerk.): *Szövegtan és prózaelemzés. A rövid-próza kreatív-produktív megközelítéséhez*. Budapest: Trezor Kiadó. 41–61.
- Petőfi S. J. 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Officina Textologica* 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Petőfi S. J. 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. Officina Textologica* 15. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- Propp, V. J. 2005. *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Propp, V. J. 2006. *A varázsmese történeti gyökerei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Reichert, J. 2002. Abduktion, Deduktion und Induktion in der qualitativen Forschung. In: Flick, U.–von Kardoff, E.–Steinke, I. (Hrsg.): *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbeck–Hamburg: Rowohlt, 276–286.
- Sántha K. 2008. Abduktív következtetés a kvalitatív pedagógiai kutatásban. In: *Új Pedagógiai Szemle* 2008/augusztus–szeptember.
<https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/santha-kalman-abduktiv> (Letöltve: 2025. 11. 06.)
- Simon G. 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113/3, 146–166.
- Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2006a. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 44–63.
- Tolcsvai Nagy G. (szerk.) 2006b. *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2017. Prototípuselv és kategóriaszerkezet a szövegtipológiában. In: *Magyar Nyelv* 113/3, 276–289.
- Kulturális kisenciklopédia* 1986. Budapest: Kossuth Kiadó.

What Makes Ottlik's Story a Tale or Not? Knowledge and Logic in Text Interpretation

The aim of this study is to provide a complex presentation of the cognitive functioning of the recipient, which lies behind the representation of text meaning. To this end, going somewhat beyond the apparatus of semiotic textology, we combine text analysis based on subsystems of theory (knowledge base and interpretation typology) with explanations based on logical operations.

The subject of this complex approach is Géza Ottlik's work *Az utolsó mese* (The Last Tale), which is not only the focus of the study as an illustrative tool for the “semiotic textological – logical” complex methodology that interpretation research aims to present, but also as a text that raises issues of interest from the perspective of interpretation research. While trying to find an answer to the question posed in the title of the study (What makes Ottlik's tale a tale or not?), we not only gain an in-depth understanding of the semiotic textological and logical aspects of interpretation, but also reflect on the genre-uncertainty of Ottlik's work and represent the meaning (message) of the text.

7.

Interpretáció, narratíva, nyelvtudomány¹

KERTÉSZ ANDRÁS

1. Bevezetés

A nyelvtudományban jelentős szerepet játszanak azok a narratívák, amelyekben valamely irányzat képviselői rajzolják meg önképüket.² Egyrészt ily módon saját érdeküknek megfelelően irányíthatják eredményeik recepcióját a szélesebb szakmai és a szakmán kívüli kulturális közegben. Másrészt befolyásolhatják a saját közösségükön belüli kutatásokat is, kiemelve vagy háttérbe szorítva egyes témákat. Ezért lényeges kérdés, hogy a nyelvtudományban megjelenő narratívák milyen módon interpretálják saját múltjukat és jelenüket. Nagy számuk, széles körű terjesztésük és mind a szakmai, mind az azon túli köztudat formálásában játszott szerepük ismeretében különös élességgel vetik fel ezt a kérdést a chomskyánusok narratívái. Tehát a jelen írásban az alábbi kérdésre kívánok választ kapni:

(K) Milyen módon interpretálja a chomskyánus narratíva a chomskyánizmust?

Sarkítottabban fogalmazva: *igazat mondanak-e a chomskyánusok saját irányzatukról?* Erre a kérdésre egy esettanulmányban, egyetlen rövid narratív szöveget paradigmatisztikus példának tekintve kívánok válaszolni.³ Az alábbi esettanulmány tárgya Boeckx & Piatelli-Palmarini (2005) tanulmányának absztraktja, mely a szerzők kifejtésének minden lényeges elemét tartalmazza. Ez a chomskyánus narratívára jellemző tipikus ismérveket komprimáltan felvonultató szöveg így szól:⁴

¹ A jelen írás az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Programjának keretében az MTA-SZTE-DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport *Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása* című projektjének részeként született meg. Egyes bekezdései átfedésben vannak a következő két publikáció egyes bekezdéseivel: *Mire jó a nyelvtudomány elmélete?* Bp.: Akadémiai Kiadó (megjelenés előtt); *Mit tehet a nyelv a nyelvtudományért?* In: Dávidházi P. & Kertész A. (szerk.): *Mit tehet nyelvünk a magyar tudományért?* Bp.: Gondolat Kiadó (megjelenés előtt).

² Morgan et al. (2022) tanulmányai kifejtik, hogy a tárgytudományos kutatásokról beszámoló szövegek (monográfiák, cikkek, tanulmányok) éppúgy narratívák, mint a széles közönségnek szánt közérthető önértékelések.

³ Az 1. lábjegyzetben említett monográfia egyebek mellett egy (K)-val nem azonos, de azzal analóg kérdést tárgyal Kertész & Rákosi (2012), (2022) p-modelljének metatudományos keretében. A jelen írás a terjedelmi korlátok miatt nem vezethette be a p-modell, és ily módon egyszerűsítésre és közérthetőségre törekedve fejt ki gondolatmenetét. Ugyanezen okból használok technikailag pontos elemzések helyett lényeges információkat jól átláthatóan megfogalmazó idézeteket.

⁴ Az idézeteket a visszaulások követésének megkönnyítése érdekében – indokolt esetekben – gondolati egységekre tagolom, melyek nem egyeznek meg az eredeti szöveg bekezdéseivel.

- (1)(a) „Az 1950-es években
 (b) lezajlott **Chomsky-féle forradalom a nyelvészetben**
 (c) lényegében **a nyelvészetet a kognitív tudomány (és végső soron a biológia) egyik ágává tette** – mégpedig úgy, hogy **átalakította a nyelvészet térképét, és radikális változást kényszerített ki a kognitív tudományban** is, hogy az képes legyen befogadni a nyelvészetet abban a formában, ahogyan ma sokan gondolkodunk róla.
 (d) Újabban Chomsky megfogalmazta **naturalista nyelvszemléletének legmerészebb változatát**, amikor a nyelvészeti elmélet számára javasolta a **Minimalista Programot**. Ebben a tanulmányban célunk, hogy **áttekintsük a Minimalista Program alapjait és előzményeit**,
 (e) valamint **párhuzamokat vonjunk a fejlettebb tudományok**, például a **fizika (meta)metodológiai alapelveivel**.
 (f) Amellett fogunk érvelni, hogy ezek a párhuzamok, miután megalapoztuk őket, segíthetnek irányt mutatni **a nyelvészet és a kognitív tudomány/biológia kutatásai számára**, és *egyesíthetik e diszciplínákat*.” (Boeckx & Piatelli-Palmarini (2005: 447)

A 2. szakaszban bevezetem a narratíva fogalmát abban a formában, ahogy ezt a (K) kérdés indokolja. A 3. szakaszban (1) fenti tagolása szerint áttekintem a narratíva egyes elemeinek tudományelméleti hátterét. Végül a 4. szakaszban összefoglalom az esettanulmányból leszűrhető választ a (K) kérdésre.

2. A narratíva fogalmáról

A narratíva fogalmával foglalkozó szakirodalom áttekinthetetlenül gazdag és szerteágazó.⁵ Kiindulópontként általánosságban a tudományos narratívák azon sajátosságait emelem ki, amelyeknek első megközelítésben szerepük lehet a (K) kérdés megválaszolásában.

(i) *Termékeny vagy terméketlen narratívák.* A tudományos narratívák képesek befolyásolni egy kutatási terület önértékelését, ezért kulcsfontosságú szerepet játszhatnak abban, hogy a szűkebb és tágabb szakmai közösség elfogadja az adott tudományterület önképét. Elősegíthetik a tudomány fejlődését, ha az új eredményekhez vezető utakat feltárva és ösztönözve a kutatásokat termékeny irányba terelik. Ugyanakkor terméketlennek bizonyulhatnak, ha olyan, látszólag hihető, ám nem igazolt információkat terjesztenek, amelyek bekerülnek a tudományos közbeszédbe. Éppen ezért a narratívák termékenységének vagy terméketlenségének vizsgálata lényeges tudományelméleti feladat. Ezáltal nem csupán

⁵ A ‘narratíva’ több különböző meghatározásának rövid és közérthető bemutatásához lásd például Ryan (2017), Abbott (2014), Goodson & Gill (2011), Bal (2017) és Jahn (2021). Átfogó helyzetképet nyújt például Hühn et al. (eds.) (2014).

maga a narratíva gyakorolhat hatást az adott tudományterület értékrendjére, hanem annak kritikai elemzése is.

(ii) *Interpretáció, reprezentáció, érvelés.* Morgan (2022) kifejti, hogy a tárgytudományos kutatásokról beszámoló szövegek (monográfiák, cikkek, tanulmányok) éppúgy narratívák, mint a széles közönségnek szánt közérthető önértékelések:

(2) „A narratíva *mindenütt jelen van a tudományokban*. Bár gyakran rejtetten működik, és csupán nyomokból következtethetünk rá, rendszeresen fellelhető a tudósok *saját* kutatásaikról, valamint a természetes, emberi és társadalmi világokról szóló beszámolóiban. A narratívák funkcióit vizsgálva világossá válik, hogy a narratívaalkotás eszközt ad a tudósok kezébe ahhoz, hogy *értelemmel* ruházzák fel kutatási területük anyagát; a narratíva egyúttal *reprezentációs* eszközként is szolgál az így megszerzett tudás közvetítésére, sőt, magának a *tudományos érvelésnek* és a megszerzettnek vélt tudás megfogalmazásának a színterévé válhat” (Morgan 2022: 4; kiemelés: K. A.).

A tudományos narratívák nem csupán közvetítik a kutatási eredményeket, hanem már a megértési folyamatban is alakítják azok tartalmát, így egyszerre szolgálnak értelmezésként, reprezentációként és érvelésként. Mivel a tárgytudományos állítások és a róluk szóló metatudományos reflexiók szorosan összefonódnak, a narratíva maga is a tudományos eredmény része. Chomsky munkássága jó példa erre: írásai és interjúi egyaránt saját nézeteinek értelmezését és tudományos alátámasztását nyújtják, melyeket követői hivatkozási alapként használnak.

(iii) *Fiktivitás.* A tudományos narratívákra is érvényesek a narratívák általánosnak vélt sajátosságai, melyek szembekerülhetnek a tudományos megismerés alapvető heurisztikus céljával:

- (3) (a) „A narratív beszámolók a magyarázatokat történetekként konstruálják – tehát egy *szignifikánsan fiktív* komponenssel rendelkezhetnek – melyekből még akkor is *kikerültek*, vagy melyekbe *bekerültek* elemek, ha egyébként tényeken alapulnak.
- (b) A [...] narratív beszámolók központi problémája, hogy az empirikus igazolással *szemben* egy koherens történetre helyezik a hangsúlyt: mivel a narratívában – annak érdekében, hogy koherenciát és folytonosságot hozzon létre – számos esemény *kitalált*, az igazolásnak *alárendelt szerep jut*.
- (c) Ez *ütközik* a természettudományoknak az empirikus igazolás iránti igényével.” (Clelland 2011: 53–54; kiemelés: K. A.)

(iv) *Szisztematikus kétértelműség.* A ‘narratíva’ (4)-ben említett szisztematikus kétértelműsége végigvonul a jelen íráson:

- (4) „Bár a ‘narrativitás’ (‘narrativity’) mára vitatott kifejezéssé vált, alapvetően továbbra is kétféle értelemben használatos: egy rögzített értelemben, mint *a narratíva ‘narratív jellege’* (vagyis maga a narrativitás mint általános fogalom), és skaláris értelemben, mint **egy** narratíva narrativitása. Az első **általánosságban** vonatkozik a narratíva fogalmára, míg a második **egyes konkrét narratívák** összehasonlítására szolgál. [...] A kontextustól függően a ‘narrativitás’ e két használata hatékonyan szolgálhatja mindenkori célját. A kifejezés alkalmazásának e kiterjesztése különböző tudományterületekre azért előnyös, mert nyelvtani státusából következően nem dolgokra vagy dolgok valamely osztályára referál, hanem **egy tulajdonságra vagy tulajdonságokra**” (Abbott 2014: 1–3; kurzív kiemelés az eredetiben, félkövér kiemelés: K. A.)

A ‘narrativitás’ fogalmának alternatív meghatározásai két alaptípusba sorolhatók. Egyfelől intertextuális relációként különböző szövegek általános tulajdonságaira utalnak, másfelől egy bizonyos szöveg sajátosságaira. E kétértelműség szisztematikus fenntartása nem hiba, hanem gyakran és termékenyen alkalmazott eljárás a tudományban.⁶

(v) *Whig-narratíva*. A nem-chomskyánus nyelvtudománytörténeti szakirodalomban a képzett tudománytörténészek véleménye szerint a chomskyánus narratíva mindkét értelemben *whig*-jellegű (lásd például Tomalin 2007; Koerner 1998, 2006; Murray 1994; Harris 1993, 2021). Butterfield (1931) meghatározása alapján „whig-történetírásról” akkor beszélünk, ha a múlt szelektív bemutatása a jelen felmagasztalását szolgálja:

- (5) A whig-történetírás „méltatja a *sikeres forradalmakat* annak érdekében, hogy hangsúlyozza a múltbeli haladás bizonyos elveit, és hogy olyan történetet alkosson, amely ratifikálja, sőt, *dicsőíti a jelent*. [...] a jelent egy *diadalmas* történelmi folyamat elkerülhetetlen következményeként mutatja be” (Butterfield 1931: v; kiemelés: K. A.).

A narratíva *alapmodelljének* a jelen összefüggésben kiemelt releváns összetevőit (6)-ban összegzem:

(6) A narratíva

- (a) lehet termékeny, a tudományos *haladást segítő*, vagy terméketlen, a tudományos *haladást gátló* (lásd (i));

⁶ Gondoljunk például arra, hogy a ‘nyelvtan’ kifejezés vonatkozhat a ‘nyelvre’, csakúgy, mint egy metaszinttel magasabban, a ‘nyelv’ tudományos leírására. A ‘narratíva’ szisztematikus kétértelmű használata nem vezet fogalomzavarhoz, mert a szövegösszefüggésből mindenkor kiderül, hogy melyik jelentéséről van szó.

- (b) három, egymással összefonódó funkciója a tudományos ismeretek *értelmezése, reprezentációja és argumentatív kifejtése* (lásd (ii));
- (c) tartalmazhat *fiktív* elemeket (lásd (iii));
- (d) kifejezés szisztematikusan *kétértelműen* használatos egyrészt szövegek vagy szövegrészek általános tulajdonságaként, másrészt egy bizonyos szöveg tulajdonságaként (lásd (iv));
- (e) nem szükségképpen *whig*, de nyitva hagyja az (v) pontban idézett whig-sajátosságok kimutatásának lehetőségét.

A narratíva ily módon bevezetett fogalmát támpontnak tekintve a következő szakaszban rátérek az (1)-ben idézett szöveg részleges elemzésére.

3. Ad (1)(a): „az 1950-es években”

Az elemzendő narratíva (1)(a)-ban idézett eleme a (7) alatti kijelentést preszupponálja:

- (7) A nyelvtudomány átváltoztatása kognitív tudománnyá és biológiává az 1950-es években történt.

Ha megvizsgáljuk Chomsky 1955-ben kelt (de csak 1975-ben rövidített és átdolgozott formában megjelent) korai fő művét (Chomsky 1975 [1955]), majd az 1957-ben megjelent *Syntactic Structures*-t, akkor azt látjuk, hogy ezek célja a generatív nyelvészeti elmélet – a newtoni fizika mintáját és a Karl Popper nevével fémjelzett kritikai racionalizmus tudományelméleti normarendszerét (lásd például Bach 1965, Allen 2003) követő – matematikai megalapozása volt, és nem az, hogy lefedtesse az elmélet biológiai alapjait. Chomsky Skinner *Verbal Behavior* című könyvéről publikált recenziója állította szembe a mentalizmust a behaviorizmussal, és járult hozzá az 1960-as és 1970-es években a kognitív tudományok kialakulásához (lásd Chomsky 1959). Azonban Chomskynak az 1950-es években publikált írásaiban, noha szó esik a verbális magatartás mentális alapjáról és a nyelvtudomány mentalista felfogásáról, nem esik szó a nyelvtudomány biológiává alakításáról.

Nem (1)(a) az egyetlen példa a tudománytörténeti események és folyamatok whig-típusú meghamisítására a transzformációs generatív nyelvészet mindenkori jelenének érdekeit szolgálva. Sokkal inkább *általánosságban a tudománytörténet whig-interpretációja jellemzi a chomskyánus narratívát*. A Chomsky-követők megszámlálhatatlanul sok narratív szövegén túl Chomsky szintén igen nagy számban publikált önértékelései – interjúi, összefoglaló monográfiái és tanulmányai – alaposabb vizsgálatot követően azonnal feltárják whig-gyökereiket (Harris 1993, 2021 stb.). A tudománytörténeti irodalom különösen meggyőzően mutatta ki pél-

dául Chomsky (1966) *Cartesian Linguistics* című könyvének whig-jellegét (Aarsleff 1970, 1971, Lakoff 1968, Hamans & Seuren 2010 stb.), csakúgy, mint Newmeyer – chomskyánus körökben etalonnak számító – generatív-nyelvészet-történeti monográfiáinak a whig-történetírás minden ismervét felvonultató voltát (Lakoff 1989, Koerner 1989, Murray 1994).

Szemléletes példaként említem meg, hogy Hornstein, a chomskyánus narratívák whig-jellegét szóvá tevő vádakra legújabb könyvében írja újra a transzformációs generatív nyelvészet történetét annak érdekében, hogy azt a minimalista program ‘diadalához’ vezető egyenes fejlődésként mutathassa be. Könyve 1. fejezetének provokatív (és cinikus) címe: *A generatív nyelvészet whig-története*. A minimalista programra utalva felteszi a kérdést: „Sikeres a program?” Válasza kézenfekvő: „Biztos vagyok abban, hogy *diadalmasan* (‘triumphantly’) az” (Hornstein 2024: 46).

A chomskyánus narratívának azt a sajátosságát, hogy saját történetét mindenkori jelenének érdekeit követve interpretálja, tömören foglalja össze Pullum:

- (8) 1957 decemberében a **Language** rendkívül magasztaló kritikát közölt (Lees 1957) egy rövid monográfiáról, amelyet ugyanazon év február 14-én adott ki egy kis hollandiai kiadó új sorozatában. A könyv címe **Syntactic Structures** (Chomsky 1957) (a továbbiakban: SS) volt. [...] A recenzió, Robert B. Lees, az SS-t **forradalmi tudományos áttörésként** méltatta, és 1958-tól kezdve a nyelvészek egyre nagyobb figyelmet szenteltek neki. [...] azt állítom, hogy számos túlzó kijelentés hangzott el az SS-ről, amelyek közül néhány **egyszerűen hamis**. Például az a kijelentés, hogy az SS-ben Chomsky olyan bizonyítást adott, amely ‘bemutatta a véges állapotú grammatikák elégtelenségét’ (Lyons 1970: 54), **nem igaz**: Chomsky még csak nem is próbált ilyen bizonyítást bemutatni az SS-ben [...]. Az SS tartalmával és hatásaival kapcsolatos újabb állítások sokkal inkább szélsőségesek, semmint kevésbé szélsőségesek váltak. Josie Glausiusz azt állítja, hogy Chomsky ‘az 1950-es években azt a hipotézist vetette fel, hogy minden ember birtokában van egy univerzális nyelvtannak, szabályok egy olyan ösztönös rendszerének, amely az összes nyelv alapja’ (**Discover** magazin, 2007. május). Azonban Chomsky az 1950-es években **nem tett javaslatot** a velünk született univerzális grammatikára. David Lightfoot az SS-t ‘olyan hógolyó’-nak nevezi, ‘amely elindította a 17. században gyökerező modern «kognitív forradalom» lavináját, és ma a modern nyelvészetet a pszichológia és az emberi biológia részeként értelmezi’ (Lightfoot 2002: v). Azonban az SS **nyomokban sem** utal a kogníció tudományára, sem a 17. századi gondolkodásra. Amikor egy könyv hírneve ilyen mértékű túlzásokat és **téves megítélést** vált ki, szükségessé válik újraértékelése” (Pullum 2011: 277–278; félkövér kiemelés: K. A.)

Tehát Chomsky publikációi jól dokumentálják, hogy az (1)(a)-ban idézett kijelentés (7)-ben explicált preszuppozíciója hamis. Ezért kimondhatjuk:

(9) Nem igaz, hogy a nyelvtudomány átváltoztatása kognitív tudománnyá és biológivá az 1950-es években történt.

A tanulság: a narratívában már *egyetlen* hamis preszuppozíció is elegendő ahhoz, hogy a chomskyánizmus jelenének a legitimálását szolgálva a tudománytörténet *hamis és megtévesztő interpretációjához* vezessen

4. Ad (1)(b): „a Chomsky-féle forradalom”

(1)(b) egzisztenciális preszuppozíciója a következő kijelentés:

(10) Volt Chomsky-féle forradalom a nyelvtudományban.

A chomskyánus narratívának (10) egy nagyon fontos, évtizedek óta számtalan formában és a lehető legszélesebb – nem csupán a generatív nyelvészet, hanem a nyelvtudomány határain is túlmutató – befogadói kör számára propagált tétele. Például a hazai szakirodalomban É. Kiss (2009: 1; kiemelés: K. A.) eleve így kezdi saját narratív szövegét:

(11) „NOAM CHOMSKY [...] 1957-ben megjelent ‘Syntactic Structures’ című könyve **forradalmat** idézett elő a nyelvészetben; egy **új nyelvészeti paradigma** alapjait vetette meg, egy olyan új paradigmáét, mely **ma is uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban**. [...] A *tudományos forradalom* terminus THOMAS KUHN „A tudományos forradalmak szerkezete” című 1962-es munkája óta **több mint metafora**. [...]”

Azonban (10) és (11) *hamis*. Nem igazolható, hogy kuhni értelemben forradalmi törés volt a transzformációs generatív nyelvészet és a neo-bloomfieldiánus nyelvtudomány között. Sokkal inkább az információk ciklikus, prizmatikus és visszamenőleges újraértékeléseiben megnyilvánuló *folytonosság* mutatható ki közöttük⁷. A függelékben feltüntetett táblázat szisztematikusan összeveti a transzformációs generatív nyelvészet jellemzőit a kuhni tudományos forradalmak és paradigmák

⁷ Chomsky „[...] nem vetette el a disztribucionalizmus alapvető célját vagy azt az empirizmust, amely [...] áthatotta. [...] Azzal, hogy elvetette azt a követelményt, hogy a nyelvészeti elméletek kidolgozzák azt, amit ő felfedező eljárásnak nevezett, megszabadította a disztribucionalizmust egy lényegtelen korlátozástól. De, ami a helyére került, az az a követelmény volt, hogy disztribúciós szabályok alternatív halmazait egy egyszerűség-mértékkel értékeljük. *Ez a program megmentésére, és nem a lerombolására tett kísérlet volt*” (Matthews 1993: 141; kiemelés: K. A.).

ismérveivel. Az összevetésből az a következtetés vonható le, hogy a generatív nyelvészet története a kuhni ‘tudományos forradalom’ és ‘paradigma’ *egyetlen ismérének sem* felel meg:

(12) Nem igaz, hogy volt Chomsky-féle tudományos forradalom.

(1)(b) és (10) azzal, hogy látens módon egy hamis tudománytörténeti állítást juttat be a szakmai köztudatba, nagy károkat okoz. Ugyanis a narratív szövegben fellép több látens szemantikai következmény (‘entailment’; alternatív magyar terminusa ‘gyenge implikáció’, lásd Kiefer 2007: 30 k.). Meghatározása:

(13) A *K2* kijelentés akkor és csak akkor *szemantikai következménye* a *K1* kijelentésnek, ha valahányszor *K1* igaz, *K2* is igaz.

Lényege, hogy egy *K2* kijelentés igazsága következik egy másik, *K1* kijelentés igazságából, úgy, hogy *K2* nincs explicit formában kifejtve, de látens módon jelen van az adott kontextusban. A szemantikai következmény nem azonos a logikából ismert implikációval. A logikai implikáció esetében *K2* tagadásából *K1* tagadása következik, azaz érvényes a *modus tollens* következtetési séma. A szemantikai következmény esetében viszont *K2* tagadásából nem következik *K1* tagadása, és nem érvényes a *modus tollens*.

Ebben az értelemben (10)-ből – azaz a látens módon jelen lévő egzisztenciális preszuppozícióból – szemantikai következmények sorát kapjuk:

(14) (a) Ha volt Chomsky-féle tudományos forradalom, akkor van Chomsky-féle paradigma.

(b) Ha van Chomsky-féle paradigma, akkor a transzformációs generatív nyelvészet „ma is uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban” (É. Kiss 2009: 1).

(c) Ha a transzformációs generatív nyelvészet ma is uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban, akkor „[o]lyan alternatív elmélet sem lépett fel egyelőre, mely a generatív elmélet keretében elemezhető tényeknél tágabb tényhalmaz magyarázatát, a generatív elmélet keretében megválaszolhatatlan új kutatási kérdések bevonását ígérné” (É. Kiss 2009: 7; kiemelés: K. A.).

(14) minden kijelentése hamis, ráadásul (14)(c) nem csupán a nyelvtudomány egészéről fest torz képet, hanem kirekeszti mindazokat a létező kutatásokat, amelyek pontosan (14)(c) állításának az ellenkezőjét igazolják. Kirekeszti a nyelvtudományból az egyébként rendkívül sikeres nem-transzformációs grammatikákat, mint például a lexikai-funkcionális nyelvtant vagy a fejvezérelt frázisstruktúra nyelvtant stb. (lásd Kertész (eds.) et al. (2019) áttekintését e nyelvtanokról). Kire-

keszti azokat a kutatásokat, amelyek a kognitív nyelvészet (például Langacker 1987–1992) vagy a pragmatika irányába (például Németh T. 2019) tágitják a szintaktikai összefüggések leírását. A ‘grammatika-pragmatika viszony’ közel negyven éve az elméleti nyelvészet egyik kiemelt témája (lásd pl. Meibauer (Hrsg.) 1987), és a sor hosszan folytatható. Jól működő, fontos új eredményeket felmutató irányzatok létének a kirekesztése a ‘tudomány’ világából felmérhetetlenül kártékony.

A tanulságok:

- A narratívában *akár egyetlen* hamis preszuppozíció elindíthatja szemantikai következmények sorozatát, és ezzel olyan interpretációt rendel hozzá egy nyelvészeti irányzathoz, amely a tudományág *egészének* állapotát torzítja el.
- Egy tudományos szövegben preszuppozíciók és látens szemantikai következmények szorosan *együtműködhetnek, és befolyásolhatják* a tudomány tartalmát.
- Mivel a preszuppozíció és a szemantikai következmény látens módon vannak jelen a narratívában, *manipulatív* módon készítetik a befogadót arra, hogy reflektálatlanul elfogadja a generatív nyelvészet történetének, teljesítményének, a nyelvtudomány haladásában betöltött szerepének *azt az interpretációját*, amelyet a narratíva közvetít.

5. Ad (1)(c): „a nyelvészetet a kognitív tudomány (és végső soron a biológia) egyik ágává tette”

Vessük össze (1)(c)-t (15)-tel: ⁸

- (15) (a) „A biolingvisztika a gyakorlatban a generatív nyelvészet egyik részterületének vagy *átcímkezésének* tekinthető, és a biolingvisztikának nevezett kutatás nagy része ebben az értelemben származott erről a területről. Azonban az efféle kutatásokban *a biológiát ritkán veszik komolyan figyelembe*: bár a nyelvészet képes volt a biológiát beépíteni a *retorikájába*, jórészt továbbra is leíró terület maradt, *ritkán mutatva a valódi biológiai kutatás jeleit*” (Boeckx & Martins (2006: 4; kiemelés: K. A.).
- (b) „[...] a generatív nyelvészek saját maguk definiálják azt, amit a biolingvisztikáról gondolnak, *miközben a biológusok kinevetik őket [...]*” (Haider 2024: 5; kiemelés: K. A.)

(15)(a) pikantériája, hogy Boeckx – aki az (1)-ben idézett narratíva egyik szerzője és többek között a biolingvisztikai kiáltvány (Boeckx & Grohmann 2007) egyik megfogalmazója, a *Biolinguistics* című folyóirat alapítója és a biolingvisztikai

⁸ Chomsky azt állítja, hogy tárgya, a nyelvten, ugyanolyan biológiai objektum, mint az emberi test egyéb *szervei* (‘language organ’): „ugyanúgy tanulmányozzuk, mint ahogy a motorikus rendszert, vagy a vizuális percepciót, vagy az immunrendszert, vagy az emésztőrendszert” (Chomsky 1999: 33).

kézikönyv (Boeckx & Grohmann (eds.) 2013) társszerkesztője – kénytelen beismeri, hogy a transzformációs generatív nyelvészetben a ‘biológia’ emlegetése *csak retorikai fogás*, és távol áll a „valódi biológiai kutatástól”. (15)(b) szerzője, Hubert Haider, az egyik legelismertebb európai generatív nyelvészként szembesül a chomskyánus narratíva alaptételének hamisságával. Ha nem állíthatjuk, hogy a generatív nyelvészet ugyanabban az értelemben biológia, amelyben a biológusok biológusnak tekintik magukat, akkor milyen értelemben lehet mégis az?

Válaszként idézem Nefdt (2023: 81; kiemelés: K. A.) felvetését, amely szerint „kérdéses, hogy ez a biológiai analógia milyen mértékben lép túl *metaforikus* jellegén.” Ha elfogadjuk, hogy (1)(c) metaforikus értelemben beszél biológiáról, akkor (1)(c) a ‘metaforikus téves következtetésbe’ torkollik (‘metaphoric fallacy’).⁹ Ez a hiba akkor lép fel, ha egy következtetés egyik premisszája metaforikusan, konklúziója pedig szó szerinti értelemben rendel hozzá egy jelenséghez egy tulajdonságot. Sémája:

(16) Premisszák:

- (a) *X* metaforikus értelemben *Y*.
- (b) *Y* szó szerinti értelemben *Z*.

Konklúzió:

- (c) *X* szó szerint értelemben *Z*.

Ugyanezen séma szerint rekonstruálható a narratíva metaforikus érvelési hibája:

(17) Premisszák:

- (a) A chomskyánus nyelvtudomány metaforikus értelemben a biológia egyik ága.
- (b) A biológia szó szerinti értelemben vizsgálja az agy működését.

Konklúzió:

- (c) A chomskyánus nyelvtudomány szó szerinti értelemben vizsgálja az agy működését.

(17) téves következtetés és (17)(c) hamis, mivel metaforikus premisszából nem lehet logikailag érvényesen szó szerinti konklúziót levonni.

A tanulság az, hogy a chomskyánus narratívának az az alaptétele, amely a transzformációs generatív nyelvészetet a természettudomány biológiai ágának tekinti, *fikció*, mivel

- amennyiben szó szerint értendő, akkor hamis,
- ha pedig metaforikusan, akkor egy súlyos érvelési hibába torkollik.

⁹ A ‘metaforikus érvelési hibához’ lásd Lightbody & Berman (2010) és Ervas et. al. (2018). A metaforikus érvelési hiba a hamis analógia egyik változata.

Ugyanakkor még egy lépéssel tovább kell lépnünk (1)(c) elemzése során. Ugyanis Chomsky pályája kezdetétől fogva egyebek mellett arra törekedett, hogy elméletét valamilyen természettudományos diszciplínára redukálja. A *Syntactic Structures*-ben (Chomsky 1957) a fizika, az *Aspects*-ben (Chomsky 1965) a pszichológia, a kormányzás és kötés elméletében (Chomsky 1981) a kognitív tudományok, a minimalista programban (Chomsky 1995) pedig a biológia az a tudományág, amelyre elméletének mindenkorai változatát redukálni kívánta. Miért? A választ akkor kaphatjuk meg, ha rápillantva az utóbbi száz év tudománytörténetére, észrevesszük, hogy egyes tudományágak presztízse az évtizedek során változott. A 20. század első felében a fizika számított mintatudománynak – nem véletlenül szokás ‘a fizika évszázadáról’ beszélni. Az 1960-as, 1970-es években nem utolsósorban a behaviorizmus háttérbe szorulásával összefüggésben a kognitív pszichológia vált divatos újdonsággá, majd az 1980-as években az önmagát több tudományág interdiszciplináris együttműködéseként meghatározó kognitív tudományok. Az ezredforduló utolsó évtizedétől – elősorban a genetika, az agykutatás és az evolúciobiológia előretörése nyomán – pedig a biológia vált a legnagyobb presztízssű tudományággá. Ergo, Chomsky mindenkor az éppen legtekintélyesebb tudományág presztízst kívánta saját elméletének szolgálatába állítani. Ezzel a folyamattal párhuzamosan Chomsky mindvégig fenntartotta azt a nézetét, hogy az éppen ‘legkorszerűbb’ tudomány, és így a transzformációs generatív nyelvészet is, csak a matematika formális eszközeinek alkalmazásával üzhető (Tomalin 2007).

Következésképpen az (1)(c)-ben idézett kijelentés a ‘tekintélyre hivatkozás’ téves következtetését takarja. A ‘tekintélyre hivatkozás’ téves következtetés – mint a neve mutatja – akkor fordul elő, amikor valaki egy állítást az annak tartalma melletti érvelés helyett egy személy, intézmény, esemény vagy más dolog tekintélyére hivatkozva támaszt alá. Nem minden tekintélyre hivatkozás vezet téves következtetéshez. A tekintélyre hivatkozás abban az esetben téves következtetés, ha a hivatkozott tekintély *irreleváns* a konklúzió levonása számára, de ártalmatlan lehet, ha *releváns*.¹⁰

A narratívában jelen van az a látens háttérfeltevés, hogy „a transzformációs generatív grammatika *felsőbbrendű* [‘superior’] elsősorban azért, mert ‘természettudományosabb’ (bármilyen jelentsen is ez), mint az azt megelőző szintaktikai elméletek” (Tomalin 2006: 1; kiemelés: K. A.).¹¹ Mivel (18)(a) hamis, (18)(c) is hamis:

(18) Premisszák:

- (a) A természettudományok magasabb rendűek a bölcsészettudományoknál.
- (b) A transzformációs generatív grammatika nem bölcsészettudomány, hanem természettudomány.

¹⁰ Egy tényező akkor releváns egy másik számára, „ha az előbbi kihat az utóbbira, azaz, ha *okási* vagy *determinatív* hatással van rá” (Copi & Burgess-Jackson 1996: 199; kiemelés: K. A.)

¹¹ Az angolban a ‘scientific’ jelentése ‘természettudományos’.

Konklúzió:

- (c) A transzformációs generatív grammatika magasabb rendű a bölcsészettudományoknál.

Mivel (18)(a) hamis, (18)(c) is hamis.

Ezen a ponton egy újabb megfontolás kínálkozik. Ugyanis (1)(c) nem azt mondja, hogy a generatív nyelvészet biológia, hanem azt, hogy *a* nyelvtudomány vált biológiává. Ez a megfogalmazás az ‘elsietett általánosítás’ nevű téves következtetés (‘hasty generalization’) jelenlétére utal, melynek jellemzője, hogy hiányos evidenciára alapozva von le hamis konklúziót. Akkor lép fel, ha túl kicsi minta alapján támasztunk alá egy általánosítást, és a minta olyan tulajdonságait tekintjük relevánsnak a konklúzió számára, amelyekkel az az esetek többségében nem rendelkezik. Ugyanakkor az elsietett általánosítás nem minden esetben káros, hanem a mindenkori kontextus függvényében gátolja vagy nem gátolja a felvetett probléma megoldását. Például, ha egy személy egy bizonyos húsból fogyaszt, majd szalmonellafertőzést kap, akkor ebből az egyetlen esetből joggal lehet arra következtetni, hogy mindenki, aki ugyanabból a húsból enne, hasonló sorsra jutna. Ebben az esetben nyilvánvalóan helyes, ha egyetlen minta alapján történik az általánosítás. A séma:

(19) Premisszák:

- (a) *X* az *Y* halmazból vett minta.
(b) *X* rendelkezik a *P* tulajdonsággal.

Konklúzió:

- (c) *Y* minden eleme rendelkezik a *P* tulajdonsággal.

Behelyettesítve (1)(c)-t e sémába, (20)-at kapjuk:

(20) Premisszák:

- (a) A generatív nyelvészet a nyelvészeti elméletek halmazából vett minta.
(b) A generatív nyelvészet biológia.

Konklúzió:

- (c) Minden nyelvészeti elmélet biológia.

Mivel ismerjük a nyelvtudomány jelenlegi állapotát, és tudjuk, hogy nem minden nyelvészeti elmélet biológia, (20)(c) még akkor sem lenne igaz, ha (20)(b) igaz lenne; de, mint láttuk, (20)(b) eleve hamis.

Az e szakaszban vázolt érvelés tanulságai:

- Még egy olyan rövid töredékben is, mint (1)(c), több súlyos érvelési hiba főnődik össze.

- Azonban az érvelési hibák fellépéséből nem következtethetünk arra, hogy elhibázott vállalkozás a nyelvtudás biológiai alapjainak a kutatása. Csupán az következik, hogy az nem tekinthető biológiának, amit a chomskyánus narratíva biológiaként deklarál.
- A fenti észrevételek nem ássák alá a nyelvtudás biológiai alapjainak a kutatását, hanem arra mutatnak rá, hogy a narratíva hibásan interpretálja a transzformációs generatív nyelvészet minimalista programjának a tárgyát.

Összegezve:

(21) Nem igaz, hogy a nyelvtudomány biológia.

6. Ad (3)(d): „a legmerészebb változat”

A chomskyánizmus hibáit Levine & Postal (2004) négy kategóriába sorolja:

- szándékos csalás;
- bizonyítottan hamis elvekre évtizedeken át univerzális törvényként való hivatkozás;
- plágium; és
- saját hibáinak az elkendőzése érdekében egyéb tudományágak becsmérése.

Mind a chomskyánus elemzések egy része, mind a nem-chomskyánus nyelvészeti elemzések megkérdőjelezik a minimalista program, azaz a transzformációs generatív nyelvészet jelenlegi, „legmerészebb változatának” koherenciáját. A minimalista programban mind a négy kategória megjelenik. Az empirikus elemzések ismertetésére itt nincs mód, ezért ezek eredményét az eddigiekhez hasonlóan csupán néhány idézettel dokumentálom (a részletes elemzésekhez lásd Kertész megj.e.). Harris (2021: 366; kiemelés: K. A.) terjedelmes chomskyánizmus-történetének egyik végkövetkeztetése, hogy a jelenlegi állapot, a minimalista program „kevésbé új irány, mint sokkal inkább *visszalépés*.” Haider (2024: 4) szerint „[a] generatív grammatika kiszáradt kúttá vált. [...] Itt az ideje továbblépni.” Newmeyer, aki egykor a generativizmus történetét bemutató whig-monográfiáival vált hírhedté, már a 2000-es évek elején megállapítja, hogy „a minimalizmus a *legtisztább* formájában (abban a formában, amelyet Chomsky képvisel) [...] *nagy visszalépés* [...]” (Newmeyer 2003: 589), és hogy „a minimalizmus empirikus eredményei, melyekre Chomsky utalhat [...], meg sem közelítik a program sikerének nagyságát hangoztató *retorikájának a szintjét*” (Newmeyer 2003: 596; kiemelés: K. A.). A sort hosszan folytathatnánk.

Következésképpen:

- (25) A legmerészebb változat, a minimalista program a transzformációs generatív nyelvészet hanyatlását jelzi.

7. Ad (1)(e): a fizika metodológiája

- (1)(d) (26)-ot preszupponálja:

- (26) A fizika fejlettebb egyéb tudományoknál.

(26)-ot feltételezve (1)(d) a (27) alatti következtetésként rekonstruálható:

- (27) Premissák:

- (a) A transzformációs generatív nyelvészet párhuzamba állítható a fizika (meta)metodológiájával.
- (b) Ha a transzformációs generatív nyelvészet párhuzamba állítható a fizika (meta)metodológiájával, akkor a transzformációs generatív nyelvészet fejlettebb egyéb tudományoknál.

Konklúzió:

- (c) A transzformációs generatív nyelvészet fejlettebb egyéb tudományoknál.

A fizika metodológiájának összekapcsolása a biológiával erősen problematikus. Mindenekelőtt azért, mert

- (28) „[...] a szerves világ alapjaiban és megváltoztathatatlanul sokféle. *Az élet lényege a sokféleség* [...]. Száz biológusból kilencvenkilenc kutató életét azzal tölti, hogy feltárja az élet sokféleségének részleteit [...], a biológia *a diverzifikálók*, a fizika pedig *az egységesítők* természetes közege” (Dyson 1982: 53; kiemelés: K. A.).

A probléma az, hogy a vizsgált narratíva nem a biológia és a nyelvtudomány termékeny interdiszciplináris együttműködését hirdeti, hanem redukcionizmust képvisel: egyetlen „természettudományosnak” nevezett módszert tart érvényesnek, amely a nyelvtudást biológiai objektumként és matematikai eszközökkel vizsgálja. Ez a megközelítés azonban a nyelvtudás biológiájának és a matematikai módszerek tudományelméleti alapjainak a félreértésében gyökerezik. A narratíva kizárólagos érvényűnek tekinti a „Galilei-stílusú tudomány” módszerét. Chomsky értelmezésében ennek egyik alapelve a Galilei (1960) [1623] *Aranymérleg* című írásából származó szállóige, amely úgy szól, hogy ‘a természet nagy könyvét a matematika nyelvén írták’. Rényi Alfréd **A természet könyvé-**

nek nyelve című dialógusában viszont éppen Galileivel mondatja ki az alábbi figyelmeztetést:

- (29) „[...] *a természet nagy könyvében csak az tud olvasni, aki ismeri azt a nyelvet, amelyen e könyv írva van, és ez a nyelv: a matematika.* Akik csak fecsegnek a természetről, ahelyett, hogy megfigyelnék és kísérletekkel kényszerítenék megszólalásra, azok sohasem fogják a természetet igazán megismerni. De ha sikerül megszólaltatnunk a természetet, akkor az a matematika nyelvén szólal meg, és **ha e nyelvet nem értjük, akkor hiába is szólaltattuk meg, nem érthetjük meg, amit mond.** És nem elég az, ha valaki – ilyenek sajnos sokan vannak – csak felületesen ismeri ezt a nyelvet, mert akkor könnyen előfordulhat, hogy **teljesen félreérti**, amit a megszólaló természet mond neki, és ha a saját gondolatait akarja a matematika nyelvén elmondani, abból **szármalmas dadogás** lesz. [...]” (Rényi 1973: 133; kurzív kiemelés az eredetiben, félkövér kiemelés: K. A.)

A transzformációs generatív nyelvészetnek nincs köze a fizika módszertanához: nem végez térben és időben megfigyelhető kísérleteket, nem alkalmaz méréseket, nem operál kvantitatív módszerekkel, nem végez számításokat. Az, hogy saját tevékenységét a fizikához hasonló, Galilei-stílusú matematizálásként tünteti fel, ahhoz hasonló fikció, mint az az állítás, hogy a transzformációs generatív nyelvészet biológia:

- (30) Nem igaz, hogy a transzformációs generatív nyelvészet metodológiája a fizikához hasonló, és hogy fejlettebb egyéb tudományoknál.

8. Következtetések

A (K) kérdésre az alábbi választ (VK) kapjuk:

- (VK)(a) A bemutatott narratíva a generatív nyelvészet múltjának és jelenének hamis *interpretációját* nyújtja.
- (b) Az interpretációt olyan látens nyelvi eszközökkel váltja ki, mint a *pre-szuppozíciók* különböző típusai, a *szemantikai következmények* sorozatai, valamint a kontextusban jelen lévő *látens háttérfeltevések*.
- (c) Ezek a – kijelentésekként rekonstruálható – nyelvi jelenségek olyan téves következtetések premisszáit alkotják, amelyek konklúziója *hamis*.
- (d) Azok az érvelési hibák, amelyeket kimutattunk, részben a *reflektálatlan gondolkodás*, részben a whig-öninterpretációval összefüggő *legitimációs törekvés* következményei.

- (e) Mivel a narratívában artikulált interpretáció valótlan képet fest a transzformációs generatív nyelvészet teljesítményéről, *megtéveszti* közönségét.
- (f) Mivel megtéveszti közönségét, *kártékonyan* befolyásolja a nyelvtudomány önképét, ami viszont befolyásolja az egyéb irányzatok megítélését.

(VK)-ból az a végső tanulság származik, hogy a nyelvtudományban indokolt a chomskyánus narratívától eltérő, reflektált és a nyelvészeti elméletalkotás tudományelméleti alapkérdései iránt fogékony gondolkodás kialakítása.

Irodalomjegyzék

- Aarsleff, H. 1970. The history of linguistics and Professor Chomsky. *Language* 46, 570–585.
- Aarsleff, H. 1971. ‘Cartesian linguistics’: History or phantasy? *Language Sciences* 17, 1–12.
- Abbott, H. P. 2014. Narrativity. In: Hühn, Peter et al. (eds.): *The living handbook of narrativity*. Hamburg: Hamburg University.
<https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/node/27.html>
 (Letöltve: 2025. 01. 25.)
- Allen, K. 2003. Linguistic metatheory. *Language Sciences* 25, 533–560
- Bach, E. 1965. Structural linguistics and the philosophy of science. *Diogenes* 51, 111–128.
- Bal, M. 2017. [1985]: *Narratology. Introduction to the theory of narrative*. Toronto: Toronto University Press.
- Bierwisch, M. 1966. Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden. *Kursbuch* 5, 7–152.
- Boeckx, C.–Piatelli-Palmarini, M. 2005. Language as a natural object – linguistics as a natural science. *The Linguistic Review* 22, 447–466.
- Boeckx, C.–Martins, P. T. 2006. Biolinguistics. *Oxford research encyclopedia, linguistics*, 1–13.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.20>
 (Letöltve: 2024. 12. 03.)
- Boeckx, C.–Grohmann, K. K. 2007. The biolinguistics manifesto. *Biolinguistics* 1, 1–8. <http://www.biolinguistics.eu> (Letöltve: 2021. 01. 16.)
- Boeckx, C.–Grohmann, K. K. (eds.) (2013): *The Cambridge handbook of biolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butterfield, H. 1931. *The Whig interpretation of history*. London: Bell.
- Chomsky, N. 1957. *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. 1959. Review of B. F. Skinner’s Verbal Behavior. *Language* 35, 26–58.
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the theory of syntax*. The Hague: Mouton.

- Chomsky, N. 1966. *Cartesian linguistics*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, N. 1975. [1955]: *The logical structure of linguistic theory*. New York: Plenum.
- Chomsky, N. 1995a. *The minimalist program*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Chomsky, N. 1999. Derivation by phase. *MIT Occasional Papers in Linguistics* 18. Cambridge, MA, Department of Linguistics, MIT.
- Chomsky, N. 1981. *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- Clelland, C. E. 2011. Philosophical issues in natural history and historiography. In: Tucker, Aviezer (ed.): *A companion to the philosophy of history and historiography*. Oxford: Wiley-Blackwell, 44–62.
- Copi, I.–Burgess-Jackson, K. (1996): *Informal logic*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Dyson, F. 1982. Manchester and Athens. In: Curtin, D. W. (ed.): *The aesthetic dimension of science*. New York: Philosophical Library, 41–62.
- É. Kiss K. 2009. A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* 105, 1–8.
- Fehér M. 1983. *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkomenzurábilításának problémája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Galilei, G. 1960. [1623]: *The assayer*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goodson, I. F.–Gill, S. R. 2011. The concept of narrative. *Counterpoints* 386, 3–16.
- Haider, H. 2024. One language in 7.164 variants? Confessions of a veteran syntactician.
https://www.academia.edu/124413146/ONE_GRAMMAR_IN_7_164_VARIANTS_Confessions_of_a_veteran_syntactician (Letöltve: 2024. 11. 08.)
- Hamans, C.–Seuren, P. A. M. 2010. Chomsky in search for a pedigree. In: Kibbee, D. A. (ed.): *Chomskyan (r)evolutions*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 377–394.
- Harris, R. A. 1993. *The linguistics wars*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Harris, R. A. 2021. *The linguistics wars: Chomsky, Lakoff, and the battle over deep structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Hornstein, N. 2024. *The merge hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hühn, P. et al. (eds.) 2014. *The living handbook of narrativity*. Hamburg: Hamburg University.
<https://www-archiv.fdm.uni-hamburg.de/lhn/index.html> (Letöltve: 2025. 01. 25.)
- Jahn, M. 2021. *Narratology 2.3: A Guide to the Theory of Narrative*. English Department, University of Cologne.
www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.pdf. (Letöltve: 2025. 04. 20.).

- Kertész A. 2025. *Mire jó a nyelvtudomány elmélete?* Budapest: Akadémiai Kiadó. (Megjelenés alatt.)
- Kertész, A.–Rákosi, Cs. 2012. *Data and evidence in linguistics: A plausible argumentation model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész, A.–Rákosi, Cs. 2022. *Inconsistency in linguistic theorising*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiefer F. 2007. *Jelentésemélet*. Budapest: Corvina.
- Koerner, E. F. K. 1989. The Chomskyan ‘revolution’ and its historiography: Observations of a bystander. In: Koerner, E. F. K.: *Practicing linguistic historiography: Selected essays*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 101–146.
- Koerner, E. F. K. 2006. The development of linguistic historiography – History, methodology, and present state. In: Auroux, S.–Koerner, E. F. K.–Niederehe, H.-J.–Versteegh, K. (eds.): *History of the language sciences. An International handbook on the evolution of the study of language from the beginnings to the present*. Berlin & New York: de Gruyter, 2802–2820.
- Lakoff, R. 1969. Review of Herbert H. Brekle (ed.) ‘Grammaire générale et raisonnée’. *Language* 45, 343–364.
- Lakoff, R. 1989. The way we were; or; the real truth about generative semantics: A memoir. *Journal of Pragmatics* 13, 939–988.
- Langacker, R. W. 1987–1991. *Foundations of cognitive grammar*. 1–2. Stanford: Stanford University Press.
- Lees, R. 1957. Review of ‘Syntactic structures’. *Language* 33, 375–40.
- Levine, R. D.–Postal, P. M. 2004. A corrupted linguistics. In: Collier, P.–Horovitz, D. (eds.): *The anti-Chomsky reader*. San Francisco: Encounter Books, 203–231.
- Lightfoot D. 2002. Introduction. In: Chomsky, N.: *Syntactic structures, second edition*. Berlin: Mouton de Gruyter, v–xviii.
- Lyons, J. 1970. *Chomsky*. London: Fontana.
- Matthews, P. H. 1993. *Grammatical theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meibauer, J. (Hrsg.) 1987. *Satzmodus zwischen Grammatik und Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer.
- Morgan, M. S. 2022. Narrative: A general-purpose technology for science. In: Morgan, M. S.–Hajek, K. M.–Berry, D. J. (eds.): *Narrative science: Reasoning, representing and knowing since 1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–30.
- Morgan, M. S.–Hajek, K. M.–Berry, D. J. (eds.) 2022. *Narrative science: Reasoning, representing and knowing since 1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, S. O. 1994. *Theory groups and the study of language in North America: A social history*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Nefdt, R. M. 2023. *Language, science, and structure*. Oxford: Oxford University Press.

- Newmeyer, F. J. 2003. Review article: Chomsky, ‘On nature and language’; Anderson & Lightfoot, ‘The language organ’; Bichakjian, ‘Language in a Darwinian perspective’. *Language* 79, 583–599.
- Newmeyer, F. J. 2022. *American linguistics in transition. From post-Bloomfieldian structuralism to generative grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Németh T., E. 2019. *Implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use. Grammar and pragmatics interacting*. Sheffield: Equinox.
- Pullum, G. K. 2011. On the mathematical foundations of ‘Syntactic structures’. *Journal of Logic, Language and Information* 20, 277–296.
- Rényi A. 1973. A természet könyvének nyelve. In: Rényi A.: *Dialógusok a matematikáról*. Budapest: Magvető, 106–159.
- Ryan, M.-L. 2017. Narrative. In: Szeman, I.–Blackler, S.–Sully, J. (eds.): *A companion to critical and cultural theory*. London: Wiley Blackwell, 517–530.
- Sternefeld, W.–Richter, F. 2012. Wo stehen wir in der Grammatiktheorie? Bemerkungen anlässlich eines Buchs von Stefan Müller. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 31, 263–290.
- Tomalin, M. 2006. *Linguistics and the formal sciences: The origins of generative grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.

Függelék¹²

Kuhni ismerv	A chomskyánizmus sajátossága
Egy paradigma megjelenését vagy az adott tudományág éretlen stádiuma, vagy olyan válság előzi meg, amelynek legfőbb jellemzője az anomáliák – a régi paradigma által körülhatárolt, de annak eszközeivel megoldhatatlannak bizonyuló ‘rejtvények’ – halmozódása, és a paradigmához fűzött bizalom fokozatos szertefoszlása.	(a) A tudománytörténeti dokumentumok tanúsága szerint ilyen válság jelei nem mutathatók ki sem a neo-bloomfieldizmus, sem a generatív nyelvészet létrejöttét megelőzően. (b) Chomsky fellépésének időszakában a neo-bloomfieldizmusban (amit a narratíva ‘strukturálisizmus’-nak nevez) nemhogy anomáliák által kiváltott válság nem volt, hanem ellenkezőleg: virágzó, sikeres és elismert kutatómunka folyt.
A tudományos forradalmak egy paradigmateremtő műhöz kötődnek, mely modellként szolgál a szóban forgó diszciplínában a későbbi kutatások számára.	A chomskyánus narratíva szerinti paradigmateremtő mű, a <i>Syntactic Structures</i> általános elismerése a diszciplína egészében sohasem következett be.
A tudományos forradalmak gyökereken megváltoztatják az adott diszciplínát.	A chomskyánizmus éles ellentéteket szított, de nem tudta lesöpörni azokat az irányzatokat, amelyeket megtámadott, sőt, új ellenfeleket is

¹² A táblázat állításait alátámasztó szakirodalomhoz és az egyes állításokhoz fűzött kommentárokhoz lásd Kertész (2025).

	világra segített. Mint a tudománytörténészek túlnyomó többsége egybehangzóan állítja, „[...] kétségtelen, hogy a nyelvtudományban a <i>Syntactic Structures</i> megjelenése [...] nem váltott ki forradalmat” (Murray 1994: 239), hanem a „forradalmi retorikára korlátozódott” (Murray 1994: 23). Ez azt jelenti, hogy a transzformációs generatív nyelvészet ‘tudományos forradalma’ csupán a narratívában megjelenő <i>fikció</i> .
A régi paradigma képviselői támadják az új paradigma képviselőit.	(a) Murray (1994), Harris (1993) dokumentumokat idézve kimutatták, hogy a neo-bloomfieldianusok nem utasították el a <i>Syntactic Structures</i> -t, hanem ellenkezőleg, elismerően fogadták – mint a neo-bloomfieldizmus kiváló teljesítményét – és támogatták Chomsky személyét. (b) Murray, Harris és Newmeyer egybehangzó beszámolója szerint nem a neo-bloomfieldianusok támadták meg a chomskyánusokat, hanem a chomskyánusok támadták meg az előttük járó generációt.
A paradigmateremtő művek a tudományos kutatás egy bizonyos összefüggő hagyományát alakítják ki, közösséggé formálva az adott tudományág művelőit.	A chomskyánizmus sohasem alkotott egységes kutatási hagyományt. A hatvanas évek elején a generatív szemantikusok fellépésével szétesett, és a későbbi évtizedekben is változott a személyi összetétele (Murray 1994: 44 kk.).
A paradigmaváltás során a régi paradigma idősebb, elkötelezett képviselői rendszerint érvekkel nem győzhetők meg, nézeteiket nem adják fel, és az új paradigma csupán a régi képviselőinek kihalását követően válik dominánssá.	(a) A neo-bloomfieldianusok háttérbe húzódtak ugyan az első háborút követően, de továbbra is jelen voltak a nyelvtudományban (lásd 9.3.-t). (b) Nem felel meg a kuhni koncepciónak, hogy a régi paradigma megszűnése közel három évtizedet vesz igénybe. Ráadásul a chomskyánizmus nem vált dominánssá a nyelvtudományban.
A paradigmák Kuhn szerint egyeduralkodók az adott diszciplínában mindaddig, amíg válsághelyzet nem alakul ki, és meg nem jelennek rivális elképzelések.	(a) A chomskyánizmus egyeduralomra törekedett, de annak az ellenkezőjét érte el, mivel nem felszámolta a pluralizmust, hanem – szándékától eltérően – kiszélesítette. (b) Nem vitatható a nyelvtudomány pluralizmusa, vagyis az, hogy de facto nem egyetlen elmélet uralja. (c) A transzformációs generatív nyelvészet, sohasem volt „uralkodó a nemzetközi nyelvtudományban”. Chomsky a mai napig folyamatosan panaszkodik arra, hogy a generativizmus kisebb-

Interpretáció, narratíva, nyelvtudomány

	ségben van. A chomskyánizmus kisebbségi léte Amerikában Newmeyer (2022) egyik, gazdag levéltári és publikációs anyaggal dokumentált fő tétele.
A paradigmán alapuló ‘normál kutatás’ során Kuhn szerint ‘rejtvényfejtés’ zajlik, azaz nem gyökeresen új felismerésekre törekszenek a kutatók, hanem jól körülhatárolt problémák megoldására. A normál tudományos periódusokban az adott diszciplína fejlődése <i>kumulatív</i> . Az eredmények folyamatosan beépülnek a közösség által elfogadott ismeretek rendszerébe.	(a) A chomskyánizmus története nem jellemezhető kollektív rejtvényfejtésként és kumulatív ismeretfelhalmozásként a kuhni értelemben, hiszen folyamatosan átalakult, elvetve korábbi tételeket, terminusokat, notációs eszközöket, és újakkal felváltva őket. (b) A több évtizedes kutatás elméleti síkján a Sternefeld–Richter (2012) tanulmányában említett egészen csekély számú szerkezet újbóli és újbóli vizsgálatára került sor, mindig előlről kezdve a munkát. (c) A transzformációs generatív nyelvészet alapműveinek érvelési folyamatait az érvelési hibák termékletlenné teszik. Ily módon gátolják az ismeretek kumulativitását. (d) Utalok Haider (2024) megállapítására, amely szerint a transzformációs generatív nyelvészet „a már ismert dolgokat csomagolja újra”.
A kuhni modellben a régi és az azt felváltó új paradigma inkommenzurábilis.	(a) Az inkommenzurábilitás gondolata a kuhni tudománykép egyik legvitatottabb eleme, és távolról sem elfogadott. Lásd ehhez például Fehér (1983). (b) A neo-bloomfieldizmus és a chomskyánizmus között több tekintetben is folytonosság van. Ez kizárja a kuhni értelemben vett inkommenzurábilítást, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak terminológiai viták és félreértések. (c) A transzformációs generatív nyelvészet nem Chomsky, hanem Zellig S. Harris kezdeményezésére született meg. (d) A már említett irodalom mellett Bierwisch (1966) fontos írása – mely a strukturalizmus történetének és módszertanának egyik első elemzése volt – Chomsky addigi munkásságát kifejezetten a neo-bloomfieldizmusban helyezi el.

Interpretation, Narrative and Linguistics

Since scientific narratives can convey the self-evaluation of their own research field, they may play a crucial role in promoting the acceptance of their scientific outlook both within and beyond the scientific community. They can contribute to the advancement of science by steering research in heuristically fruitful directions and by smoothing the path toward new discoveries. However, they can also prove unproductive if the narrative transmits information that appears plausible but is not supported by reliable sources, thus introducing false claims into the wider professional or even non-professional public discourse. The three interwoven functions of scientific narratives are the interpretation, representation, and argumentative elaboration of knowledge. Such narratives may contain fictional elements, and in the spirit of Whig historiography, they may selectively present the history of a given discipline by glorifying the present. This study illustrates the way the Chomskyan narrative interprets its own past and present. Its flaws arise from the fictional components it incorporates, from its whiggish nature as well as from authors' lack of metatheoretical expertise.

8.

Tudásaszimmetria és interpretációs különbségek a manipulációs kommunikációban

Közlői és befogadói stratégiák vizsgálata irodalmi példák alapján

NAGY ANDREA

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a manipulációs kommunikáció szemiotikai textológiai vizsgálata Petőfi S. János interpretációtípus-elmélete és tudásbázis-tipológiája alapján (vö. Petőfi S. 1997: 71–72, 2004: 93–96). Petőfi elméletének egyik központi kérdése, hogy milyen mentális folyamatok révén jön létre a szöveg jelentése a befogadó elméjében, illetve, hogy ezek a folyamatok milyen tudásbázisokra és értelmzői attitűdökre épülnek. Bizonyos kommunikációs helyzetekben – így például manipulatív szándékú szövegek esetében – feltételezhető, hogy nemcsak a befogadó, hanem maga a közlő is előzetesen elvégzi a szöveg mentális interpretációját, mégpedig annak érdekében, hogy a kommunikációs partner tudásbázisaira és interpretációs stratégiáira tudatosan hatást gyakoroljon. Petőfi S. interpretáció- és tudásbázis-tipológiája olyan elméleti keretet kínál, amely lehetővé teszi a szöveg közlői és befogadói interpretációja, valamint az általuk mozgósított tudásbázisok szisztematikus összevetését. Az eltérő mentális működésű egyének szövegértésének vizsgálatával kapcsolatban Dobi Edit is rámutat arra, hogy Petőfi S. modellje „lehetőséget kínál arra, hogy számoljunk a közlői és befogadói perspektíva különbözőségéből adódó tudásbázis-eltérésekkel vagy akár a közlői perspektívának a jelentésrepresentációt korlátozóan befolyásoló nem vagy nem tisztán értelmezésével” (Dobi 2021: 69).

A tanulmány két eltérő műfajú irodalmi szövegrészlet – La Fontaine *A holló és a róka* című fabulája és Laclos *Veszedelemes viszonyok* című regényének egy levélrészlete – elemzésén keresztül vizsgálja, hogyan jellemezhető a manipuláció folyamata a közlő és a befogadó tudásbázisai, valamint interpretációs stratégiái szempontjából. La Fontaine tanmeséjében a két állatszereplő párbeszéde, a róka explicit verbális megnyilvánulása és a holló erre adott válaszreakciója teszi lehetővé az eredményes manipuláció elemzését mindkét szereplő szemszögéből. Laclos műve több szempontból is kiváló terep a manipulációs kommunikáció kettős nézőpontú vizsgálatához. Egyrészt Valmont vikomt manipulatív szándéka nyilvánvaló: az erényes Tourvelnét ostromló, a csábítás stilisztikai-retorikai eszköztárát felvonultató levelei a regény három, egymással keresztbe fonódó szálának egyikét alkotják. Másrészt Tourvelnénak a jelen tanulmányban ugyan nem elemzett, de a re-

gényben olvasható válaszlevelei és a végül Valmont csábításának engedő reakciója alapján feltételezhető, hogy a sikeres manipulatív kommunikációban a befogadó eltérő tudásbázissal és interpretációs stratégiával vesz részt, mint a közlő. A tanulmány célja mindkét szöveg esetében a manipuláció sikerének szemiotikai textológiai feltérképezése: annak bemutatása, hogyan épül a sikeres befolyásolás a felek eltérő tudásbázisaiból fakadó különböző interpretációs folyamatokra.

2. A manipuláció értelmezése a befolyásolás kommunikációs folyamatában

A kommunikációelméleti szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a manipuláció a befolyásolás egyik formája. Árvay Anett szerint a kommunikációs szituációban zajló befolyásolás a közlő azon törekvése, hogy „az olvasókban vagy a hallgatókban egy adott véleményt alakítson ki, illetve a már meglévő ismereteiket, véleményüket, attitűdjüket megerősítse vagy megváltoztassa” (Árvay 2003: 11). Azt is hangsúlyozza, hogy „az e célból írt, precízen megtervezett stratégiai diskurzusok a szövegalkotó kommunikatív szándékától függően azonban lehetnek meggyőző, illetve manipulatív szövegek” (Árvay: uo.).

Bárházi – a szakirodalmi álláspontokat összegezve – megállapítja, hogy „a manipulációt és a meggyőzést az különbözteti meg egymástól, hogy míg a meggyőzés során a kommunikátor szándéka ismert a befogadó előtt, a kommunikátor nyíltan megvallja, hogy mit szeretne elérni, és nyíltan felvonultatja az érveit, eszközeit célja elérése érdekében, addig a manipuláció durva megtévesztés, amelynek során vagy a közlő eszközei nem tudatosulnak a befogadóban, vagy a diskurzus valódi célja nem ismeretes a számára, esetleg mindkét eset egyszerre áll fenn” (Bárházi 2008: 444). Skrobák a manipulációt a befolyásolás legnegatívabb formájaként határozza meg, kiemelve, hogy „a manipuláló személy úgy fogalmaz meg valamit a befogadónak, mintha az a címzett számára lenne előnyös, holott csak a beszélő számára az, és a címzettet csak eszközként használja a saját céljai eléréséhez” (Skrobák 2023: 340). A manipulatív kommunikáció tisztességtelen, erkölcsileg elítélendő jellegét Breton (2000: 25) abban látja, hogy a manipuláció megfosztja a manipulált személyt a szabadságától anélkül, hogy ő ennek tudatában lenne.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a manipuláció fogalma nem kizárólag úgy értelmezhető, mint „önző érdekből alkalmazott ravasz fogás, mesterkedés” (ÉrtSz., elektronikus változat). Árvay (2003: 13) a pszichoterápiás kezeléseket hozza példának arra, hogy bizonyos helyzetekben a manipuláció a befogadó érdekében történik. Hasonló álláspontot képvisel Dobi és Nagy, akik szerint „a szóban forgó kifejezés a befolyásolás szinonimájaként is állhat, amennyiben azt fejezi ki, hogy a közlő szándéka megváltoztatni a befogadó gondolkodásmódját, véleményét. Ebbe a működésbe beletartozik például az az eset is, amikor egy orvos úgy érvel egy podcastban az egészséget támogató életforma mellett, hogy félelemkeltő esetek bemutatásával figyelmeztet a veszélyekre; vagy egy sajtócikk a mélyszegénység

bemutatásával igyekszik ösztönözni az olvasókat az érintettek anyagi támogatására (számlaszámot is megadva). Ezekben a kommunikációs helyzetekben a manipuláció nem megtévesztés, hanem a befogadók gondolkodásának olyan irányú befolyásolása, amelynek remélhető eredménye erkölcsileg pozitív kimenetelű cselekvés” (Dobi–Nagy 2024: 106).

A szakirodalmi kutatásokban azonban – a meggyőzés fogalmától jól elkülönülően – a manipulációt többnyire negatív befolyásolásként, megtévesztésként vagy félrevezetésként értelmezik. Jelen tanulmányban a manipuláció fogalmát ebben az általánosan elfogadott, megtévesztésként értelmezett kommunikációs aktus jelentésben használom.

3. Tudásbázisok és interpretációs különbségek La Fontaine *A holló és a róka* című fabulájában

La Fontaine *A holló és a róka* című meséje a fabulairodalom egyik legismertebb darabja. A tanító célzatú történet rendkívül tömör, ám kommunikációs szempontból gazdag szöveg, amelyben két állatszereplő, a hiú holló és a ravasz róka rövid dialógusában a manipuláció klasszikus példája bontakozik ki.

A következőkben először a két szereplő tudásbázisát vizsgálom Petőfi S. János tudásbázis-tipológiájának szektorai szerint, majd bemutatom, hogy ezek különbségei milyen eltérő interpretációs folyamatokat eredményeznek. Az elemzés alapjául szolgáló mese szövegét a legismertebb magyar nyelvű fordításban, Kosztolányi Dezső változatában közlöm:

*Holló úr ült a fatetőn
Csórébe sajt volt, jókora,
S kit a jóillat csalt oda,
A róka szólt hízelkedőn:
„Á, jónapot, te drága holló!
Mi szép vagy! nincsen is hozzád hasonló!
Nem tódítok, de hogyha hangod
Olyan, mint rajtad ez a toll, ó
Akkor a madarak között első a rangod.”
A holló erre rendkívül örül,
Torkán egy hangot köszörül,
Kitátja csóréját, földre hull a sajtja
A róka felveszi és egyre hajtja.
„A hízogó, akármilyen fajta,
Azokból él, akiknek hízeleg:
Felér a sajttal ez a lecke – vedd.”
A holló ámul, pironkodva, végre
Megesküszik, hogy nem megy soha jégre.*

3.1. A fabula két szereplőjének tudásbázisai

Petőfi S. János elmélete szerint a szöveg értelmezése a következő tudásbázisokon alapul: a tipológiai bázison, amely „a szövegtípusokra és a kommunikációs helyzetek típusaira vonatkozó tudást és feltételezéseket tartalmazza” (Petőfi S. 2004: 105); az interpretáció centrális bázisán, amelynek „a tudás és feltevések valamennyi típusát kell tartalmaznia valamennyi lehetséges médiumra vonatkozóan, éspedig médiumspecifikus, de egyöntetű formában” (uo.); valamint a lokális bázisokat, amelyek a centrális bázisból kiválasztott elemek közötti kapcsolatot biztosítják. E tudásbázisok a *tudás/hiedelem*, a *feltevések* és az *elvárások* szektorainak egységeként értelmezendők, az „interszubjektív csökkenő foka” szerinti sorrendben (Petőfi S.: uo.).

A mese két szereplője – a róka mint közlő és a holló mint befogadó – eltérő tudásbázissal vesz részt a kommunikációban, ami kulcsfontosságú a manipuláció sikeressége szempontjából.

A róka a kommunikációs helyzet aktív irányítója. A két állatszereplő verbális interakciójának középpontjában az ő hízogó megszólalása áll, míg a hollóról csupán annyi derül ki, hogy végrehajtja a manipulátor által elvárt cselekvést. Ez a helyzet megfelel a manipuláció klasszikus forgatókönyvének, amely „egy alternatív realitás előadása, ehhez kapcsolódóan a címzett gondolkodásának irányítása, amelynek hatására a címzett a beszélő számára kedvező cselekvést hajt végre” (Skrobák 2023: 340).

A róka tipológiai bázisában valószínűleg szerepel az a tapasztalatra épülő tudás, hogy a hízogó hatékony befolyásoló eszköz lehet olyan esetekben, amikor a megszólított nem rendelkezik reális önértékeléssel. A sajtot tartó hollót megpillantva felismeri a helyzetet mint olyan kommunikációs szituációt, amelyben a hízogó beszéddel elérheti a sajt megszerzését.

Az interpretáció centrális bázisához tartoznak mindazok az ismeretek, amelyekkel a róka az állati (és emberi) viselkedésről rendelkezik: a hollót – feltehetőleg korábbi tapasztalatai alapján – hiúnak tartja. Hiedelmei közé tartozik, hogy a hízogó működni fog az ilyen alkatú egyedeknél. A feltevések szintjén abból indul ki, hogy a holló a hiúsága miatt nem fog gyanakodni, azaz a róka nem számít kritikus befogadói attitűdre. A kommunikatív elvárások is az ő javát szolgálják: mivel a hízogó beszéd konvencionális formáit használja (nyájas, nagy tiszteletet mutató megszólítás, pozitív hasonlat, jelzők és érzelemkifejezések), arra számíthat, hogy a holló erre a sztereotíp reakciót fogja adni, vagyis megbízik benne, és azt fogja tenni, amit elvár tőle.

Végül a lokális tudásbázisa alapján a róka a konkrét helyzetre vonatkozóan mozgósítja a tudáselemek közötti relációkat is, és mint közlő – miután tipológiai tudásbázisára támaszkodva azonosította a konkrét kommunikációs szituáció jel-

legzetességeit (l. fentebb.) –, a közléséhez hozzárendeli a manipulációhoz szükséges stilisztikai-retorikai eszközöket.

A holló a kommunikációs helyzetben passzív befogadói szerepben jelenik meg. Tipológiai bázisa hiányos: nem rendelkezik tudással arról, hogyan különböztethető meg az őszinte dicséret és a hízélgés mint eltérő kommunikációs aktusok.

Az interpretáció centrális bázisa a holló esetében jóval szűkebb, mint a rókaé: nincs tudása a hízélgés nyelvi-pszichológiai működéséről, a hiedelmei között viszont szerepel a saját szépségébe vetett hit. A feltevések szektorába tartozik az a meggyőződése, hogy a róka szavai őszinték, amit a Grice (1997) által megfogalmazott, a kommunikációs viselkedést irányító négy maximából a minőség maximájára alapoz ('ne mondj olyat, amiről úgy hiszed, hogy hamis'). Ennek értelmében a befogadó feltételezi, hogy a közlő igazat mond – ezáltal a róka manipulatív szándéka rejtve marad számára. A holló elvárásai szintén az öt megerősítő kommunikációs mintázatokhoz igazodnak: elvárja, hogy aki szépen beszél vele, az tiszteli őt, ami a társas érintkezés idealizált, bizalmon alapuló felfogását tükrözi.

A holló lokális tudásbázisa – a többi tudásbázis korlátozottsága miatt – nem képes olyan elemeket mozgósítani a konkrét interakcióban, amelyek révén a manipulációs stratégiát dekódolni tudná.

Megállapítható tehát, hogy míg a közlő szélesebb, a másik szereplőnek a pszichológiai sajátosságait is felölelő tudás-, feltevés- és elvárásrendszerrel rendelkezik, addig a befogadó tudásbázisa korlátozott és önreferenciális. Ez a strukturális aszimmetria teszi lehetővé, hogy a manipulációs szándék akadálytalanul érvényesüljön.

3.2. A fabula két szereplőjének interpretációs műveletei

A szereplők közötti tudásbázis-különbségek következményeként az üzenet feldolgozása és értelmezése is jelentős eltéréseket mutat. A közlő és a befogadó különböző típusú mentális műveleteiben Petőfi S. János interpretáció-tipológiája alapján a következő értelmezési stratégiák különíthetők el.

A róka mint közlő a kommunikáció minden aspektusát tudatosan megtervezve és strukturálva összetett, többrétegű interpretációs stratégiát alkalmaz.

Értelmező interpretáció: A róka szövege gondosan szerkesztett, formai és szemantikai szinten is koherens egység. Tudatosan felépített retorikai szerkezetében világosan elkülönül a nyájas megszólítás (*Á, jónapot, te drága holló!*), a túlzó dicséret (*Mi szép vagy! nincsen is hozzád hasonló!*), a feltételes méltatás (*de hogyha hangod olyan, mint rajtad ez a toll...*), majd a pozitív konklúzió (*Akkor a madarak között első a rangod.*). Ez a fokozásos szerkezet a hízélgés klasszikus forgatókönyvének tekinthető. Szemantikai szinten a jelentések összhangban állnak egymással, és egy irányba mutatnak: a holló fizikai megjelenésének és vélt énektudásának pozitív megerősítését szolgálják.

Procedurális interpretáció: A róka előre kalkulálja a szöveg – pszichológiai mechanizmusokon alapuló – oksági hatásait: a hízélgés aktiválja a holló hiúságát, aki – hogy megmutassa szépnek vélt hangját – kitátja a csőrét, és a sajt le hull a földre.

Argumentatív interpretáció: Bár formális érvelés nem hangzik el, a róka beszéde implicit logikai láncra épül: 'Ha ilyen szép vagy, bizonyára a hangod is gyönyörű, ezért hallani akarom, tehát énekelj!'. A holló ezt az implicit következtetést elfogadja, és ennek megfelelően reagál.

Részlegesen figuratív interpretáció: A róka beszédében figuratív elemek (*drága holló; a madarak közt első a rangod*) ágyazódnak be egy szó szerint, dicsérőnek is értelmezhető szövegbe, így nem keltene gyanút a címzettben.

A róka tehát egy stratégiaileg komplex értelmezői pozícióban van, amelyben az interpretáció nemcsak a saját beszéd megformálására, hanem a befogadó várható reakcióira is kiterjed.

A holló befogadóként teljesen más értelmezési stratégiát követ. Az ő interpretációja intuitív, az adott kommunikációs helyzetben szerzett pillanatnyi benyomásaira épül.

Spontán interpretáció: A holló nem elemez, nem mérlegel – az intuíció és a személyes hiúság vezérli. A róka hízélgésére érzelmi alapon, spontán módon reagál, értelmező interpretációt nem végez, és nem próbálja átgondolni a róka szövegének mögöttes szándékát.

Elsőfokú interpretáció: A róka szavait szó szerint értelmezi: a hízélgő, megtévesztő szöveget dicséretnek veszi. A másodlagos jelentésszinteket nem ismeri fel, s így nem észleli a kommunikáció manipulációs természetét.

A holló interpretációja egyszintű: nem reflektál a közlő tudására, feltevéseire és elvárásaira, a szöveg jelentését kizárólag a saját hiedelmei, feltevései és elvárásai felől értelmezi.

Az alábbi, 1. táblázat röviden összefoglalja a két szereplő interpretációs folyamatai közötti különbségeket, hogy ezek kontrasztján keresztül mutassa meg a manipuláció sikerének kulcsát: a róka összetett, a befogadó reakcióját is anticipáló interpretációs stratégiáit, és vele szemben a holló tudáshiányból, téves feltevésből és elvárásból fakó egyszerű értelmezési műveleteit.

Róka	Holló
	spontán interpretáció
értelmező interpretáció	
procedurális interpretáció	
argumentatív interpretáció (implicit módon)	
	elsőfokú interpretáció
részlegesen figuratív interpretáció	

1. táblázat: A szereplők interpretációjának jellemzői

4. Tudásbázisok és interpretációs különbségek Laclos *Veszedelemes viszonyok* című művében

Chordelos de Laclos *Veszedelemes viszonyok* című levélregénye a XVIII. századi francia irodalom egyik legismertebb műve, amelyben a kor erkölcsi képmutatása és az arisztokrácia intrikái bontakoznak ki elsősorban a két manipulatív libertinus, Valmont vikomt és Merteuil márkiné levelezésén keresztül. A mű különösen alkalmas a manipulációs stratégiák elemzésére, hiszen szinte minden szereplő minden kommunikációs aktusa mögött rejtett befolyásolási szándék áll. A jelen tanulmányban elemzésre kiválasztott szövegrészlet írója Valmont vikomt, a regény intrikáinak egyik fő mozgatója, aki egy Merteuil márkinéval kötött fogadásból csábítja el az erényéről híres Tourvelnét.

Valmont Tourvelnéhoz írott levelei, „a csábításnak és a rontásnak ez a bonyolult műfaji törvényekhez és illemszabályokhoz kötött magasiskolája” (Örkény 2007: 485) kifinomult manipulációs aktust valósítanak meg. Valmont célja Tourvelné meggyőzése szerelme őszinteségéről és érzelmi elkötelezése, ennek érdekében pedig olyan stilisztikai és retorikai fogásokkal él, amelyek a hitelesség és őszinteség látszatát keltik. Ahogy La Fontaine fabulájában is láttuk, a manipuláció sikere ebben az esetben is azon múlik, milyen tudásbázisok és interpretációs stratégiák állnak a közlő és a befogadó rendelkezésére.

A XLVIII. levél alábbi szövegrészlete, melyet e két szempont szerint fogok elemezni, az érzelmi nyomásgyakorlás látványos példája.

XLVIII. levél, Valmont vikomt Tourvelnénak

Egy kétségbeesett lélek minden szomjúságával fordulok önhöz, asszonyom. Az éjszaka olyan zivatar tombolt, hogy le sem hunytam miatta a szemem, s ráadásul egész bensőm égett olthatatlan tűzzel. (...) Olyan helyzetben írom ezt a levelet, melyben végre egész valójában felismerhetem a szerelem legyőzhetetlen erejét. (...) Rideg viselkedésével a kétségbeesésbe taszított, de engem mégis magával ragad a szerelem árja, s az érzelmek mámore orvossága lett annak a sok gyötrődésnek, aminek maga az oka. Ha száműzetésbe küldött, akkor én így állok bosszút érte. Még sohasem élveztem ennyire a levélírást, mint most; miközben magának e sorokat rogom, tele vagyok pezsgő, éltető kedvvel. Minden, ami körülvesz, csak táplálja elragadtatásomat; a levegő, amelyet beszívok, gyönyörtől illatozik, asztalom – melyet még senki se használt erre a célra – írás közben szerelmi oltárrá változik. Mától fogva térdet hajtok előtte, mert rajta írom le fogadalmam, hogy síromig szeretem önt.

4.1. Valmont vikomt és Tourvelné tudásbázisai

A Laclos-regény levél formájú párbeszédében – csakúgy, mint La Fontaine fabulájában – a manipuláció sikerének egyik kulcsa a közlő és a befogadó tudásbázisainak aszimmetriája. A manipulátor, Valmont vikomt és a manipuláció célszemélye, Tourvelné nem azonos tudással, hiedelmekkel, feltevésekkel, és elvárásokkal vesznek részt az interakcióban, így különbözőképpen interpretálják ugyanazt a szöveget.

Valmont esetében a tipológiai tudásbázis a szövegtípusok és kommunikációs helyzetek magas szintű ismeretére épül. A vikomtot levelei tudatos nyelvhasználonak mutatják: libertinus cinkosával, Merteuil márkinéval rendszeresen cserél eszmét nyelvi, nyelvhasználati kérdésekről, retorikai stratégiákról. Mint művelt arisztokrata és rutinos csábító, Valmont pontos ismeretekkel rendelkezik a szerelmeslevél szövegtípusáról, annak formai és tartalmi jegyeiről. Jól ismeri azokat a kommunikációs helyzeteket is – udvarlás, csábítás, érzelmi zsarolás –, amelyekben az ilyen szövegek működnek.

A centrális tudásbázis médiumspecifikusan tartalmazza a különféle tudás-, feltevé- és elvárástípusokat, jelen esetben a szerelmeslevél médiumán keresztül. Valmont erre vonatkozó tudása sokrétű. Jól ismeri az arisztokrata osztály művelt, libertinus társasági és kommunikációs normáit, s azt is tudja, hogyan lehet ezeket áthágni anélkül, hogy nyílt normasértésen kapnák. Tudja, hogyan működik a levél mint késletetett válaszü, egyirányú és intim formájú médium, ahol a szöveg fölött teljes kontrollt gyakorolhat. Stilisztikai-retorikai tudása is kifinomult, a vizsgált levélrészletben több retorikai alakzatot is használ a hatásosabb meggyőzés érdekében: hiperbolát (*egész bensőm égett olthatatlan tűzzel*), szinestéziát (*a levegő, amelyet beszívok, gyönyörtől illatozik*), metonímiát (az asztal mint szerelmi oltár), valamint paradoxont (*kétségbeesett lélek – pezsgő, éltető kedv*). Tudatosan alkalmazza a kettős beszéd stratégiáját is: miközben Tourvelnének sárga tartó szerelmet vall, a levelet éppen egy szeretője hátán írja. Ez a kettősség ironikus távlatot teremt, amely a befogadó számára rejtve marad. A feltevései szektorába szintén több elem sorolható. Valmont feltételezi, hogy a levél személyes, érzelmes hangvétele biztosítja a szöveg hitelességét, és Tourvelné a stilisztikai-retorikai eszközökkel megjelenített, felfokozott szenvedély képét őszinte szerelmi vallomásként fogja értelmezni. Feltételezi azt is, hogy a befogadó az általa várt reakciót adja: Tourvelné meghiúsulást és büntudatot fog érezni. Ami Valmont elvárásait illeti, arra számít, hogy a levél nyelvi megformáltsága hatással lesz a befogadó lelkiállapotára, tompítja erkölcsi védekezőképességét, s így az válaszevél formájában érzelmi megingásról tesz majd tanúbizonyságot.

A vikomt lokális tudásbázisa a manipulációs levélírás során azt a tudáskonfigurációt jelenti, amelyet az aktuális kommunikációs cél – a csábítás – szolgáltatá-

ba állít. Aktiválja a szövegtípushoz kapcsolódó tudást: mivel szerelmeslevelet ír, a vallomás, az emelkedett érzelmi stílus regiszterét alkalmazza (*siromig szeretem önt*). A csábítás kommunikációs céljához illeszkedő retorikai eszközökkel él, például a szenvedély mint láng klasszikus toposzával (*egész bensőm égett olt-hatatlan tűzzel*). A Tourvelné vallásos, erkölcsös jellemére vonatkozó tudása és várható reakciójára vonatkozó feltevése alapján a levélnek szenvedélyes, de nem nyíltan erotikus hangnemet választ. A levélhez mint lassabb, reflektívebb médiumhoz kapcsolódóan aktiválódó tudáselem a szöveg kompozíciója: Valmont mondanivalóját úgy építi fel, hogy lassan fokozódó, egyre erősödő érzelmi nyomást helyezzen a befogadóra.

Tourvelné befogadói szerepe Valmont leveleiből, saját válaszleveleiből, valamint a regény más szereplőinek leveleiből következtethető ki. Mivel jelen tanulmányban nem idézek tőle konkrét levélrészletet, az elemzésben az alakját egy feltételezett olvasói nézőpontból közelítem meg.

Tourvelné tipológiai tudásbázisa korlátozott: csak részleges tudással rendelkezik a manipulációs szándékot rejtő szövegtípusokról. A klasszikus udvarlás normái alapján képes azonosítani a szerelmeslevél szövegtípusát, azonban nem ismeri fel, hogy a szerelmi diskurzus konvencionális formái rejtett szándék közvetítésre is alkalmasak lehetnek.

Centrális tudásbázisa vallásos-erkölcsi értékrenden alapul: tudja, hogy egy nő számára a hűség, a tisztaság és a házasság szentsége alkotják azt a társadalmi és morális tudáskeretet, amelyben értelmeznie kell a hozzá intézett leveleket. A hiedelmek szektorába tartozik, hogy a levélírást az őszinte érzelmi közlés eszközének tekinti. A Grice-i (1997) minőség maximájának megfelelően feltételezi, hogy Valmont nem közöl olyat, amiről tudja, hogy hamis.

Tourvelné lokális tudásbázisa a rendelkezésére álló morális és stilisztikai tudáselemek aktiválására szorítkozik. Mivel nincs ismerete sem a vikomt Merteuil márkinéval kötött fogadásáról, sem a levél megírásának körülményeiről, nem képes olyan tudáselemeket mozgósítani, amelyek a szöveg líraiságát, képeit a manipuláció eszközeként értelmeznék. Így a retorikai eszközöket őszinte, tiszta érzelemnyilvánításként olvassa, és nem dekódolja a szöveg mögöttes, rejtett célját.

A manipuláció sikerének alapja – ahogy La Fontaine fabulájában is – a közlő és a befogadó tudásbázisai közötti aszimmetria. Valmont sokrétegű, médium- és szövegtípus-specifikus, tudatosan mozgósított tudásbázissal rendelkezik, amely retorikai eszközök, elvárások és feltevések gondosan kiválasztott konfigurációját alkalmazza. Tourvelnének ezzel szemben korlátozott tipológiai, centrális és lokális tudásbázisa van, feltevései pedig egy idealizált, őszinte kommunikációs modellhez igazodnak. Ezáltal nemcsak hogy nem dekódolja a szövegben rejlő manipulációs szándékot, hanem saját hiedelmeinek megfelelően érzelmi tartalomként értelmezi azt.

4.2. Valmont vikomt és Tourvelné interpretációs műveletei

A manipuláció hatékonyságát alapvetően befolyásolja, hogy Valmont és Tourvelné eltérő értelmezési folyamatot követ a szövegalkotás- és befogadás során, ami kommunikációs aszimmetriát eredményez közöttük.

Valmont mint közlő – manipulációs szándékának sikere érdekében – tudatosan formálja és irányítja a kommunikáció minden elemét, s a befogadó várható interpretációját és reakcióját előre kalkulálva összetett, többretegű interpretációs műveletet alkalmaz.

Értelmező interpretáció: Valmont levele formai szerveződését és szemantikai felépítését tekintve precízen megkomponált, koherens szöveget alkot. A retorikai alakzatok, mint a *kétségbeesett lélek – tele vagyok pezsű, éltető kedvvel* vagy a *zivatar tombolt – egész bensőm égett olthatatlan tűzzel* típusú ellentétek, valamint a 4.1.-ben tárgyalt szóképek elrendezettsége olyan emelkedett regisztert teremtenek, amelyet Valmont szándéka szerint Tourvelné őszinte szerelmi vallomásnak fog tekinteni. Ugyanakkor a szöveg tökéletesre csiszolt szerkezete és gondosan kiszámított retorikai megkomponáltsága ellentétben áll a szöveg szemantikai síkon zaklatottságot és érzelmi csapongást közvetítő tartalmával. Erre libertinus cinkosa, Merteuil márkiné fel is hívja a vikomt figyelmét:

Aztán van még egy megjegyzésem, amelyre csodálom, hogy ön magától is nem jött rá: a szerelemben semmi sem olyan nehéz, mint azt írni, amit nem érez az ember. Úgy értem, hogy valószínű módon megírni – nem mintha nem ugyanazokat a szavakat használná az ember, de nem ugyanúgy rendezzi, azazhogy: elrendezi – s ez már magában is elég. Olvassa el újra a levelét; olyan rend uralkodik benne, amely minden lépten-nyomon, minden mondatban elárulja önt. Hajlandó vagyok elhinni, hogy az elnöknéje még nincs eléggé kinevelve és nem veszi ezt észre, de mit használ ez? A célt mégsem érheti el. Ez a hibája minden regénynek; a szerző kézzel-lábbal iparkodik, hogy fölhevítse magát, az olvasó pedig hideg marad. (XXXIII. levél, Merteuil marquise Valmont vicomte-hoz, Benedek Marcell fordítása)

Procedurális interpretáció: Valmont tudatosan kalkulál azzal, hogy a levele milyen pszichológiai hatásokat indít el a címzettben. A szerelmi vallomás, az áldozatiság hangsúlyozása olyan tartalmi elemek, amelyek aktiválják Tourvelné vallásos és morális tudásbázisait: érzelmi azonosulást hivatottak kiváltani. Valmont a saját testi-lelki állapotának drámai ábrázolását oksági és időbeli kapcsolatrendszerbe helyezi: szerelme olyan elemi erő, amely nemcsak őt emészt, de az egész világot átformálja (zivatar tombol, a levegő gyönyörtől illatozik, az asztal oltárrá változik). Az érzelmi fokozódás oksági lánc így épül fel: Tourvelné ridegsége kétségbeesést vált ki benne → a kétségbeesés a szerelem erejét hívja

elő → a szerelem mámorral tölti el Valmont-t → ennek következménye az eksztatikus levélírási élmény. Az érzelmek oksági sorba rendezése a szöveg szerelmi vallomásként való elfogadását szolgálja.

Argumentatív interpretáció: A levél közvetlen logikai érvelést nem tartalmaz, azonban implicit következtetési láncolat érzékelhető, amelynek kiindulópontja a szenvedés: ha ő (Valmont) ennyit szenved, és mégis szeret, akkor érzései őszinték és megváltoztathatatlanok, amit a *síromig szeretem önt* fogadalom záró képként nyomatékosít.

Részlegesen figuratív interpretáció: Valmont levele olyan szöveg, amelyben a szó szerinti és a figuratív jelentések egyidejűleg vannak jelen. A levélírás körülményeinek realisztikus leírása – *asztalom, melyet még senki se használt erre a célra* – egyértelműen utalhat egy konkrét bútordarabra, amelyet a szöveg retorikailag *szerelmi oltárrá* emel. Ugyanakkor a levélírás valós körülményeinek a metaforikus olvasat felel meg: Valmont a levelet egy szeretője hátán írja, vagyis az „asztal” ebben az esetben a női test. Így a szerelmi oltár metaforája egyszerre emelkedett stílusú romantikus vallomás és libertinus erotikus cinizmus. A szó szerinti és átvitt értelem közötti billegés a szöveg kettős beszédének alapja.

Valmont tehát összetett, többretegű interpretációs stratégiát követ, amely során végig szem előtt tartja a címzett feltételezett tudását, hiedelmeit, feltevéseit és elvárásait.

Tourvelné – a levelezés alapján rekonstruálható – befogadói pozíciójában feltehetőleg érzelmileg erősen telített helyzetben olvassa Valmont levelét, ami meghatározza értelmezési műveleteit.

Spontán interpretáció: A regény szövegvilágának eseményeit és végül Tourvelné sikeres elcsábítását tekintve valószínűsíthető, hogy a levél olvasásakor nem elemző, hanem intuitív módon közelít a szöveghez. A patetikus hangnem és a túlfűtött szerelmi megfogalmazás olyan érzelmi impulzusokat közvetít, amelyek közvetlen emocionális hatást gyakorolnak rá. Ebben a spontán interpretációs folyamatban a befogadó nem keres mögöttes jelentést, Valmont levelét a kontextusnak megfelelően szerelmi vallomásnak tekinti.

Elsőfokú és részlegesen figuratív interpretáció: Tourvelné alapvetően szó szerinti jelentéseket társít a levél állításaihoz (*az éjszaka zivatar tombolt; még sosem élveztem ennyire a levélírást; tele vagyok pezsgő, éltető kedvvel; asztalom – melyet még senki se használt erre a célra* [értsd: szerelmi vallomás írására]), és csak részlegesen érzékeli a szöveg figuratív elemeit. Mivel lokális tudásbázisa nem terjed ki a levél megírásának körülményeire – vagyis Valmont szeretőjével töltött éjszakájára –, nem tudja dekódolni a vikomt kettős beszédét: a metaforákat – mint a *szerelem árja*, *az érzelmek máмора orvosság* vagy *az asztalom szerelmi oltárrá változik* – Valmont szerelmének őszinte, képi kifejezésekként értelmezi. Korlátozott kontextuális tudásából fakadóan a manipuláció rejtve marad számára.

Az alábbi, 2. táblázat Valmont vikomt és Tourvelné eltérő interpretációs műveleteinek összehasonlítását mutatja be. Míg Valmont közlőként sokrétegű tudásbázisra alapozva tudatosan irányítja saját értelmezési folyamatát, és előre kalkulál a befogadó várható értelmezésével is, addig Tourvelné befogadóként korlátozott tudásbázison alapuló intuitív, többnyire szó szerinti interpretációs műveletet alkalmaz, ami lehetővé teszi a manipuláció hatékony érvényesülését.

Valmont	Tourvelné
	spontán interpretáció
értelmező interpretáció	
procedurális interpretáció	
argumentatív interpretáció (implicit módon)	
	elsőfokú interpretáció
részlegesen figuratív interpretáció	részlegesen figuratív interpretáció

2. táblázat: Valmont és Tourvelné interpretációs műveletei

5. Összegzés

A tanulmány célkitűzéséhez igazodva két különböző szövegtípus – La Fontaine fabulája és Laclos levélregényrészlete – elemzésén keresztül vizsgáltam a sikeres manipuláció folyamatát Petőfi S. János tudásbázis- és interpretáció-tipológiájára támaszkodva. Az elemzések révén láthatóvá vált, hogy a manipuláció akkor működőképes, ha a közlő és a befogadó nem azonos mentális háttérrel, tudáskészlettel és értelmezési stratégiákkal vesz részt az interakcióban. A közlő oldaláról feltárt interpretációs műveletek – különösen a procedurális és az argumentatív típusok – megmutatták, hogyan képes a manipulátor nemcsak a saját szövegalkotását kontrollálni, hanem előre kalkulálni a befogadó várható értelmezési lépéseivel is.

Az elemzés egyik fontos eredménye, hogy Petőfi S. modellje nemcsak a befogadói, hanem a közlői értelmezési folyamatok vizsgálatára is alkalmasnak bizonyult. A két példaszöveg alapján jól látható, hogy a manipuláció sikere döntően a felek tudásbázisai közötti aszimmetrián és az ebből fakadó eltérő interpretációs folyamatokon alapul. A modell hatékony eszközként szolgál a manipuláció kommunikációs működésének feltárására, mivel egységes elméleti keretbe helyezi a közlő és a befogadó mentális műveleteinek összevetését.

Irodalomjegyzék

- Árvay A. 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 11–35.
- Bárházi E. 2008. Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. In: *Magyar Nyelv* 104/4, 443–463.

- Breton, Ph. (2000). *A manipulált beszéd*. (Ford. Láng J. Júlia.) Budapest: Helikon.
- Dobi E. 2021. *A szemiotikai textológia hozadéka a szövegek jelentésreprezentációjában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dobi E.–Nagy A. 2024. Cím és szöveg kapcsolata az internetes sajtóban. Kattintásvadászlat. In: *Magyar Nyelvjárások* 62, 95–131.
- ÉrtSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Online változat.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/>
- Grice, H. P. 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Cs.–Terestyéni T.–Síklaki I. (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó, 213–227.
- Örkény I. 2007. Utószó. In: Choderlos de Laclos: *Veszedelemes viszonyok*. Budapest: Magvető, 481–489.
- Petőfi S. J. 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szöveg-tani kutatóprogram*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szöveg szemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Skrobák E. 2023. A százarcú hazugság. A hazugság magyar nyelvi képe a testessültség szempontjából. In: *Magyar Nyelvőr* 147, 333–354.

Források

- Choderlos de Laclos, Pierre 2007. *Veszedelemes viszonyok*. (Ford. Örkény István.) Budapest: Magvető.
- Choderlos de Laclos, Pierre 1921. *Veszedelemes viszonyok*. (Ford. Benedek Marcell.) Budapest: Genius Kiadás.
- de La Fontaine, Jean 1916. A holló és a róka. (Ford. Kosztolányi Dezső.) In: *Nyugat* 23, 1916. URL: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00211/06439.htm>

Knowledge Asymmetry and Interpretative Differences in Manipulative Communication: An Analysis of Sender and Receiver Strategies through Literary Examples

This study offers a semiotic textological analysis of manipulative communication based on János S. Petőfi's theory of interpretation types and typology of knowledge bases. By examining two literary texts – a letter from Laclos' *Dangerous Liaisons* and La Fontaine's fable *The Crow and the Fox* – the paper explores how manipulation operates through the differing knowledge bases and interpretative strategies of sender and receiver. The aim is to uncover the semiotic mechanisms underlying successful manipulation and to demonstrate how effective influence is rooted in divergent interpretative processes resulting from knowledge asymmetry.

9.
Térélmények két elbeszélésben
Dino Buzzati: *A hét hírmondó*
és
Samuel Beckett: *Az elveszejtő*¹
 SKUTTA FRANCISKA

Kiss Sándor emlékének

1. Bevezetés

Térélménye – jó vagy rossz – minden embernek, sőt minden élőlénynek van: emberek és állatok igyekeznek otthonossá tenni maguk számára a nagy összefüggő tér egy parányi darabját, de még a növények is aszerint virulnak vagy kókadognak, hogy a nekik megfelelő talajban és éghajlati viszonyok között növekednek-e. A tér – és természetesen vele együtt az idő – minden élet kerete és szervezője, amely folytonossága ellenére végtelen változatosságot mutat, mind külső, érzékelhető formájában, mind az élőlényekkel fennálló szoros kölcsönhatásában.

Amennyire fontos számunkra a tér a maga fizikai valóságában, annyira hangsúlyosan jelenik meg a művészi ábrázolásban. Különösen szembeötlő ez az ún. „térbeli” művészetekben, mint a festészet és a szobrászat, nem beszélve a mind között legösszetettebb építészetről, amely a műalkotás szemléletén túl azt is lehetővé teszi, hogy a befogadó ténylegesen belépjen a műalkotásba, egy épületbe és kedve szerint bejárja, „használja” és csodálja a falak által határolt, művészien elrendezett teret. Itt azonban már nem hagyható figyelmen kívül a „bejárás” ideje, s ez még nyilvánvalóbb az ún. „időbeli” művészetekben, a zenében vagy a táncban, ahol a műalkotás térbeli vonatkozásai – anélkül, hogy kizárhatók lennének² – másodlagosak az időben előrehaladó folyamatokhoz képest.

A térábrázolás szempontjából különleges az irodalom helyzete. Míg egyes művészeti ágakban a tér három-, de legalább kétdimenziós alakban tárul fel, az irodalomban a térábrázolás lehetősége – a saussure-i „linearitás elve” alapján – szükségképpen egyetlen dimenzióra, a nyelv hangjainak, szavainak, mondatai-

¹ Beckett e művét két korábbi tanulmányomban is elemeztem: Skutta F. 2023. Ismétlés és variáció Samuel Beckett *Le Dépeupleur* című elbeszélésében. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica* 23, 181–199. és Skutta F. 2024. Térábrázolás és létezés Franz Kafka *Az odú* és Samuel Beckett *Az elveszejtő* című elbeszélésében. In: Andor J.–Dobi E.–Domonkosi Á.–Pethő J. (szerk.): *Officina Textologica* 24, 268–280.

² Természetesen a táncmozdulatok a térben valósulnak meg, de időbeli egymásutániságuk képviseli a fő szervezőerőt. A zenében is megjelenik a térbeliség a partitúra látványában, de az átlagos zenehallgató csak a hangok időbeliségét érzékeli.

nak időbeli egymásutániségára korlátozódik. Maga az ábrázolt tér pedig – szintén a nyelv természetéből fakadóan – nem közvetlen érzékelés útján, hanem áttételesen, a nyelvi jelek jelentésén keresztül ölt formát a tudatban. Amennyire „el-szegényíti” ez az elvontság az irodalmi szövegben felidézett teret, annyira meg-nő a képzelőerő szerepe mind az alkotás, mind a befogadás folyamatában. Bár az „ut pictura poesis” elvétől vezérelve az irodalmi alkotás törekedhet egy-egy va-lós vagy fiktív tér „színes”, „festői” láttatására, a mégoly részletező tájleíró köl-temény vagy a realista regényben közölt alapos környezetleírás sem képes a teret a maga tárgyi teljességében és megszakítatlan voltában bemutatni. Mindig ma-radnak ugyanis a szövegben az ingardeni értelemben vett „meghatározatlan he-lyek”, melyekről a szöveg nem tudósít, és melyeket az olvasónak kell kitöltenie a szövegben adott jelzések és a valós térről korábban megszerzett tapasztalatok segítségével. Ugyanakkor – művészi szövegről lévén szó – az ábrázolt tér gyak-ran túlmutat önmagán: a tájleírás metafora révén felidézhet bizonyos lelkiállapo-tokat, míg a realista regényben a cselekmény helyszíne metonimikus kapcsolat-ban áll az ott cselekvő szereplőkkel. És természetesen előfordul, hogy a tér egy kiemelt tulajdonsága valamilyen elvont fogalmat szimbolizál, elhomályosítva ezáltal az illető tér egyéb jellemzőit. Úgy tűnik, az így értelmezett szimbolikus terek gyakran szerepelhetnek az abszurd irodalom bizonyos – talán mondhat-nánk, nem karkai – változatában. Tanulmányomban épp ilyen terek összehason-lító elemzésére vállalkozom Dino Buzzati *A hét hírmondó* (1942)³ és Samuel Beckett *Az elveszejtő* (1970)⁴ című elbeszélésében.

Első pillantásra a két szerző társítása meglepő lehet, mert amíg Beckett az abszurd irodalom vitathatatlan nagysága és egyik legfontosabb képviselője, ad-dig Buzzati műveiben az abszurd csak mintegy enyhített formában, a fantasz-tikus irodalommal, a mágikus realizmussal keveredve jelenik meg.⁵ Különös vé-letlen, hogy mindketten egy évben, 1906-ban születtek, de nem egyszerre váltak íróvá: Buzzati már az 1930-as években kezdett publikálni, Beckett viszont csak 1947-ben adta ki első, *A kitaszított*⁶ című elbeszélését. Idővel azonban Beckett a maga meglepően új szemléletével hatott Buzzati írásaira, s így – ha távolról is – összekapcsolódik a két író művészete.

³ Buzzati, D. 1980. *I sette messaggeri / A hét hírmondó*. Ford. Lator László. In: Buzzati, D. *Paura alla Scala / Riadalom a Scalában*. Budapest: Európa, Janus Könyvek, 6–18/7–19. Eredeti kiadás: Buzzati, D. 1942. *I sette messaggeri*. In: Buzzati, D. *I sette messaggeri. Racconti di Dino Buzzati*. Mi-lano: A. Mondadori, 11–17.

⁴ Beckett, S. 1989. *Az elveszejtő*. (Ford. Tellér Gyula.) In: Beckett, S. *Előre vaknyugatnak. Válogatott kispróza*. Budapest: Európa Kiadó, 218–249. Az eredeti mű: Beckett, S. 1970. *Le Dépeupleur*. Paris: Minuit. Angolul a szerző saját fordításában: *The Lost Ones*. Richmond upon Thames: Calder & Boyars, 1972.

⁵ Vö. Giannattasio 1971: 72, Spagnoletti 1994: 385, Martin 1995: 75, 79.

⁶ Beckett, S. 1989. *A kitaszított* [L’Expulsé, 1947]. (Ford. Tellér Gyula.) In: Beckett, S. *Előre vak-nyugatnak. Válogatott kispróza*. Budapest: Európa Kiadó, 52–71.

2. A fizikai tér

Mindkét elbeszélés cselekménye egyetlen fizikai térben játszódik, a két tér azonban gyökeresen különbözik egymástól, amit már a terek pusztá megnevezése is jelez: Beckett művében a helyszín „egy alacsony hengeridom belvilága” (218), míg Buzzati elbeszélésében nem kevesebb, mint „a birodalom” (7). Többszörös ellentét feszül e két tér fizikai tulajdonságai között, melyek közül a legfeltűnőbb a nagyságrendi eltérés. *Az elveszejtő* narrátora szinte mértani pontossággal közli a hengeridom méreteit: „a kerülete ötven méter, a magassága [...] tizenhat” (218), belső felülete „nyolcvanezer-egynéhány négyzetcentiméter” (218). Ez a nyilvánvalóan emberi kéz alkotta tárgy – eltekintve szokatlan formájától – megfelel egy emberi léptékű épületnek, melyet azonban az elbeszélő nem helyez különösebb emberi vagy legalább természeti környezetbe.

Ezzel szemben a földrajzi-politikai értelemben vehető, de névvel nem azonosított „birodalom” leírása minden adatot nélkülöz: a fogalom önmagában elegendő ahhoz, hogy az olvasó képzeletében hatalmas földrajzi terület, benne pedig ember alkotta létesítmények sokasága jelenjen meg. Amennyire szűkös és határolt tehát a hengeridom, annyira tágas és – költői túlzással – határtalan a birodalom.

Paradoxonnak tűnhet, hogy egy ilyen méretű nyílt tér ugyanúgy az „egyetlen” cselekményhelyszín Buzzati elbeszélésében, mint Beckettnél az összehasonlíthatatlanul kisebb zárt hengeridom. Azonban akármekkora is a birodalom, az csak mint elvont és tagolatlan egység áll előttünk egy hosszú vándorút során, és még a ténylegesen felidézett tájegységek is, „egy lakatlan völgy” (11), „a síkság” (13) vagy a fiktív „Fácán-hegyek” (11) megmaradnak a pusztá említés szintjén, csupán mint bármi mással helyettesíthető útjelzők, melyeknek nincs szerepük a cselekmény alakulásában. Ugyanígy nincs jelentőségük bizonyos – elvben akár fontos – természeti adottságoknak: a szöveg nem (vagy csak elvétve) beszél domborzatról, növényzetről, időjárási viszonyokról vagy az évszakok és napszakok váltakozásáról. Az olyan ritkán előforduló kifejezések, mint „ma este” (13), „estelente” (17) és „reggelre kelve” (19) ugyanis nem a napszakok keltette érzéki benyomásokat, a fények változását írják le, hanem csak az idő múlását jelző mondatbeli határozók. Ha filmen játszódna a cselekmény, talán fekete-fehérben lehetne elképzelni, és leginkább a tompa szürke árnyalatok adnák vissza ezt a homályosan egybefolyó, végtelennek tűnő szabad teret.

Egészen más a hengeridom felépítése és bemutatása: amennyire szabályos, önmagában zárt mértani testet alkot a külső szemlélő számára, olyannyira rendezetten tagolt a cselekmény helyszínéül szolgáló belvilága. A henger kemény műanyag fala „a képzeletbeli felezővonal fölött” (220) ún. „fülkék” vagy „méhsejtek” (220) egész sorát foglalja magában, köztük járatokkal, „melyek olykor az ötven métert is elérik” (220). További tagolást mutat a hengeridom földszintje, ahol a százötven négyzetméteres „aréna” (238) körül három, különböző széles-

ségű sáv, más néven „övezet” (238) fut körbe. Mindezek a vízszintes és függőleges osztatok óriási jelentőséggel bírnak a cselekményben, csakúgy, mint egy bizonyos tárgy, a létra: „Itt-ott létrák. Ezek az egyedüli tárgyak” (219), melyek különböző méretekben és a csorbultság változatos fokozataival állnak a szereplők rendelkezésére. És míg a „birodalom” nem nyújt különösebb érzéki benyomásokat, a hengeridom kietlen terében derengő sárgás fény másodpercekben mérhető lebegése és kihunyása, a hőmérséklet ugyanilyen szabályos ingadozása, az időnkénti zizegő hang és az általános tompaság végképp viszolyogtató hatást kelt, megelőlegezve az egész cselekmény hangulatát.

Mint az eddigiekből kitűnhet, a két merőben ellentétes tér egyike sem illene egy realista elbeszélésbe, sokkal inkább valamilyen elvont szimbolikus tereknek tekinthetők, mert nincs bennük kifejtve a mindennapi lét megszokott természeti-tárgyi környezete. Pontosabban: Buzzati művében a helyszín leírásának feltétele adott, a táj akár otthonosabbá is tehető – erre utal az iménti néhány rövid idézet –, csak hogy a narrátor említetlenül hagy szinte minden olyan körülményt, amely elvonná figyelmét az általa kitűzött cél megvalósításának bemutatásáról. Ezért kap az olvasó a „birodalomról” annyira elmosódott képet, hogy már-már egy abszurd, az emberi környezettől elűtő légüres térben érezheti magát. A beckett-i hengeridommal kapcsolatban még élesebben merül fel az abszurditás érzése, amely viszont nem a leírás és ezzel a megismerés hiányából fakad, hanem épp a folyamatosan ismétlődő, önmagukat helyesbítő, szinte bosszantóan részletező leírásokból,⁷ melyek csak fokozzák a hengeridom milyenségében eleve benne rejlő képtelenséget. Mindez pedig még erőteljesebben kirajzolódik mindkét elbeszélésben a tér és a szereplők viszonyában.

3. A tér és a szereplők viszonya

A szereplők külső megjelenése, viselkedése és a cselekményben való részvétele szervesen kapcsolódik a térhez, melyben mozognak. Ez a kapcsolat azonban nem jelent kölcsönösséget: a szereplők csak igazodnak a térhez, sőt inkább csak alávetik magukat a tér adta lehetőségeknek – vagy egyenesen követelményeknek – anélkül, hogy képesek lennének a térre a legcsekélyebb hatást is gyakorolni.

⁷ Példák az ismétlődő, kissé megváltoztatott leírásra: „Az egész egy alacsony hengeridom belvilága: a kerülete ötven méter, a magassága [...] tizenhat. Fény. Derengés. Sárgás szín. Mindenütt jelenvaló, mintha a felület mind a nyolcvanezer-egynéhány négyzetcentimétere fényt sajtolna ki magából” (218). – „Egy hengeridom belvilága, a kerülete ötven méter, a magassága [...] tizenhat, vagyis csaknem ezerkétszáz négyzetméter összfelület, amiből nyolcszáz a fal. [...] Halvány, sárga derengés, mindenütt jelenvaló” (223); „Fülkék vagy méhsejtek. Valójában üregek, melyeket a képzeletbeli felezővonal fölött mélyítettek a falba. [...] Ügyesen torzított szabálytalan ötszögekben vannak elhelyezve [...] Egyes fülkéket a vastag falban járatok kötnek össze” (220) – „A fal felső részén körös-körül mintegy húsz [...] ötszögekbe rendezett fülke, melyek közül többet alagút köt össze egymással” (223).

Ez az egyoldalú függőség eleinte lazábbnak tűnik Buzzati elbeszélésében, de a tér „hatalma” fokozatosan nő, a beckett-i szereplők pedig az első pillanattól rabjai a térnek, melyből nem szabadulhatnak.

Beckett szereplői már az elbeszélés helyszínét felvillantó kezdőmondatban ijesztő lényekként mutatkoznak: „Színhely, ahol testek járnak-kelnek, elveszejtőjüket keresve” (218).⁸ A fentebb vázolt fizikai tér a második és harmadik mondatban, vagyis még a hengeridom részletesebb leírása előtt nem várt, döbbenetes távlatba helyeződik: „Elég tágas ahhoz, hogy hiába keressék. Elég szűk, hogy reménytelen legyen minden menekülés. Az egész egy alacsony hengeridom belvilága...” (218). Ez a szövegkezdlet egyetlen pillanat alatt letaglózza az olvasót, aki megsejti, hogy az itt következő történet eleve kilátástalan „életpályákat” fog bemutatni, és a kérdés csak az, hogy a szereplők milyen cselekmény során érnek pályájuk végére.

Ha lehet egyáltalán cselekményről beszélni emberi mivoltukban ennyire lefokozott élőlények esetében, az itt mindössze annyi, hogy ezek a testek gépiesen végrehajtják a számukra előírt térbeli mozgásokat, miközben a fokozatos sorvadás végén eljutnak a teljes mozdulatlanság állapotába. A cselekmény résztvevői: „Négyzetméterenként egy test, azaz kerek összegben kétszáz” (221). A pergamen-szerű bőrrel fedett névtelen testek szinte semmiben nem különböznek egymástól, nincsenek egyéni vonásaik, kizárólag mint egy-egy csoport tagjai azonosíthatók. A cselekmény tehát e testek négy csoportjának mozgásában valósul meg: „akik szakadatlanul jövők-menők” (a „keresők”), „akik olykor-olykor megállnak”, „akik, hacsak el nem kergetik őket, sosem hagyják el egyszer elfoglalt helyüket”, végül „akik nem keresnek, azaz a nemkeresők, akik közül a legtöbbben a falnak támaszkodva ülnek” (221). Ez utóbbiak tulajdonképpen a „volt keresők” (222), más említésben a „legyőzöttek” (229), akikre „rá lehet taposni, nem reagálnak” (229). Ahhoz, hogy a cselekménynek ez az előre meghatározott hanyatló íve kirajzolódjon, a testek a hengeridom térelemeit „használják”, mégpedig az egyének akaratától független bonyolult szabályrendszer szerint: a testek a létrákon felkapaszkodnak a fülkébe, átkúsznak a járatokon, majd újabb fülkékből lesik, mikor válik szabaddá egy létra, hogy fönről lebecsátkozhaszanak, és máris beállhassanak egy következő létra előtti sorba. A számtalan, alig követhető részletszabályból – melyeket a kívülálló narrátor szinte tudományos alapos-sággal ír le – ily módon kialakul a „létramászók törvénykönyve” (228), amelynek a még „kereső” testek kénytelenek engedelmeskedni, mígnem lassanként feladják a mozgást, és a földszinti, fal melletti övezetben végleg mozdulatlanságba merevednek. Valószínűleg kevés olyan elbeszélő mű van az irodalomban, amelyben a tér ennyire közvetlenül irányítaná a szereplők sorsát.

⁸ Az „elveszejtő” kifejezés a mű címén kívül csak a kezdőmondatban fordul elő. A Beckett-mű címének lehetséges értelmezéséről ld. Skutta 2024: 269.

Ehhez képest Buzzati elbeszélésének kezdete távlatos, felszabadító érzést kelt az olvasóban. A főszereplő-narrátor – a birodalom uralkodójának fia⁹ – közvetlen hangú én-elbeszélésben kezdi beszámolóját roppant nagy utazásáról: „Mióta elindultam megjárni atyám birodalmát, napról napra távolodom a várostól, s egyre ritkulnak a hírek, amelyek elérnek utamon” (7). A mesébe illő cselekménykezdet után meglepetésként hat a második mondat: „Alig múltam harmincéves, amikor útra keltem, s több mint nyolc esztendeje: pontosan nyolc esztendeje, hat hónapja és tizenöt napja tart szakadatlan vándorlásom” (7). Vagyis a birodalom kiterjedése jóval nagyobb, mint amit a főhős – eredeti elképzelése szerint – „néhány hét alatt könnyűszerrel” (7) be tudna járni: „egyre csak új és új országokra, népekre találtam, s az emberek mindenütt az én nyelvemet beszélték, mindenütt alattvalóimnak mondták magukat” (7). Ebben a beláthatatlan térben a cselekmény természetesen maga a „szakadatlan vándorlás”, de ez a cselekményszerkezet nem hasonlít a pikareszk regény laza epizodikus szerkesztéséhez, melyben a hős változatos kalandokba bonyolódik. Buzzati főhőse mintha csukott szemmel járna, nem vesz tudomást sem a tájról, sem az útjába kerülő emberekről – ebből fakad elbeszélésében a tér már említett homályos, elmosódott jellege. Ha nem olyan gépiesen mozog is, mint a testek a hengeridomban, valójában nem vándorol, ő csak „halad”, rögeszmésen igyekszik úti célja, a birodalom határa felé: „Tovább, tovább! [...] Ösztökéltem kísérőimet: csak előre, pihenés nélkül” (13). Szinte az egyetlen emberi megnyilvánulás, amelyet közöl magáról, az a vágy, hogy tartsa a kapcsolatot az otthoniakkal, így a folyamatos előrehaladás mellett a folyamatos visszafelé tekintés, az üzenetek küldése és várása irányítja az életét éveken át. Ehhez szükséges a hét hírmondó, „a hét legkülönb lovag” (9), akik erejüket nem kímélve remek paripaikon hozzák-viszik az üzeneteket.

A hét hírmondó – ahogy az elbeszélés címe is sejteti – különös jelentőségre tesz szert a cselekményben. Egyrészt ők az egyedüli szereplők, akiknek van nevük, mégpedig a főhős-narrátor által nekik adományozott, az ábécé első hét betűjével kezdődő nevek: Alessandro, Bartolomeo, Caio, Domenico, Ettore, Federico, Gregorio.¹⁰ Másrészt az ő küldetésük, folytonos úton levésük, indulásuk, érkezésük lesz az egyetlen mércéje a birodalom nagyságának, amennyiben a főhős-narrátor a fővárostól számított egyre növekvő térbeli távolságot az egyenként útnak indított hírmondók visszaérkezéséhez szükséges (szintén egyre növekvő) időtartam alapján ítéli meg. Ehhez azonban mind bonyolultabb számításokat kell végeznie – ebben hasonlít a számok bűvöletében élő beckett-i elbeszélőhöz –, ugyanis a visszaérkezések között eltelt idő a kezdeti néhány napról hónapokra, sőt évekre

⁹ A főszereplő narrátor sosincs nevén nevezve (akárcsak a birodalom és annak uralkodója), saját külsejére még közvetett célzást sem tesz, alakja homályban marad, mint a birodalom fizikai tere.

¹⁰ A hét hírmondó nevének lehetséges történelmi, bibliai-mitológiai vonatkozásairól ld. Martin 1995: 71–72. A keresztnéveken kívül a hét hírmondónak nincs egyénisége, ahogy nincs a beckett-i „testeknek” sem.

duzzad. Ekkorra a távolságot már bizonyos materiális jegyek is mutatják, hiszen a hírmondók „nagy idő sárgította leveleket hoztak, elfeledett nevekre bukkantam bennük, szokatlan fordulatokra s érzelmekre, amelyeket nem sikerült megértenem” (13). Ám hiába érkeznek nagy horderejű hírek, mint az uralkodó halála, a határok keresése rendületlenül folytatódik.

Az elmúlt nyolc és fél évre történő visszatekintés után a cselekmény ideje váratlanul összeér az elbeszélés jelenével, s ekkor fordulat következik be az addigi egyhangúságban: „Ma este egyedül vacsoráztam sátramban, amikor belépett Domenico. [...] Hét éve lehetett, hogy nem láttam [...] holnap hajnalban indul újra vissza. Utoljára indul vissza” (13–15). Ez a megrendítő, profetikus kijelentés szintén a főhős-narrátor számításainak eredménye, és ismét csak a birodalom nagyságát sejteti: „Noteszomban kiszámítottam, hogy [...] csak harmincnégy év múltán láthatom viszont Domenicót. Hetvenkét esztendő lesz akkor. De fogytán az erőm, aligha érem meg. Így hát nem láthatom viszont többé” (15). Ettől kezdve az elbeszélés nem követi a főhős-narrátor útját, aki most először tárja fel gondolatait a jövővel kapcsolatban. Elképzei, hogy midőn Domenico visszaérkezik, „megtorpán majd a küszöbön, amikor meglátja, hogy mozdulatlanul fekszem az ágyon, két oldalamon két fáklyás katonával, holtan” (15). E pillanatnyi belső látomás után a főhős-narrátor lírai hangnemre váltva szól még egyszer gondolatban hírmondójához: „Mégis, menj, Domenico, s ne mondd, hogy kegyetlen vagyok. Vidd utolsó köszöntésemet a városnak, ahol születtem. Te vagy az utolsó eleven kötelék közöttem és a világ között, amely egykor az enyém is volt” (15). Innentől a vándorút és a határ végképp elhomályosul.

4. A tér értelmezése

Elbeszélő művek esetében a történet bármely elemének – így a térnek – az értelmezése két szinten lehetséges: egyrészt a történet szereplői akár önkéntelenül is értelmezik a körülöttük lévő világot, másrészt az olvasó – a maga külső nézőpontjából – próbálja megérteni a mű egyes elemeit és egészét. Az olvasói értelmezést azonban befolyásolhatja, hogy tud-e azonosulni egy művön belüli, szereplői értelmezéssel, vagy inkább hagyatkozik a történeten kívüli narrátor szemléletére. Az itt elemzett két elbeszélés meglehetősen különböző értelmezési lehetőséget kínál az olvasónak az „elbeszélői hang”¹¹ tekintetében. A Buzzati-mű narrátora, aki egyben a történet főszereplője, a történeten belül látja és láttatja az eseményeket, szereplőket, teret és időt, így az olvasói azonosulás elvben könnyebb, mint a Beckett-mű esetében, ahol a külső, személytelen elbeszélő közvetíti a szereplők esetleges értelmezéseit, s ezzel eleve távolságot alakít ki a szereplők és az olvasó között.

¹¹ A legalaposabban kidolgozott francia szakirodalomban *voix narrative*, ld. főleg Genette 1972: 251–259.

Kérdés, hogy Beckett szereplői, a soha nem beszélő „testek” képesek-e egyáltalán térbeli helyzetük értelmezésére. Úgy tűnik ugyanis, hogy gondolkodás nélkül megteszik azt, amit térbeli viselkedésük szabályai megkövetelnek a létrák, a fülkék, a járatok és az övezetek használatában. Van azonban olyan térbeli esemény – a fény vibrálása és a hőmérséklet ingadozása –, amely mind a kétszáz testre azonos módon, bénítóan hat: a vibrálás és a hőingadozás néhány másodpercig tartó hirtelen leállásakor „valamennyien mozdulatlanra dermednek” (218). Ezt a külsőleg érzékelhető látványt az elbeszélő egy a mélyebb tudásáról tanúskodó megjegyzéssel kíséri: „Ittlétük most talán véget ér” (218), majd kicsivel később még súlyosabb értelmezést kínál: „Talán mindennek vége” (218). Ez a két mondat – anélkül, hogy egyértelművé tenné – már az elbeszélés legelején sugallja, hogy a narrátor itt akár a testek nézőpontját is érvényesítheti, akiknek ezek szerint mégis van valamilyen halvány ítélete a hengerbeli léttel kapcsolatban. Sőt, elemi érzelmeiket, a „kollektív dühöt” (225) is képesek kimutatni – nem szóval, hanem például hátbavágással –, amikor ezt a szabályozott létezést valamelyikük megzavarja azzal, hogy a létra előtti sorban előrébb furakodik, vagy a létrát az illendőség határain túl birtokolja.

A testek viszonyulása a térhez azonban kettős. Egyrészt görcsösen óvják a hengeridom belső rendjét, hiszen különben a szabályok megszegése – ahogy azt a narrátor nem kevés iróniával megjegyzi¹² – „a hengeridom belsejét egykettőre pokollá változtatná” (228). Másrészt viszont megszületik bennük valami homályos vágy a szabadulásra, vagy legalább a kíváncsiság a hengeren kívüli világot illetően „annak az elemi törvénynek a nyomása alatt, mely szerint – amíg érvényben van – itt minden meghal” (224). Azonban bármennyire tartja is magát a hit a kijárat létezéséről, a pontos helyéről kialakult kétféle elképzelés egyike sem járható út, mert az esetleges nyílás egy alagút végén fellelhetetlen, a mennyezet középpontján viszont a magasság miatt elérhetetlen. Az egész vállalkozás így természetesen eredménytelen marad – s ez is csak a már bejelentett lassú sorvadást és a „mindennek vége” gondolatát erősíti. Ebből a zárt térből nincs kitörés, és az elbeszélés végére, amikor az utolsó test is megtalálja helyét a „legyőzöttek” között, „nyomban kihuny a fény, a hőmérséklet pedig nullfok körül állandósul [...], csönd borít el mindent” (249). Ahogy a még mozgó testek a tér által megszabott kényszeres tevékenységüket folytatják, úgy szűnik meg a tér minden rezdülése az immár mozdulatlanra vált kétszáz test körül. A kezdeti egyoldalú függőségről bebizonyosodott, hogy kölcsönös, a tér és a testek egymást feltételezték, és létezésük is egyszerre ér véget, mert egymás nélkül e létezés értelmét veszti.

¹² A beckett-i ironia külön dolgozat tárgya lehetne. Az *elveszejtő* is számos példát kínál a narrátor egyszerre objektív és ironikus magatartására, kezdve az egész elbeszélésen végigvonuló minősítéssel, amely a rideg és embertelen hengeridomban uralkodó „harmóniát”, „kellemes összhatást” hangsúlyozza: a hengeridom „kerülete ötven méter, magassága, a kellemes összhatás érdekében, tizenhat” (218, kiemelés tőlem: S. F.).

Beckett gépies szereplőivel szemben Buzzati főhős-narrátora tudatos cselekvő, gondolatainak középpontjában egy bizonyos tér, a birodalom és annak megismerése áll. A gyors siker reményében indult útnak, kísérőket vett maga mellé, gondosan megszervezte a folyamatos üzenetváltást távoli szeretteivel. Az ő szemén keresztül az olvasó hasonlóképp látja a helyzetet és az utazás kilátásait. Az utazó bizakodását nem törte meg, hogy barátai nem helyeselték tervét: „Elvesztegetem legszebb éveimet – mondták” (9), sőt az sem, hogy az elképzeltnél jóval nagyobb területet járt már be, és még mindig csak saját alattvalóival találkozott. Egy idő után azonban gondolkodóba esik, keresi az okát, hogy miért nem jutott még el a birodalom széléig, holott szembejövő vándorok „azt állították, nem messze már a határ” (13). Az önmagának adott válasz meglehetősen különös, egyenesen képtelen magyarázatot ad: „Olykor azt gondolom, geográfusom iránytűje megbolondult, s míg azt hisszük, egyre dél felé haladunk, valójában magunk körül forgunk,¹³ egy arasznyit sem növeljük a távolságot, mely a fővárostól elválaszt” (7). A magyarázat valóban nem logikus, mert ha így lenne, az utazó bizonyára nem új meg új népekre bukkanna, hanem újból és újból ugyanazokra. A főhős-narrátornak ez a gondolata azonban az első komolyabb jele az addigi bizonyosság megingásának.

Mindebben a legkülönösebb az, hogy ekkorra már eltelt nyolc és fél év – hiszen a narrátor itt jelen időben fogalmaz, szemben a visszatekintés múlt idejével –; ezek szerint a hosszú évek alatt legfeljebb csak nyugtázta magában, hogy apja birodalma óriási (nem figyelve egy ilyen tér kínálta élményekre), viszont a kitűzött célnak, a határ elérésének lehetőségét nem kérdőjelezte meg. Az első megingás után azonban egyre nő a bizonytalanság: „gyakrabban kínoz a kétség, hátha sehol sincs az a határ, hátha a birodalomnak se vége, se hossza, s bármennyig megyek is, soha nem érem végét” (7). Amikor pedig Domenico utoljára indul hírmondóként útjára, a búcsú emelkedett pillanatában a kínzó kétség bizonyossággá válik: „Utánad, ó, Domenico, a csend marad csupán, hacsak végre meg nem találom az áhított határt. De minél előbbre jutok, annál bizonyosabbra veszem, hogy nincs sehol határ” (17). S rögtön a következő mondat pontosítja és érdekesen árnyalja az előzőt: „Nincsen, azt gyanítom, határ, legalábbis abban az értelemben nincs, ahogy mi szoktuk gondolni. [...] Meglehet, úgy lépem át a határt, hogy észre sem veszem” (17). A határ elérése immár „valószínűtlen cél” (17), de – az olvasói várakozással talán ellentétben – ez az új felismerés nem csalódást keltő, hanem inkább „türelmetlenség, megismerni az ismeretlen földeket, amelyek felé tartok” (17). Az elbeszélés utolsó mondatai¹⁴ teljesen új színben mutatják a főhős-narrátort. A térbeli határ helyett ő most a megismerés határai felé indul, s ez ráirányítja tekintetét az addig elhanyagolt külső világ szépségeire: „figyelem, hogy terjedez az égen, napra nap [...] valami szokatlan ragyogás, amelyet sohase

¹³ A körkörösség, körben forgás itt kimondottan zavaró tényező, míg Beckett-nél a szabályozott mozgás szervezője, tekintettel a tér körkörös alakjára és a falakon körbefutó járatokra.

¹⁴ A narrátor itt kivételesen közvetlenül szól az olvasóhoz: „eddig senkinek se mondtam el még” (17).

láttam, még álmaimban sem” (17). Ez a szinte misztikus élmény, a látványok, sejtelmek, „amelyeket nincsen elmondani szó” (19), új reményt adnak a folytatáshoz, de a visszatekintés szomorúságától lehetetlen szabadulni, hiszen Domenico ekkor indul utoljára, „hogyan elvigye a távoli, távoli városba hasztalan üzenetemet” (19). Ezzel a kettős érzéssel zárul a főhős története, s egyben a narrátor elbeszélése.

5. Összefoglalás

Samuel Beckett és Dino Buzzati itt elemzett két elbeszélése sok tekintetben különbözik egymástól, de közös bennük az, hogy mindkettőben központi szerepet játszik a tér, amely itt a szokottnál erőteljesebben meghatározza a cselekményt és a szereplők létezését. Első pillantásra a két tér szöges ellentétben áll egymással, legalábbis ami fizikai jellegzetességeiket illeti: a kétszáz testet összezsúfoló szűk, zárt, tehát minden irányban határolt, sívár hengeridom eleve „életfogytiglani” rabságban tartja a szereplőket, miközben a birodalom határtalanul tágas nyílt tere a főhős számára kezdetben a felderítendő „ígéret földje”. Ezeket az ellentétes szemantikai jegyeket az olvasó hajlamos – saját tapasztalatai és korábbi olvasmányai alapján¹⁵ – értékrendszerekként kezelni,¹⁶ jelen esetben úgy, hogy a beckett-i zárt tér képviseli a negatív pólust,¹⁷ a Buzzati-mű tere pedig pozitív megítélést kap.

Kézenfekvő immár, hogy az olvasó hasonlóan ellentétes értelmezéseket adjon a tér és a szereplők viszonyáról, s ez részben helytálló, de azzal a kikötéssel, hogy mindkét elbeszélésben megjelenik az abszurditás bizonyos foka. Az *elveszejtő* abszurditása a mű elejétől a végéig nyilvánvaló és aligha fokozható, s nem elsősorban a hengeridom képtelen volta miatt, hanem mert az ott tengődő testek ezt az ernyesztő–sorvasztó létezését természetesnek veszik. Ha olykor lázadnak, csupán a szabályszegőket akarják rendre utasítani, s ezzel épp az értelmetlen rendet segítenek fenntartani. Az olvasói értelmezés szerint – amely itt határozottan elválk a szereplőkétől – a hengervilág rémképe természetes szorongást, viszolygást kelt, amitől ugyan nem lehet szabadulni, de amit az olvasó nem fog belső élményként átélni ebben a távolságtartó, gyakran ironikus hangvételű elbeszélésben. Az ő értelmezése elsősorban intellektuális szinten fogalmazódik meg.

A pozitív oldalon, Buzzatinál adott egy önálló akarattal rendelkező főhős – egyben saját történetének elbeszélője –, aki azzal a határozott céllal indul útnak,

¹⁵ *A hét hírmondó* intertextuális értelmezéseiről ld. Martin 1995.

¹⁶ “these oppositions become actual value systems that dictate possible plans of action and passion to the subject” (Marrone 2023: 101).

¹⁷ Ezt a felfogást támasztja alá a beckett-i tér párhuzamba állítása Dante *Poklájának* bugyraival, a haláltáborokkal, esetleg kísérleti laboratóriumokkal (Weber-Caflisch 1994). Az elbeszélés további értelmezéseiről ld. még Weber-Caflisch 2011: 302–310 és Sarrazac 2011: 310–316.

hogy a szabadon bejárható birodalomban eljusson annak határáig. Az én-elbeszélés okán az olvasó készséggel azonosul a narrátor bizakodó érzéseivel, és elismeréssel adózik a hét hírmondó hűséges szolgálatának. Azonban a bizakodást apránként felváltja a kétség, majd a bizonyosság arról, hogy a határ egyre távolabb húzódik, és a főhős életében már nem érhető el. Megszületik itt is az érthetlenség, az abszurditás érzése, majd az ebből fakadó szorongás, de most nem a bezártság, hanem ellenkezőleg, a végtelen térbe-időbe vetettség tudata következtében. S ezzel az eredetileg két ellentétes térelmény legalábbis közelít egymáshoz. A főhős-narrátor belső átalakulása viszont érzelmi jellegű megítélést vált ki az olvasóból, aki nem tudja meghatottság nélkül fogadni a vándor szépségre történő rácsodálkozását.

Beckett világát alapvetően meghatározza az egyes művek egészét uraló abszurditás és pesszimizmus. Buzzati elbeszéléseiben ugyanez az életérzés lassabban, rejtettebb formában születik meg, de ugyanannyira makacsul visszatér, mint Beckett írásaiban.¹⁸ Bizonyos fokú feloldás azonban mindkettőjük művészetét jellemzi: Beckett iróniája és humora, Buzzati lírai lelkesültsége a két elemzett elbeszélésben gazdagítja a kifejezés és az érzelmek palettáját.

Irodalomjegyzék

- Genette, G. 1972. Discours du récit. In: Genette, G. *Figures* III. Paris: Seuil, 65–282.
- Giannattasio, S. 1971. Conoscere Dino Buzzati. In: *Dino Buzzati*. Roma: Delta Editori, 71–72.
- Hubert, M.-C. (éd.) 2011. *Dictionnaire Beckett*. Paris: Honoré Champion.
- Marrone, G. 2023. *Introduction to the Semiotics of the Text*. Berlin / Boston: De Gruyter – Mouton.
- Martin, S. 1995. Exploding the Intertextual: Buzzati and His [?] Reader of “I Sette Messaggeri”. *Italica* 72, N° 1, 70–82.
<https://www.jstor.org/stable/479969> (Megtekintés: 2025. 10. 06.).
- Sarrazac, J.-P. 2011. L’humanité au dépeupleur. In: Hubert, M.-C. (éd.): *Dictionnaire Beckett*. Paris: Honoré Champion, 310–316.
- Skutta F. 2023. Ismétlés és variáció Samuel Beckett *Le Dépeupleur* című elbeszélésében. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Officina Textologica* 23, 181–199.
- Skutta F. 2024. Térábrázolás és létezés Franz Kafka *Az odú* és Samuel Beckett *Az elveszejtő* című elbeszélésében. In: Andor J.–Dobi E.–Domonkosi Á.–Pethő J. (szerk.): *Officina Textologica* 24, 268–280.

¹⁸ Buzzati *Gyorsvonat (Direttissimo)* című elbeszélése mintha *A hét hírmondó* újraírása lenne, más környezetben, más szereplőkkel. A gyorsvonat egyre nagyobb késései már évekre rúgnak, az utasok és az állomásokon várakozók alig ismernek egymásra, a vonat pedig – a szövegvilágon belül – nem fog megérkezni végcéljához (Buzzati 1980: 234–250/235–251, ford. Lator László).

- Spagnoletti, G. 1994. *Storia della letteratura italiana del Novecento*. Roma: Newton.
- Weber-Caflisch, A. 1994. *Chacun son dépeupleur. Sur Samuel Beckett*. Paris: Minuit.
- Weber-Caflisch, A. 2011. Le dépeupleur. In: Hubert M.-C. (éd.): *Dictionnaire Beckett*. Paris: Honoré Champion, 302–310.

Forrás

- Beckett, S. 1989. Az elveszejtő. (Ford. Tellér Gyula.) In: Beckett, S.: *Előre vaknyugatnak. Válogatott kispróza*. Budapest: Európa, 218–249.
- Buzzati, D. 1980. I sette messaggeri / A hét hírmondó. (Ford. Lator László.) In: Buzzati, D.: *Paura alla Scala / Riadalom a Scalában*. Budapest: Európa, Janus Könyvek, 6–18/7–19.

The Experience of Space in Two Short Stories: Dino Buzzati *I sette messaggeri* (The Seven Messengers) and Samuel Beckett *Le Dépeupleur* (The Lost Ones)

This paper provides a comparative analysis of Buzzati's *The Seven Messengers* (1942) and Beckett's *The Lost Ones* (1970), with the aim of showing how two basically different spaces – Beckett's inhuman closed cylinder opposed to Buzzati's promising vast open area – can serve as a framework for absurd existence, both creating an atmosphere of anguish and hopelessness.

10. Használatalapú kognitív szöveginterpretáció – Vázlat

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Bevezetés

A szöveg összetett nyelvi produktum, egy kommunikációs esemény mediális megvalósulása. Ennek a produktumnak az ontológiája valójában a létrehozás és a megértés cselekvésfolyamában mutatkozik meg. A mindenkor beszélő nyelvi tevékenysége során, a nyelvi cselekvés egymással párhuzamos és egymásra épülő egységeinek időben (és valamilyen térben) történő műveleteivel hozza létre a nyelvi szöveget. A mindenkor hallgató szintén egymással párhuzamos és egymásra épülő nyelvi, észlelő és mentális műveletekkel érti meg a szöveget. A beszélő és a hallgató műveletei nem csupán párhuzamosak a nyelvi tevékenység értelmében, hanem össze is találkoznak a közös figyelmi jelenetben, amelyben a jelentésképzés közösen történik. Beszélő és hallgató ezt együtt végzi, a pillanatnyi beszélő kezdeményező szerepével, amit jelentésképzésnek, a megosztandó értelem létrehozásának lehet nevezni. Az alapbeállítású spontán beszéd akusztikai megjelenési formája ezt a történő jelleget jól mutatja: a beszéd pillanatnyi jelen idejében elhangzó szövegrész észlelhető, a korábbiakra emlékezni lehet (például még aktiválva vannak annak tartalmi), és várható a rákövetkező további szövegrész. A szöveg esetében erősen kontextusfüggő a várhatóság séma és konvenció szerinti tartalma. A szöveg ebben az értelemben (is) különbözik a mondatától: a szöveg részeinek és megformáltságának valószínűsége jóval alacsonyabb szintű, mint a mondaté, továbbá a kontextus tényezői elkerülhetetlenül és folyamatosan alakítják a szöveg létrehozásának és megértésének feltételeit.

A szöveg nem fizikai tárgy, bár az írás, a szöveg írott fizikai megjelenése térben körülhatárolt és időben állandó fizikai tárgyként mutatja magát a szöveget. Azonban a szöveg csak akkor lesz ténylegesen szöveg, ha azt létrehozzák vagy befogadják, mentális műveletekkel. Hétköznapi értelemben a mentális műveleteket a fizikai tárgy metonímiája nem tartalmazza; a könyvet, a papírlapot kézbe fogjuk, és így is beszélünk róla, például: „ideadná a jegyzőkönyvet?”, azaz a papírlapot, amelyre a jegyzőkönyvet ráírták az illetékesek. A szöveg fizikai tárgyként értését a mondatábrák, kivált a strukturalista mondatágrajzok szintén erősítik. Ezek az ábrák statikus sík ábrába vetítik ki azt, amit a beszélő művelet-sorral hoz létre vagy ért meg. A mondat látszólag egyszerű szerkezete megragadhatónak tűnik így. Valójában még az iskolai nyelvtanok alárendelő viszonyai

sem pusztán viszonyt tartalmaznak, hanem a viszony irányát is, még ha azt nem is hangsúlyozzák. A formális nyelvészet korai ábráiban a közvetlen összetevős elemzés levezetéseként tartalmaz (vö. Antal 2005), a függőségi nyelvtanok ábrái pedig egyértelműen dinamikus viszonyokat ábrázolnak hálózatban, ahol a csomópontok közötti kapcsolatok a beszélők mentális kapcsolásainak a jelei (lásd például Imrényi 2017: 690–691). Az Osiris Nyelvtanban alkalmazott mondatábrák tartalmazzák a műveleti jelleg dinamikáját.

A beszélőnek a nyelvi tudása az összetett műveleti jelleggel együtt tartalmazza a nyelvi szerkezetek egészének áttekintő ismeretét. Ezt lehet feltételezni a megismerés általános jellemzői és a pszicholingvisztika kutatási eredményei alapján (Talmy 2000: 2). A séma tudásrendező műveleti szerkezete az emberi tudás nélkülözhetetlen tényezője, amely egyszerre mint a műveletek rendjére és a műveletek összetett szerkezeti céljára. A műveleti tényezőket a leírás részeként modelláló nyelv- és szövegelméletek olyan magyarázó hagyományt folytatnak újabb és kiterjedtebb ismeretek alapján, amelynek a modernség kezdetén Humboldt és a göttingi iskola adta meg a kiinduló elveit (vö. Humboldt 1985; Békés 2010).

A szövegtan nem túl hosszú, de annál gazdagabb történetét, a szövegmodellek fenti szempontok szerinti áttekintését a jelen tanulmányban nem lehet részletesen elvégezni (a nyelvészeti szövegtan 2000 előtti áttekintésére lásd Brinker–Antos–Heinemann–Sager eds. 2000; a korai szövegtanokra vö. Tolcsvai Nagy 2001: 15–37). Csak jelezni lehet, hogy a korai, mondatgrammatikai alapú nyelvtudományi szövegmagyarázatok után mind szerkezet-, mind műveletközpontú szövegmodelleket dolgoztak ki kutatók számos változatban (megjegyzendő, hogy a két irány között nem éles a határ). Az egyik legárnnyaltabb, legrészletesebb szerkezetközpontú elmélet Petőfi S. Jánosé (Petőfi 2004), aki a szöveget komplex jelként értelmezi saját szemiotikai szövegtani elméletében, objektivistá (a beszélői/hallgatói nézőpontot nem tartalmazó, pontosabban azt a jelfogalomnak alárendelő) interpretációs modellt alkalmazva. Van Dijk generatív szövegelméleti kísérlete (van Dijk 1988) a szöveg felszíni és mélyszerkezetét feltételezte, a kettő közötti műveletekből kívánta levezetni a szöveg lényegi jellemzőit. Sandig (1986, 2005) kifejtésében a helyzetfüggő kommunikációs sémákhoz igazítás beszélői cselekvése adja a szöveg általános leírhatóságának keretét. A kognitív nyelvészeti alapú kutatások a szöveg referenciális és relációs hálózatát közelítik meg, a fogalmi (szemantikai) és alaki műveletekre összpontosítva (vö. Sanders et al. eds. 2001, Langacker 2008: 457–499).

A jelen tanulmány a korábbi szövegtani munkáim készülő átdolgozott monografikus változatának bevezetőjeként, pontosabban annak rövidebb, előzetes változataként készült. Annak érdekében, hogy a magyar szövegtani kutatások diszkurzusában visszajelzéseket kaphasson, segítve a további kidolgozást, valamint a szöveg nyelvtudományi leírását általános és magyar nyelvi, magyar kontextuális (kulturális) közegben.

A tanulmányban a szöveg leírhatóságát használatalapú kognitív elméleti keretben vázolom. A használatalapú megközelítés lényegi összetevői többek között az alábbiak:

- a beszélőnek és a hallgatónak a szöveggel kapcsolatos műveletei hozzátartoznak a szöveghez, következésképpen annak leírásához is;
- a szövegben meghatározó a beszélő nézőpontja és figyelemirányítási tevékenysége;
- a nyelvi szerkezetek konstruáló műveletekkel jönnek létre, a nyelvi szerkezetek tartalmazzák műveleti jellegüket;
- a nyelvi szerkezetek mérettől függetlenül azonos vagy hasonló felépítésű szimbolikus alak – jelentés párok (a Langacker-féle kontinuumelvnek megfelelően), magasabb szerkezetekbe rendeződésükben a szemantika jelentős szerepet játszik, a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, amely lehetővé teszi nagyobb nyelvi szerkezetek koherens összekapcsolódását egy szövegben;
- a szöveg a beszélő és a hallgató által folyamatosan létrehozott és frissített kontextusban, időben jön létre, és történik meg a befogadása;
- a szöveg alkotásának és megértésének folyamatában általános és típuspecifikus sémákat aktiválnak a résztvevők, mely sémákat a konkrét nyelvi cselekvéshez, szöveghez és helyzethez igazítják;
- a legáltalánosabb szövegalkotó és -értő séma a partitúra, amely a szöveg időben létrehozható és befogadható vehikulumától a hangzáson (például a ritmuson), a referenciális és relációs koherencián át a globális értelemösszetevőig minden lényeges elemet tartalmaz, a ki- és feldolgozó műveletek párhuzamos, egyidejű és egymásra következő műveleteiben;
- a partitúraséma segíti a beszélőt és a hallgatót spontán vagy eltérő mértékben tervezett nyelvi tevékenységük előrehaladásában, és a szövegtani leíráshoz átfogó dinamikus, használatalapú keretet ad.

A megértés (a beszélő hallgató általi megértése és az önmegértés), vagyis a diszkurzus lényege ebben a keretben válik lehetővé.

A tanulmány a fentiek alapján a használatalapú szöveginterpretáció általános elméleti és módszertani keretét tekinti át.

2. Elméleti és módszertani kérdések

A megszólalás, vagyis az emberi kommunikáció a közös cselekvést és a közös megértést célozza. A másakra való beállítottság, a másikhöz fordulás alapvető humán jellemző, már az újszülött így cselekszik. A közös cselekvés és megértés nem csak a beszéd tárgyára irányul, és nem is csak a beszélőtársra; a nyelvi tevékenység eredménye a beszélőre magára is hat, a beszélő jobban vagy másképp

megérti önmagát is mással és a másikkal, az „idegennel” szembesülve (Gadamer 1984: 243–264, 269–273; Ricœur 1999).

A beszéd cselekvés, nyelvi cselekvés, amelynek van mediális megnyilvánulása. A fizikailag is megnyilvánuló jelölés, a mentális műveletek, a figyelemirányítás, valamint a létrehozott és feldolgozott kontextus egyéni és közös, interperszonális és interszubjektív összetevői együtt, egyszerre és párhuzamosan történnek (Verhagen 2005: 1–18; Verschueren 1999: 77–102, 147–156; Tátrai 2017: 906–911). Méghozzá folyamatként, időben megy végbe a kommunikáció, valamely tér közegében.

A szöveg műveletek sorával hozható létre és dolgozható fel, a szöveg alapszerkezetét műveleti feldolgozó szerkezete adja. A szerkezet mellett a művelet is kódolva van, a műveleti oldalnak is vannak grammatikailag konstruált összetevői. A nyelv eredendően dinamikus természetű, a fogalmi szerkezetek a feldolgozási idő alatt jönnek létre, ezért a feldolgozó tevékenység temporális dimenziója alapvető a nyelv leírásakor (Langacker 1999: 361).

A nyelvi szerkezeteket, a szöveget konstruálással hozza létre a beszélő, és érti meg a hallgató, fogalmi tevékenységgel a nyelvi tevékenység előtt, alatt és utána (Langacker 2008: 55–91). A szövegalkotást mentális terv, elképzelés, előrejutás (globális, az egészre vonatkozó és az adott szövegrészletnél pillanatnyi fókuszálás) jellemzi, fizikai cselekvés (tér, idő, szociális közeg) és nyelvi konstruálás, beszéd, együttesen.

Az emberi cselekvéseket tágabb keretben a tapasztalati tér és az elváráshorizont viszonyai befolyásolják (Koselleck 2003: 407). Ezen a világtudáson belül működtetik a beszélők a kulturális és nyelvi sémákat, amelyek sematizált, absztrahált tudáselemek (ilyen elemi tudásoösszetevő például a Brisard-féle világtudás az alaphoz felidézve; vö. Brisard 2021). A beszélőtársak a kommunikációs tevékenységet ezen az autopoétikus, önalkotó és önreferenciális kereten belül működtetik.

Amennyiben a szöveget nem magában álló szerkezetként, hanem figyelemirányító és értelemképző, feldolgozott és alakított környezetben nyelvi produktum segítségével történő társas tevékenységként értelmezzük, tekintetbe kell vennünk azokat a tényezőket, amelyek a szövegek nyelvi szerkezetét befolyásolják.

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenysége során személyközi kapcsolatot hozzon létre, e kapcsolatban jelentéseket állítson elő, és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A nyelvi kommunikáció szövegben valósul meg, az ember szövegben beszél, valamilyen módon (valamilyen stílusban). A nyelvi tevékenység a beszélőtársak között kölcsönös: a nyelvi interakciókban a mindenkori beszélő és a hallgató közösen hozzák létre a megértés tárgyát az éppen beszélő kezdeményezésére, de közösen irányítják figyelmüket a beszélgetés tárgyára. A beszélgetés tárgyát a

nyelvi kifejezések szövegbeli elrendezésben, egyszerre funkcionális (szemantikai) és alaki (grammatikai) szerkezetekben fejtik ki, hatást kiváltva. A beszélők a nyelvi interakcióban közösen cselekednek: a beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. A beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenítésére és körülményeire irányítják a figyelmüket. A beszélőtársak mindezt tudják, még ha nem is tudatosítják ezt minden alkalommal.

A mindenkori beszélő irányultsága kettős jellegű. A kommunikáció során a beszélő nyelvi tevékenysége egyrészt a hallgatóra irányul, a hallgató pillanatnyi mentális, figyelmi állapotát változtatja meg közlésével. E tevékenység a közös figyelmi jelenetben valósul meg, abban a folyamatban, amelyben a beszélőtársak ugyanarra a harmadikra irányítják figyelmüket, és ezt tudják egymásról (Sinha 2001; Tomasello 2002; Tátrai 2011: 25–41, 2017: 901–916). A figyelmi jelenet a beszélőtársak által időben végrehajtott kommunikációs folyamat. Ebben a folyamatban a beszélő a kezdeményező, saját figyelmét valamely jelenség köti le, és beszédével társának a figyelmét is arra irányítja.

A kommunikációs esemény a kultúra és a közösség (valamely kisebb beszélő-közösség vagy a tágabb nyelvközösség) keretében, annak konvenciói és gyakorlata közegében történik meg. A kommunikációra az eseményszerűség jellemző, vagyis a benne résztvevők cselekvése a döntő. A kommunikáció, közelebbről a nyelvi tevékenység a kultúrában és a közösségben nem önmagában álló egyedi cselekvés. A kommunikáció mindig egymásra következő események sora, amelyben az egyes kommunikációs események a kommunikáló emberek számára

- körülhatárolt egységek, amelyek
- egyszerre elkülönülnek és egymásba kapcsolódnak;
- egymásra következésük vagy párhuzamos (egyidejű) megvalósulásuk egy-egy kommunikáló ember nézőpontjából időben a múlt, jelen, jövő rendjében történik valamely térben;
- önreferálóak, vagyis a kommunikációs esemény saját formáival saját magára is vonatkozik (például az esemény kezdete és vége jelezve van, a beszélők utalnak saját nyelvi tevékenységükre);
- autopoietikusak, azaz saját működési rendszerükbe vonják be a kommunikációs tevékenység látszólag külső tényezőit, például a beszédhelyzet adott körülményeit;
- a pillanatnyi beszélő szándékai és a pillanatnyi hallgató elvárásai is alakítják, közös egyezkedési folyamatban (Luhmann 1987: 392).

A kommunikációs folyamatban a cselekvők egyszerre törekednek a rendszer-szintű stabilitásra és a dinamikus hozzáigazításra, a rendszer rugalmassága és a kiválasztás irányítása révén (Luhmann 1987: 392).

A cselekvés lépésről lépésre történő végrehajtott művelet, esemény (*Handeln*, tevékenység), a végrehajtott cselekvés (*Handlung*, eredmény, szerkezet) a róla

való tudásként mentális séma (Luckmann 1992: 48). A cselekvés általános magyarázata ezt a kettősséget mutatja, mint a szövegfogalomban jelentkező művelet és eredmény. A *Handeln* értelmében vett cselekvésnek időszerkezete van, amely az esemény szekvencialitásának éppúgy megfelelhet, mint összetettebb kauzális összefüggéseknek (vö. Luckmann 1992: 48–59). A cselekvés időstruktúrája a rész-cselekvések egymásutánjából és azok hálózatos összefüggéseiből ered. A szöveglétrehozással és -megértéssel, a szöveggel mint tevékenységgel kapcsolatban hasonlókat lehet megállapítani (miképp a cselekvésben, a beszédben is érvényesülhet a gyakorlati tudás és a tudatos tervezés, együtt vagy külön). A cselekvésnek a jelenidejűsége a jövőre irányul, s ez adja a cselekvés speciális értelmét (Luckmann 1992: 48).

Az ekképp röviden jellemzett nyelvi tevékenység összetett természetét kell egy nyelvtudományi szövegleírásnak egységes keretben megragadnia. Az összetettség egyik legdöntőbb tényezője a beszélés dinamikus jellege, amely ugyanakkor magában foglalja a nyelvi produktum, a szöveg szerkezeti jellegét. A humán tevékenységként időben végzett beszélés és a beszélők által produktumként, (lát-
szólag statikus) szerkezetként felfogható (például tervezhető, rögzíthető) szöveg egymáshoz való viszonya a beszélők számára spontán helyzetben problémamentes tényező, nem indít meg ontológiai vagy kognitív műveleti kérdéseket. A beszélők ezt az összetettséget készségként működtetik, nem szembenálló dichotómiaként. A szövegtani leírásban olyan elméleti keretet és módszertant kell kidolgozni, amely ezt az összetettséget meg tudja ragadni leíró apparátussal.

Megjegyzendő, hogy ez a nyelv- és szövegfelfogás az írás történeti kialakításának, általános alkalmazásának és tanításának az eredményeként is formálódik így (Krämer 2025: 48–64). Olyan kultúrában, ahol csak szóbeli kommunikáció létezik, a szöveg mint nyelvi produktum szerkezeti áttekintése, annak reflexiója csak kis mértékben játszik szerepet. De már ezt is felülírják az ilyen kultúrákban szövegszerűen, állandósult alakban memorizált szövegek (eredetmítoszok, történetek, törvények) kulturális funkciói. Az írásbeliséggel működő kultúrákban meghatározó a beszéd írásban való rögzítésének a lehetősége, az írott szövegek kiterjedt használata. Ez a tényező egyúttal azzal a metonimikus (és metaforikus) kiterjesztéssel is jár, amely a szöveget fizikai tárgyként konceptualizálja. A nyelvtudományi szövegtannak tudnia kell erről a redukciós és fizikalista értelmezési korlátozásról.

Az (1) kétfordulós szomszédsági párt példaként a kontextus és a nyelvi tevékenység általános jellemzői kapcsán mutatom be.

- (1) A: – *Elmégy?*
B: – *El.*

Az (1) rövid párbeszéd (kétfordulós szomszédsági pár) több beszédhelyzetre is vonatkozhat, és ezek a helyzetek nagyobb mértékben különbözhetnek egymástól. Az itteni elemzésben az (1) kérdés és válasz olyan beszédhelyzetben hangzik el, amelyben a beszélők ugyanabban a percepció térben vannak, például egy kávézóban. A kérdés és a felelet a beszélgetésük utolsó részében hangzik el, korábban különböző témákról beszélgettek más cselekvéseik közben. Az A beszélő a B beszélőnek a kérdést és a feleletet követő vagy azzal egyidejű cselekvésére, egészen pontosan távozási szándékára kérdez rá. A közös figyelmi jelenetben az A beszélő mindkettejük figyelmét a B beszélő nem nyelvi cselekvéseire irányítja, közelebbről a B beszélő készülődésére (például felveszi a kabátját, elteszi a személyes tárgyait, szemüvegét, telefonját). A beszélők által létrehozott és feldolgozott kontextus része az (1)-et megelőző időszak: együtt ültek meghatározható időtartamban, időlegesen egy asztalnál egy kávézóban, annak fizikai, kulturális és társas terében, beszélgettek, ettek, ittak, észlelték egymást és a környezetüket. Az (1) kérdése és válasza a megelőző nyelvi és nem nyelvi cselekvésekre következik, összefüggésben az előzményekkel. Az A beszélő B szándékára kíváncsi, B beszélő ezt a szándékot kinyilvánítja. Az (1) nyelvi megkonstruálásának jellemzőit és feltételeit további szempontok figyelembevételével lehet részletezni.

3. A beszéd változatai

A 2. részben vázolt triadikus kommunikációs modell általános jellegű, erősen absztrahált bemutatás, amely az eltérő kommunikációs helyzetekben rendszerint érvényesül. A kommunikációs helyzetek azonban nagy változatosságot mutatnak. Ez a változatosság erősen alakítja a szöveg mint nyelvi produktum szerkezetét alaki, szemantikai és pragmatikai szempontokból egyaránt. Ezen a ponton valójában a szöveg általános és átfogó kategóriájára lehet és kell visszakérdezni. Az alábbiakban amellet érvelek, hogy a szöveg a (nem tudományos) nyelvi tudás olyan általános kategóriája, amelyben minden szövegfajtában és kommunikációs helyzetben megmutatkozó jellemzők érvényesülnek különösebb korlátozás nélkül (ilyen például a vehikulum mediális és szerkezeti jellege, vagy a dologfolytonosság és az esemény-egymásrakövetkezés a kifejtésben). Emellet a legtágabb szövegtani jellemzők eltérő együttállásokban kommunikációs alaphelyzetek szerint rendeződnek el. Végül a szövegtípusok az általános jellemzők és a kommunikációs alaphelyzetek szerinti sémákban részletes partitúraszerű dinamikus modellekként képezik a beszélők kommunikációs tudását, ahol a tipikus nyelvi szerkezetek gyakorisága és séma szerinti elrendeződése, illetve más nyelvi szerkezetek ritka előfordulása (vagy hiánya) a jellemző. Például a kérdés – felelet szomszédsági párok alaki, szemantikai és stilisztikai jellemzői a több résztvevős bizalmas családi vagy a hivatalos társalgásban, így az orvos – beteg

vagy a bíró – tanú párbeszédben jellemzőek, és nem fordulnak elő egy monologikus tervezett szövegben, például egy kórházi zárójelentésben. A nyelvi tudás szövegtani összetevője az ekképp azonosított három fő tartománnyal (a szöveg globális fogalma, a kommunikációs alaphelyzetek és a szövegtípusok) nem hierarchikus rendszer, hanem hálózat, amelyben a legáltalánosabb és a legspecifikusabb tényezők együtt lépnek működésbe a szövegalkotás és a szövegértés folyamatában.

Az imént másodikként megnevezett tartományon belül három olyan kommunikációs alaphelyzetet különítünk el, amely alaphelyzetek rendszeresen megvalósulnak, amelyeknek legelemibb jellemzői közösek (ezeket a fentebbi 2. alfejezetben röviden összefoglaltam a közös figyelemirányítás és értelemképzés műveleteivel), de fontos különbségek is érvényesülnek közöttük az elemi jellemzők paramétereinek változataiban. A három alaphelyzet a következő: 1) szóbeli, spontán, élő társalgás; 2) írott, tervezett, monologikus szövegalkotás; 3) a világhálón virtuális térben és időben végzett kommunikáció. A három alaphelyzet a humán mentális és cselekvési lehetőségek szerint alakítja az alaphelyzetek valamelyikében létrehozott szöveg formálhatóságát és érthetőségét. Az így elkülönített alaphelyzetekre épülnek rá a további tipológiai jellemzők, például a jellegzetes beszédhelyzetek (kommunikációs színterek), a beszélőtársak pillanatnyi társadalmi szerepei, a hétköznapi, tudományos és művészi nyelvi cselekvéstípusok vagy a szövegtípusok kategóriái és azok szövegalkotó tényezői.

A kommunikációs környezetet a beszélők konstruáló feldolgozásban észlelik, és ennek az észlelésnek megfelelően végzik nyelvi és nem nyelvi tevékenységeiket. A cselekvő éber ember folyamatosan frissíti a környezetről való tudását, részben az idegrendszere nem tudatos működése, részben (eltérő mértékű) tudatos figyelme révén. A környezet nem kész állapot, nem előre adott keret vagy közeg, amelyet a beszélők felhasználnak, vagy amelybe belépnek; a környezetet a cselekvő ember az észlelései és cselekvései ismerete, folyamatos visszacsatolása alapján számon tartja, kölcsönviszonyban, hiszen a cselekvő ember alakítja (közvetlen) környezetét, illetve a környezet hatással van a cselekvő és beszélő emberre. A létrehozott és megértett környezet és az alkotott szöveg dinamikus kölcsönhatása meghatározó tényező a szöveg nyelvi szerkezetének alakításában. Ezért a környezet a szöveg nyelvtudományi leírásának a részét képezi. A kölcsönviszony a fent megnevezett három kommunikációs alaphelyzet szempontjából az alábbiakban foglалható össze.

3.1. Szóbeli, spontán, élő társalgás

A legősibb és legalapvetőbb kommunikációs helyzet a szóbeli spontán társalgás, amelynek során a szövegkonstruálás közvetlen cselekvéses kontextusban történik egy percepció tér és idő kontinuumában, közvetlen viszonyok (például a beszé-

lőtársak közvetlen észlelése, testi érintése) közegében. A szóbeli, spontán, élő társalgás fő kommunikációs jellemzői az alábbiak:

- a beszélés közvetlen kommunikációs közege a hangzás, a hangzó beszéd (jelzés esetében a mutató);
- a mindenkori beszélő és a mindenkori hallgató ugyanabban a percepció térben vannak, közvetlenül észlelik egymást, és erről tudnak, egymásról való ismereteiket elsősorban a közvetlen észlelések alapján szerzik, valamint részben a korábbi közvetlen vagy általános ismeretek felidézésével;
- a beszélés fizikai terét a beszélők észleléseik és cselekvéseik során konstruálják meg korábbi tapasztalataik alapján, a beszélés tere nem előre készen kapott közeg (vö. Löw 2023: 24–34);
- az állandó konstruáló perspektivikus kiindulópont, a referenciapont a mindenkori beszélő, aki egyben észlelő, észleli saját térbeli és időbeli elhelyezkedését a cselekvések folyamatában (saját és mások mozgásához, cselekvéséhez, a térben elhelyezkedő tárgyakhoz képest) (vö. Sanders–Spooren 1997, Verhagen 2007: 58–62);
- a közös figyelemirányítás részeként a mindenkori hallgató perspektivikus kiindulópontja szintén meghatározó a megértési folyamatokban; a mindenkori beszélő tekintetbe veszi a mindenkori hallgató nézőpontját;
- ennek a helyzetkonstruálásnak lényeges tényezője a beszélő és a hallgató testben létezése, látása, hallása, megszokott vagy szokatlan, új működése, gyors vagy lassú változása, vagy látszólag változatlan jellege;
- a fizikai térben a beszélő és hallgató saját teste mozog, a mozgás a többi fizikai testhez viszonyítva irányítható és észlelhető, ez a viszonyrendszer folyamatosan alakul;
- a beszélés idejét a beszélők észleléseik és cselekvéseik során konstruálják meg korábbi tapasztalataik alapján, a beszélés ideje nem előre készen kapott közeg;
- az idő szempontjából fontos a biológiai életfolyamatok és a külső elemek tényező pillanatnyi összjátéka (például a nappal és az éjszaka ideje);
- a természeti és társadalmi idő és a beszélés temporális összefüggése, a beszélés saját ideje, folyamata: a kezdet, belső szakasz, zárás egysége;
- a beszélés temporális alaptermészetéhez tartozik, hogy adott pillanatban elhangzó szövegrész a beszélők számára az időbeli mostpontban észlelhető és feldolgozható, a korábbi szövegrészek már elhangzottak, csak emlékezetben idézhetők fel, fizikai valójukban már nem nyilvánulnak meg, további beszédrészek vagy a beszélés (forduló) lezárása a jövőben következhet;
- a beszélés mediális nyelvi produktuma, a szöveg nem rögzül, elhangzik, és „elhal”, nem ismételtető meg eredeti alakjában, a korábbi szövegrészek a beszélők emlékezetében (részben) előhívva maradnak, rájuk utalnak a beszélők;
- a beszéd akusztikus jellemzői a meghatározóak: hangzás, szerialitás, szekvencialitás.

A fent felsorolt tényezők kiegészülnek további elemekkel, amelyek még az alaphelyzethez tartoznak:

- a fent megnevezett tényezők folyamatos frissítését végzik a beszélők mentálisan;
- a tényezők meghatározzák a beszélés azonosító összetevőit, például a lehorogonyzás, a deixis vagy a bennfoglalás műveleteiben;
- a beszélőtársak tudják, hogy ennek az összetett műveletsornak a cselekvő részesei.

A szóbeli, spontán, élő társalgás során a szöveg (akár párbeszéd, akár monológ vagy a kettő vegyüléke) a kommunikációs helyzet alakításának fent felsorolt tényezői közegében konstruálódik meg a mindenkori beszélő és a mindenkori hallgató által, közvetlen, valós időben és térben fizikai és társas körülmények között végzett cselekvésként. Az így jellemezhető kommunikációs alaphelyzetet specifikálják:

- a beszélő és a hallgató társadalmi szerepei, habitusa, szándékai és elvárásai;
- a kommunikációs szinterek konvencionális elvárásai és a hozzáigazítási műveletek;
- a tényleges nyelvi és nem nyelvi cselekvések, nyelvileg jelölve is.

3.2. Írott, tervezett, monologikus szövegalkotás

Az írott, tervezett, monologikus szövegalkotás fő kommunikációs jellemzői az alábbiak:

- az írás közvetlen kommunikációs mediális közege az írástevékenység, valamint az olvasás;
- a mindenkori beszélő és a mindenkori hallgató külön percepciós térben vannak, közvetlenül nem érzékelik egymást, és erről tudnak, egymásról való ismereteiket elsősorban a korábbi közvetlen vagy általános ismeretek felidézésével, elképzelésével, szimulációs szituálással szerzik (vö. Barsalou 2003);
- a beszélés fizikai terét és idejét külön konstruálják meg és érzékelik a szöveg létrehozása és befogadás során, egyúttal felidézik a tér- és időbeli távolságot, esetleg azok közelebbi körülményeit;
- a beszélés és befogadás tere és ideje mindkét fél részéről másodlagos, közvetlenül nem alakítja sem a szövegalkotást, sem a szövegértést, a tér- és időviszonyok elkülönülnek: a beszélőnek és a hallgatónak saját, a másiktól független tér- és időköörülményeik vannak (vö. Krämer 2025: 52kk; Löw 2023: 24–35, 153–158), e körülményeket azonban egymáshoz viszonyítják;
- a közös figyelemirányítás megvalósul az elkülönült tér- és időviszonyokban is;

- a közös figyelemirányítás részeként a mindenkori hallgató perspektivikus kiindulópontja szintén meghatározó a megértési folyamatokban; a mindenkori beszélő modellálja, elképzei a mindenkori hallgató nézőpontját (ez az implicit olvasó; vö. Iser 1972);
- a beszélés mediális nyelvi produktuma, a szöveg írásban rögzül, ismételhető, sokszorosítható és továbbítható eredeti alakjában, a korábbi szövegrészek többször hozzáférhetők eredeti alakjukban a beszélők számára;
- az írás és az olvasás a szövegalkotás és -befogadás folyamatában megszakítható és újratekinthető, folytatható; az író szövegalkotás közben módosíthatja a korábban megírt részeket a leendő olvasó tudta nélkül;
- az írott felület vizuális módon elhelyezkedik mindkét fél fizikai terében és idejében, az életvilágban; az írott szöveg jeleire nem csak a szeriális szerkezet jellemző, a feldolgozás összetett szemmozgással történik meg.

3.3. Világhálón végzett online kommunikáció

A világhálón végzett online kommunikáció alább felsorolt jellemzői az alapbeállítás szerinti számítógépes kommunikáció tényezői. Az itteni áttekintésben csak utalni lehet az online kommunikálás nagyfokú változatosságára és a műszaki, mediális lehetőségek folyamatos változására, bővülésére. Az online kommunikáció fő jellemzői az alábbiak:

- a világhálón a beszélő kilép a számára közvetlen térből és időből, a közvetlen életvilágbeli cselekvésekből (ül a gép előtt), a sík képernyő világába lép be, miközben a háttérben ott van az életvilág;
- a mindenkori beszélő és a mindenkori hallgató egy virtuális tér- és időrendszerben vannak, közvetlenül nem érzékelik egymást (a telefonálás és a „facetime” élő képi megjelenítése is áttételes), és erről tudnak;
- a beszélés virtuális terét és idejét a beszélők az online keretre szorítkozó észleléseik és cselekvéseik során konstruálják meg korábbi számítógépes tapasztalataik alapján, a nem élő beszélés virtuális tere és ideje függetlenedik a beszélők beszélgetés alatti valós terétől, idejétől és tényleges cselekvéseitől;
- az online kommunikáció során a beszélők minimalista kontextust hoznak létre, mediálisan többnyire jelöletlenül, illetve a képernyő adja a kontextus több összetevőjét, nem fejezik ki szóban a társalgás fizikai és társas körülményeit;
- az online kommunikáció mediális közege a számítógép sík felületű, kétdimenziós tere, amely elkülönül az életvilág tér- és időrendszerétől;
- az online kommunikáció az esetek egy részében ismerősök között zajlik, ilyenkor a beszélők korábbi tapasztalataikra hagyatkoznak a kontextus alakításakor; más esetekben a beszélőknek egymásról semmilyen ismereteik nincsenek, sematikus társas sémákat, normákat alkalmaznak;

- a virtuális tér és idő közvetlenül határolt felület, amelyben nincsenek nem kommunikációs cselekvések, testi és más (meta)kommunikációs közlések (ezt árnyalják a szóbeli metakommunikációs közlések és a grafikus jelek, emoji), az életvilágbeli cselekvések (mozgások, közös műveletek) nincsenek összehangolva, sőt ezek be sem kerülnek a kommunikációs helyzetbe;
- a virtuális tér és idő rendszerében a beszélők testben létezése elveszíti közvetlen tapasztalati és a lehorgonyzás tekintetében központi szerepét, helyét részben a számítógép, telefon veszi át;
- az online kommunikációban a jelek felszíni diagrammatikus, képi jellege uralkodik, nem jellemző rá sem az élőbeszéd szeriális, szekvenciális hangzása, sem az írás felületi haladványos jellege (Krämer 2025: 50);
- az online kommunikáció nyitott mögöttes hálózattal, háttérrel működik, a világháló hálózata ott van mögötte, lehet böngészni, linkelni közben; ez sem az egy percepció terű társalgásban, sem a monologikus papírra írásban nincs meg.

4. A szöveg megnyilvánulási módjai

A szöveg nem magában álló entitás a világban, a szöveg a beszélők produktuma, a szöveg a beszélők cselekvései révén létezik. Ezért a szöveg leírásának részét képezik a beszélőknek a szövegről való ismereteik. Ezek az ismeretek részben gyakorlati, intuitív ismeretek, amelyeket a beszélők az anyanyelv-elsajátítás és a szocializáció során szereznek, részben pedig tanult tudásként használatosak. A beszélők elsősorban a számukra fontos, előtérbe kerülő szövegjellemzőkkel szembesülnek a mindennapi kommunikációban.

A beszélő a szövegben valamely dolgot, eseményt fogalmilag megkonstruál egy adott nézőpontból, amelyet a hallgató feldolgoz. A különböző szintű nyelvi kifejezések ennek a konstruálásnak az összetevői. A szöveg nem egyszerűen az építőköveknél alapján jön létre, vagy válik érthetővé, tehát nem pusztán a kisebb elemekből lesz nagyobb. A szöveg nem tekinthető mondatok összekapcsolt láncának (ha egyáltalán van benne mondat). A szöveg nyelvi összetevői különböző funkciókat töltenek be, amelyek párhuzamosan együtt és egymásra hatva járulnak hozzá a szöveghez. A szöveg egyes nyelvi és nem nyelvi elemei között kapcsolatok létesülnek. A szöveg egységeit összetartó erőt koherenciának nevezzük. A koherencia részben szerkezeti jellegű jelenség, amely a szöveg különböző szintjein kapcsolatokat hoz létre, részben folyamat jellegű jelenség, amennyiben a szöveglétrehozásban és a megértésben konstruálódik meg.

A szöveg általában viszonylag terjedelmes nyelvi produktum. Természetesen vannak igen rövid szövegek is, de többségük esetében a feldolgozás, vagyis a szöveg műveleti (dinamikus) jellege igen fontos. A szöveg mindig valamilyen nyelvi interakció középponti összetevője, amelyet a beszélő létrehoz, a hallgató

megért. A beszélő vagy hallgató nyelvi és szövegre vonatkozó tudása egyszerre szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális), és mindkét tudásfajta érvényesül az alkotáskor és a megértéskor (a hosszú távú és a rövid távú emlékezet működésének segítségével). Eszerint a beszélő és a hallgató a szöveget fel tudja dolgozni a beérkező hatások összetett, folyamatos soraként (műveleti jelleggel), és át tudja látni teljes struktúráját vagy annak valamely részstruktúráját (szerkezeti jelleggel). Vagyis a szöveget a megalkotásban és a megértés folyamatában főképp elemek párhuzamos és egymásra következő elrendezéseként fogja föl (amelyeket a sorrendi helyzettől függetlenül is egymásra vonatkoztat e folyamatban), míg a teljes szöveg ismeretében az átfogó, lényegi összefüggésekre összpontosít, így tudja a szöveget megérteni. Az így jellemzett tevékenység jelentős része nem tudatos mentális cselekvés.

A szöveg elemeinek kapcsolata hálózat jellegű. Ez a hálózatos jelleg alapvetően a dologfolytonosság és az eseménykontiguum tartományaiban és a közöttük lévő összefüggésekben funkcionál. A hálózat – a szöveg természetéből adódóan – dinamikus, amennyiben nem kimerevített struktúra, hanem a beszélő és a hallgató feldolgozási műveleteiben jön létre, temporálisan is (a megértett és a feldolgozó idő kettőssége a szövegben is érvényesül; vö. Langacker 2008: 79). Ez a feldolgozó temporalitás hozzátartozik a szöveg hálózataihoz. A szöveg vagy szövegrészlet hálózatának elemei a következők: szereplők, viszonyaik, eseményeik, minőségeik, körülményeik, valamint az aktivált fogalmi sémák a háttérben.

Mindennek következtében a szöveggel mind alkotója, mind befogadója több formában találkozhat. Ezek közül nyelvészeti szövegtani szempontból a következő három fontos.

- A szöveg fizikai megvalósulása (beszélt, írott, nyomtatott, képernyőn megjelenő, mindegyik különböző szerkezetekben).
- A szöveg műveleti feldolgozása, azaz a szöveg észlelése és befogadása közben elvégzett létrehozó és megértő műveletek sora, melyekben a nyelvi kifejezések és szerkezetek, valamint azok viszonyai feldolgozódnak. E művelet-sor nyomán jön létre a szöveg online (műveleti) szerkezete.
- A szöveg összetett konceptuális szerkezetének a feldolgozása, amely a szöveg lényegi tartalmát reprezentálja. Ez a szerkezet, a szöveg konszolidált (összevont) szerkezete a szöveg műveleti feldolgozása során alakul ki.

A szövegről mint összetett nyelvi produktumról és produkcióról csak e három szempont együttes figyelembevételével lehet leírást adni. A nyelvészeti szöveg-tanok korábban a második formára összpontosítottak úgy, hogy a feldolgozói műveleteket statikus nyelvi szerkezetekben írták le. Ám a szöveg befogadója a befogadás későbbi szakaszaiban nem feltétlenül emlékszik a szöveg összes korábbi nyelvi szerkezeti összetevőjére, viszont a legfontosabb szereplőkre, eseményekre és viszonyokra egy összesítő fogalmi hálóban igen.

A szöveg első említendő összetevője a szövegtest fizikai jellege: hangzásforma, grafikus íráskép, annak szerveződése, kiterjedése, vagyis az, hogy milyen az a fizikai jelenség, amely a szöveget hordozza.

A szövegtest fontos jellemzője a terjedelem. A rövid szöveg egyetlen fizikai egységként értelmezhető, összetett kommunikációs egységként. A hosszú szöveg gyakran több fizikai egység szerkezeteként (például egy spontán történetelbeszélés belső tagolódásával vagy egy könyv több kötetében vagy fejezetében, sorozatok részeként), vagy részekre osztott fizikai egységként (például bekezdésekben), de egyúttal összetett kommunikációs egységként jelenik meg. A szöveg fizikai megnyilvánulásának észlelése és feldolgozása időben történő kogníció. A szövegtest linearitása alapvető, de „felszíni” tulajdonság. A linearitás eredendően a beszédből származik. A linearitás alapja az a tény, hogy az emberi beszédben az elemi hangzó jeleket csak időben egymás után lehet kimondani. Ám valójában nem pusztán szerialitásról van szó, hiszen már a beszédészlelésben is párhuzamos műveletek sora érvényesül. Az írás észlelése egyrészt térben és egyúttal időben folyamatos lehet, másrészt térben és időben átfogó. Vannak olyan szövegek, amelyek nem a hagyományos lineáris rendben készülnek (a reklámtól a vizuális költészetig, ilyen például Weöres Sándor Keresztöltés című verse), így más olvasási módot kívánnak, a multimediális szövegek különösen. A beszéd és az írás fizikai megnyilvánulásában megmutatkozik tagolási lehetőségeik változatossága.

A szöveg kezdetét és végét reprezentáló, beszédhelyzettől és szövegtípustól is függő nyelvi (és metakommunikációs) formákkal nem csupán a szövegtest tárgyalásakor kell foglalkozni, mert ezek nem a fizikai megnyilvánulás, hanem az összetett értelemszerkezet részei, tehát bemutatásuknak ott van a helye.

A szövegeket a befogadás, a megértés során egy nagyjából előre haladó, de párhuzamos műveleteket és visszacsatolásokat magában foglaló műveletsorban dolgozzák fel a beszélők. Ez a feldolgozás a szöveg elemi vagy összetett szövegtani összetevőinek a megértéséből áll. A szorosabban vett szövegtani műveletek azokra a nyelvi kifejezésekre és szerkezetekre, valamint ezek viszonyaira irányulnak, amelyek a szöveg általános koherenciája szempontjából fontosak. E műveletsor nyomán jön létre a szöveg online (műveleti) szerkezete, amely a nyelvtudományi bemutatásban a dinamikus műveleteknek a típus szerinti leíró kivetítése.

A szöveg műveleti szerkezetét a partitúra analógiájával lehet leírni. A partitúrametaforát már többen alkalmazták különböző szempontokból (vö. például Weinrich 1978, Ricœur 1999, Ágel 2017). A partitúra explikációs módszer eredménye, itt alkalmazott megjelenítési módja a szöveg szerkezeti és műveleti összetevőit egy kifejtő közegben kísérli meg bemutatni. Ennek vázlatosan fölsorolva a következő, módszertanilag elkülöníthető, megnevezett tényezői vannak (egymás alatt, egyúttal a párhuzamos műveletek és az ebből kialakuló értelem-szerkezet összefüggéseit is legalább részben felfedendő):

- 1) a szöveg alkotásának és befogadásának a beszélők által is feldolgozott ideje;
- 2) a szöveg alkotásának és befogadásának a beszélők által is feldolgozott tere;
- 3) a beszélőtársak (szerepük és viszonyuk);
- 4) a beszélőtársak egyéb nem nyelvi cselekedetei;
- 5) a beszélőtársak beszéde, írása, grafikus tevékenysége képernyőn: a szöveg fizikai megnyilvánulása;
- 6) a szöveg nyelvi egységeinek műveleti és szerkezeti jellemzői a referenciális és a relációs viszonyokban, a mikroszinten, a mezoszinten és a makroszinten;
- 7) a megformáltság értelemképzése (a stílus);
- 8) a konszolidált szövegértelmezés.

A műveleti bemutatás az ismeretforrások dinamikus mozgásában történik meg, amelynek során különböző nyelvi egységek, ill. nyelvi egységek és nem nyelvi összetevők (nem a szövegből származó ismeretek) egymásra vonatkoznak (a szó tág értelmében), és e vonatkozások procedúra jellegükben megmutatkoznak. A szöveg műveleti szerkezetének meghatározó tényezője a nézőpontoszerkezet, amelynek legfontosabb tényezője a mindenkori beszélő perspektivikus, kiindulópontja.

A szöveg műveleti szerkezetének legfontosabb, egymással szorosan összekapcsolódó tényezői mikroszinten a következők:

- az elemi dologfolytonosság, vagyis a szövegrészben elsődlegesen profilált dolog többszöri említése koreferens szerkezetekben, a szövegtani értelemben vett topik funkcionálása; illetve a topikváltás a szöveg referenciális hálózatainak részeként (további irodalommal vö. Tolcsvai Nagy 2016, 2022);
- az eseménykontiguum, vagyis a szövegrészben egymást követő elemi jelene-tek időben történő eseményeinek valamilyen módú relációs egymáshoz kapcsolódása, nemcsak szeriálisan, hanem szekvenciálisan, tehát valamilyen nézőpontból összefüggéseikben konstruált kidolgozásban (további irodalommal vö. Tolcsvai Nagy 2016, 2023);
- a szöveg idő- és térszerkezete (további irodalommal vö. Tolcsvai Nagy 2022).

Művelet és szerkezet szövegtani együttműködésére példaként röviden a koreferenciát említem (a leíráshoz lásd Givón 1983; Garrod 1995; van Hoek 1997; részletesebben vö. Tolcsvai Nagy 2023: 234, 239). Az anaforikus vagy kataforikus említés hosszabb távon, tagmondaton túl fenntartja a figyelemnek egy adott dologra irányulását. A többszöri említés folyamatosan a figyelem előterében tartja az adott dolgot, más dolgokkal szemben vagy azok mellett. Az alapbeállítás szerinti esetben az első említés potenciális antecedensként funkcionálhat, teljes főnévi szerkezetként, részletező jelentéssel. Ez a nominális szerkezet megnyit egy fogalmi tartományt a diskurzustérben, amelyben maga az első említés referenciapontként funkcionál. Ekkor a hallgató még nem tudhatja föltétlenül, hogy

lesz-e második említés. A második említés, az anafora prototipikusan számot és személyt jelölő véges alakban vagy névmási formában, sematikus szemantikai tartalommal az első említés, az antecedens fogalmi tartományában válik értelmezhetővé. A működésbe hozott fogalmi tartományban jelölődik ki az első említés közvetlen hatóköre, szemantikai profilja, vagyis aktuális jelentése, és a második említés ebbe a hatókörbe illeszkedik be mind jelentésében, mind kontextusában. Miközben tehát az antecedens mint referenciapont hozzáférést ad az anaforához mint célhoz, aközben az anafora visszacsatol a referenciaponthoz, az antecedenshez. Az anaforával a konceptualizáló a visszakeresésben azonosítja azt a fogalmat, amely az előzményben aktiválva lett, és még elég erős az aktiváltsága, feltűnősége, hogy fel lehessen idézni, meg lehessen találni. A koreferenciának ez a magyarázata bemutatja azt a mentális eljárást, amellyel a beszélők a többszöri említés során azonosítani tudják az adott szövegrészben említett dolgot a korábban említett dologgal. Ez az összetett mentális művelet hozza létre a koreferencia szerkezetét, amely tartalmazza az azt létrehozó műveletet.

A szöveg műveleti szerkezetének legfontosabb tényezői mezoszinten a következők:

- a topikállandóság és a topikváltás;
- az eseményszerkezet;
- az összetett tudás, a tudáskeret és a forgatókönyv a mezoszinten;
- a fordulók szerveződése a párbeszédben;
- a bekezdés szerveződése a monológban.

A szöveg értelemszerkezete összetett jelenség: a szöveg strukturált értelme, „jelentése”. Az értelemszerkezet modellálása elválaszthatatlan a szövegalkotói és szövegmegértői műveletektől és folyamatoktól.

A szövegértelem a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése (vö. Langacker 2001). Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szövegértelem tehát a szöveg belső összefüggésrendszerének, műveleti sorainak viszonylag állandó szerkezetté alakított formája. A szövegértelem legáltalánosabb sémáját talán az alábbi jellemzőkkel lehet összefoglalni: egy szövegvilágban

- valamilyen formában megjelölt (a szövegben jelentéssel bíró, megnevezett, deixissel, névmással, grammatikai elemmel jelölt), valamilyen formában (fogalmi és enciklopédikus, okozati, képzettársításos) kapcsolatban álló vagy ilyen kapcsolatba kerülő entitások
- valamilyen formában összefüggő cselekvései, állapotai, történései
- meghatározott terjedelemben, stílusban, szövegtípusban.

A szöveg leírásának további, itt csak említendő összetevője a szövegtipológia és a szöveg stílusa.

5. Összefoglalás

A tanulmányban amellet érveltem, hogy a szöveg általános, minden szövegjellegű megnyilvánulásra kiterjedő nyelvtudományi leírása a használatalapú kognitív nyelvelmélet és módszertan keretében összetett módon lehetséges. Ez a leírási mód a nyelvi tevékenységet művelet és szerkezet egységében tárgyalja. A szövegalkotás és -megértés interszubjektív figyelmi jelenet keretében történik, feldolgozott időben és térben, a kommunikációs alaphelyzetek (spontán társalgás, monologikus írás vagy online kommunikáció) körülményeihez igazodva. A beszélők a kommunikáció során folyamatosan konstruálják és észlelik a szöveg műveleti és szerkezeti tényezőit, a kommunikáció konvencionális sémáihoz igazítás folyamataiban. A beszélőknek a szöveg három fő megnyilvánulási formájával van dolguk a kommunikáció során. Ezek a szöveg fizikai teste, a belső műveleti szerkezet és az összegző értelemszerkezet. A használatalapú szövegtan a szöveg leírása során elsősorban a szöveg műveleti szerkezeteit mutatja be referenciális és relációs hálózatokban, alapszintű példaként említve a koreferenciát és az eseménykontiguumot.

Irodalomjegyzék

- Ágel, V. 2017. *Grammatische Textanalyse. Textglieder, Satzglieder, Wortgruppenglieder*. Berlin–Boston: de Gruyter.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Barsalou, L. W. 2003. Situated simulation in the human conceptual system. *Language and Cognitive Processes* 18, 513–562.
- Békés V. 2010. A göttingai paradigma. In: Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest: Gondolat Kiadó, 23–40.
- Brinker, K.–Antos, G.–Heinemann, W.–Sager, S. F. (eds.) 2000. *Text- und Gesprächslinguistik. Linguistics of Text and Conversation*. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. An International Handbook of Contemporary Research. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Brisard, F. 2021. Grounding. In Wen, X.–Taylor, J. R. (eds.): *The Routledge handbook of cognitive linguistics*. New York – London: Routledge, 344–358.
- van Dijk, T. A. 1988. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ.: Lawrence Erlbaum.
- Gadamer, H.-G. 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.

- Garrod, S. 1995. Distinguishing between Explicit and Implicit Focus during Text Comprehension. In: Rickheit, G.–Habel C. (eds): *Focus and Coherence in Discourse Processing*. Berlin: Walter de Gruyter, 1–17.
- Givón, T. 1983. Introduction. In: Givón, T. (ed.): *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 5–41.
- Hoek, K. van 1997. *Anaphora and Conceptual Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Humboldt, W. von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 69–115.
- Imrényi A. 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 663–679.
- Iser, W. 1972. *Der implizite Leser: Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett*. München: W. Fink.
- Koselleck, R. 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantis Könyvkiadó. 401–430.
- Krämer, S. 2025. *Der Stachel des Digitalen. Geisteswissenschaften und Digital Humanities*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Langacker, R. W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, R. W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Löw, M. 2023. *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luckmann, T. 1992. *Theorie des sozialen Handelns*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Luhmann, N. 1987. *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 2006. *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ricœur, P. 1999. Mi a szöveg? In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 9–33.
- Sanders, J.–Spooren, W. 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, W.-A.–Redeker, G.–Waugh, L. (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 85–112.
- Sandig, B. 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sandig, B. 2005. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sinha, C. 2001. *The epigenesis of symbolization*.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.

- Talmy, L. 2000. Introduction. In *Toward a Cognitive Semantics*. Volume I. *Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1–18.
- Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Sz. 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2016. Topikfolytonosság és eseménykontiguum a szövegben. In: Andor J.–Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica* 19, 59–73.
- Tolcsvai Nagy G. 2022. Az eseményidő(k) kontinuitása a szövegben. In: Dobi E.–Boda I. K. (szerk.): *Officina Textologica* 22, 35–51.
- Tolcsvai Nagy G. 2023. A potenciális antecedensről. In: Andor J.–Dobi E. (szerk.): *Officina Textologica* 23, 232–247.
- Tomasello, M. 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verhagen, A. 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Verhagen, A. 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, D.–Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Edward Arnold.
- Weinrich, H. 1978. Die Textpartitur als heuristische Methode. In Dressler, W. U. (Hg.): *Textlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 391–412.

Usage-based Cognitive Text Interpretation. An outline

In the study, I argue that a general linguistic description of discourse, covering all textual features, is possible in a complex way within the framework of usage-based cognitive linguistic theory and methodology. This kind of description discusses process and structure as two sides of linguistic activity. Discourse creation and comprehension take place within the framework of an intersubjective joint attention scene, in processed time and space, adapted to the circumstances of basic communication situations (spontaneous dialogue, monologic writing or online communication). Speakers continuously construe and perceive the processual and structural factors of the text in the process of adapting it to the conventional schemes of communication. Speakers experience three main forms of manifestation of discourse during communication. The three main forms are the physical body of the text (the vehicle), the internal processual structure and the summative meaning structure. Linguistic-based discourse studies primarily explain the processual structure of the text when describing it, for instance focussing on coreference and event contiguum as closely related prototypical examples.